

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИВАТНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ЛЬВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІЗНЕСУ ТА ПРАВА»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СТАДНІК ВОЛОДИМИР ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 343.815

ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЩОДО
НЕПОВНОЛІТНІХ

Спеціальність 12.00.08. — кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

В.В. Стаднік

Науковий керівник
Гумін Олексій Михайлович,
доктор юридичних наук,
професор

АНОТАЦІЯ

Стаднік В. В. Виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2017.

Дисертація присвячена комплексному науковому дослідженню соціально-правових та організаційних засад виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк стосовно неповнолітніх.

Актуальність наукового дослідження полягає у тому, що попри значний прогрес у сфері застосування до неповнолітніх правопорушників виправних засобів впливу, не пов'язаних із позбавленням волі, значущим в Україні заходом боротьби зі злочинністю неповнолітніх є притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності з подальшим застосуванням кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Високий рівень і негативні тенденції в динаміці правопорушень серед неповнолітніх, високі показники рецидивної злочинності серед осіб, які раніше відбували покарання у виховних колоніях, значна матеріальна затратність системи виховних колоній засвідчують необхідність наукових досліджень, результати яких сприятимуть подальшій реформі кримінально-виконавчої діяльності щодо неповнолітніх.

У першому розділі «Теоретико-правові засади виконання покарання у виховних колоніях» досліджено історію виникнення і розвитку інституту виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк щодо неповнолітніх, а також установ виконання покарань для цієї категорії засуджених; розкрито особливості правової природи виховних колоній.

Із наукових джерел встановлено, що позбавлення волі як вид покарання та установи, в яких воно виконується, мають свою історію та загальні і

специфічні закономірності виникнення та розвитку: тюремне законодавство поступово розвивається, з кожним наступним періодом зменшується кількість розрізнених нормативно-правових актів із питань виконання покарань, проте приймаються більш системні, обґрунтовані норми права, що об'єднуються в окремі логічно побудовані закони, інструкції, статuti, які чіткіше регулюють тюремну справу. Проте ці норми права розвиваються в контексті кримінально-виконавчого законодавства для повнолітніх засуджених до позбавлення волі на певний строк. Поступово, із розвитком науки, зміною підходів до тюремного ув'язнення на міжнародному рівні, під впливом громадськості змінюється мета виконання покарання у виді позбавлення волі щодо дітей. У виправно-виховних закладах вперше запроваджуються науково обґрунтовані, гуманні процедури виконання і відбування покарання, що позначилося на всіх сферах їхнього функціонування. Зокрема, пом'якшуються умови відбування покарання, скасовуються окремі обмеження і з'являються нові напрями впливу на неповнолітніх, що ґрунтуються на правильному поєднанні фізичного, професійного та релігійного виховання. Водночас активний пошук методів і форм впливу, розробки і апробування різних моделей закладів, призначених для тримання малолітніх, неповнолітніх і молодих правопорушників, ще триває.

На основі аналізу наукових положень і норм права, що визначають правову природу виховних колоній, з'ясовано соціальне призначення, завдання виховних колоній, правове регулювання діяльності та їхнє місце у системі кримінально-виконавчих установ а також напрями реалізації у них заходів виправно-виховного впливу. Це дало змогу констатувати, що діяльність виховних колоній і здійснення ними комплексу заходів, спрямованих на виправлення та ресоціалізацію неповнолітніх засуджених до позбавлення волі на певний строк, має правовий характер і ґрунтується на загальних і спеціальних нормах права. Особливістю, що відрізняє виховні колонії від виправних, є пріоритет виховної роботи та навчання вихованців, хоча достатньо вираженою у їхній діяльності і надалі є каральна функція, що розкривається в умовах тримання неповнолітніх.

У другому розділі «Неповнолітні як суб'єкти кримінально-виконавчих правовідносин» наведено кримінологічну характеристику та правовий статус неповнолітніх у виховних колоніях. Зазначено, що, попри виховний характер процесу виправлення та ресоціалізації, вплив на засуджених, котрі перебувають у виховних колоніях, має чітке правове регулювання. Встановлено, що неповнолітні у рамках кримінально-виконавчого права розглядаються як суб'єкти кримінально-виконавчих правовідносин, розширення їхніх прав є ефективним напрямом у здійсненні виправного впливу, а можливість реалізації вихованцями своїх прав та свобод є особливо важливим аспектом дотримання законності під час відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк.

З метою оцінки сучасних засобів виправного впливу на неповнолітніх, а також для вироблення критеріїв оцінки ефективності їхнього застосування, розкрито соціально-демографічну, кримінально-правову, кримінально-виконавчу характеристики осіб, котрі перебувають у виховних колоніях. Відтак зазначено, що за останні роки кількість засуджених у виховних колоніях суттєво зменшилась, наприклад, до 2000 року середньорічна кількість неповнолітніх у виховних колоніях становила 4500–3500 осіб, а нині – близько 217 засуджених до позбавлення волі на певний строк. Результати вивчення цієї категорії засуджених свідчать, що більшість із них засуджені за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, виховувались у неблагополучних сім'ях, характеризуються низьким загальноосвітнім рівнем, розумовою відсталістю, обмеженими здібностями і вузьким світоглядом, майже всі палили і вживали алкоголь. Засудженим у виховних колоніях притаманні послаблене почуття сорому, байдужість до думки інших, нестриманість, грубість, брехливість, егоїзм, ігнорування суспільних інтересів тощо. Більшість із них – люди безвольні, легко втягуються у правопорушення, мають нездорові інтереси і хибні погляди на життя. Їм властивий високий рівень тривожності, пригнічений настрій, настороженість.

У третьому розділі «Сучасний стан та перспективи удосконалення правового регулювання виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх» проаналізовано підстави, порядок скерування і прийому, умови тримання неповнолітніх засуджених до позбавлення волі на певний строк. Доведено, що ці умови загалом не відрізняються від порядку й умов виконання та відбування покарання щодо дорослих засуджених, певна відмінність проявляється у застосуванні основних засобів виправлення і ресоціалізації: вплив на неповнолітніх має виражені виховні та педагогічні аспекти, хоча форми і методи роботи чітко не регламентовані, зокрема колектив вихователів має право самостійно обирати форми, методики та прийоми провадження виховної роботи. Проаналізовано організаційну структуру виховної колонії, визначено її вплив на досягнення результатів виправлення та ресоціалізації, наведено дані, що свідчать про необхідність зміни нормативної чисельності відділення, організації режиму, харчування.

Здійснено аналіз міжнародних нормативно-правових актів (Конвенція ООН про права дитини 1989 року, Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) 1985 року; Правила ООН щодо захисту неповнолітніх засуджених 1990 року; Керівні принципи ООН, які стосуються неповнолітніх, позбавлених волі (Керівні принципи, прийняті в Ер-Ріяді) 1990 року; Мінімальні стандартні правила поведіння з в'язнями 1955 року та Європейські пенітенціарні правила 1987 року). Зазначено, що їх положення містять ті мінімально достатні вимоги, яким повинно відповідати позбавлення волі неповнолітніх: покарання у виді позбавлення волі розглядається як найбільш суворий вид покарання, що застосовується до неповнолітніх у виняткових випадках – за вчинення ними найбільш тяжких злочинів. Наголошено, що міжнародні нормативно-правові акти визначають здійснення судочинства щодо неповнолітніх, є складовою процесу національного розвитку кожної країни і відображенням принципів виконання покарання стосовно неповнолітніх у різних правових системах. Більшість вимог міжнародних нормативно-правових актів щодо

організації виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі передбачені національним законодавством. Водночас акцентовано на нагальності провадження науково-дослідницької роботи у сфері боротьби зі злочинністю неповнолітніх та пошуку ефективних заходів впливу на неповнолітніх, що не пов'язані із позбавленням волі та ізоляцією неповнолітніх від суспільства.

Здійснено порівняльний аналіз правового регулювання та практики виконання позбавлення волі стосовно неповнолітніх у країнах зарубіжжя. Вказано на різноманітність підходів до кримінально-виконавчої діяльності стосовно дітей, виокремлено певні закономірності: основними завданнями виконання покарання у виді позбавлення волі неповнолітніх є виправлення, ресоціалізація, перевиховання засуджених, загальна та спеціальна превенція. Практиці інших країн характерне застосування незначних строків позбавлення волі, у виправно-виховних закладах перебувають не лише особи, які вчинили злочин, а й деліквентні малолітні і неповнолітні. Існує чимало видів виправних закладів, різних за походженням, призначенням, методами роботи з неповнолітніми. Заклади позбавлення волі мають різне підпорядкування (Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції, Міністерство освіти, окреме відомство, а деякі з них підпорядковуються одночасно різним відомствам). Відбування покарання організовується за прогресивною системою на засадах достатнього матеріально-технічного забезпечення, правильного визначення особистісних ознак засуджених, оцінки ступеня їх виправлення, створення оптимальних умов для послідовного переходу від умов позбавлення волі до життя за межами виховно-виправних закладів та здійснення постпенітенціарних заходів.

Особливе місце у дослідженні відведено з'ясуванню напрямів подальшого реформування пенітенціарної (кримінально-виконавчої) діяльності стосовно неповнолітніх засуджених до позбавлення волі на певний строк, що відповідає б збалансованому задоволенню інтересів людини, суспільства і держави. Водночас наголошено, що розвиток виконання покарання не

повинен зводитись до поліпшення матеріального забезпечення чи удосконалення виховного процесу. Відтак правильним із теоретичних позицій і ефективним із практичних міркувань є реформування виконання позбавлення волі, якому має передувати моделювання цієї діяльності, що здатне передбачити і належним чином розробити всі, навіть незначні, елементи виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк щодо неповнолітніх. Поряд із процесом моделювання необхідне здійснення першочергових заходів кримінально-правового, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого характеру, що сприятимуть, зокрема: пониженню строків позбавлення волі, забороні тримати неповнолітніх у слідчих ізоляторах, зниженню наповнюваності закладів, застосуванню в офіційних документах, що стосуються виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх, поняття «заклад», а не «установа» чи «колонія».

Ключові слова: виховна колонія, виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк, неповнолітній засуджений до позбавлення волі на певний строк, правовий статус, характеристика неповнолітнього засудженого.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Кримінально-виконавче право України: підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін.; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О. М. Джужі. К.: Атіка, 2010. 752 с. (Розділи 11, 24, в яких розглянуто загальну характеристику міжнародних нормативно-правових актів у сфері виконання покарань і поводження зі засудженими; розкрито загальну характеристику виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк стосовно неповнолітніх, правовий статус неповнолітніх як суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин, з'ясовано особливості застосування основних засобів виправлення і ресоціалізації неповнолітніх).

2. Діяльність Державної кримінально-виконавчої служби України: адміністративно-правовий аспект: навч. посіб. / ред. колегія: В. П. Петков (голова) та ін. К.: КНТ, 2011. 648 с. (Розділ V. С. 249–277, де розкрито правову природу, організаційну та функціональну структури виховних колоній для неповнолітніх, особливості застосування до неповнолітніх основних засобів виправлення та ресоціалізації).

3. Стаднік В. В. Соціально-правовий статус пенітенціарної системи для неповнолітніх. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1999. № 4. С. 44–49.

4. Стаднік В. В. Соціально-правовий статус неповнолітніх як суб'єктів пенітенціарного процесу. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2001. № 6. С. 170–176.

5. Стаднік В. В. Філософсько-правові засади розбудови системи пенітенціарних закладів для неповнолітніх. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2002. № 7. С. 86–92.

6. Стаднік В. В. Виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх: історико-правовий аспект. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2003. № 8. С. 44–50.

7. Стаднік В. В. До питання виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх у зарубіжних країнах. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2004. № 9. С. 235–240.

8. Стаднік В. В. Характеристика неповнолітніх, які відбувають кримінальне покарання у виховних колоніях. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2005. № 10. С. 453–460.

9. Стаднік В. В. Правове регулювання виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх. *Право України*. 2005. № 5. С. 95–97.

10. Стаднік В. В. Організаційно-правові аспекти забезпечення ефективної діяльності виховних колоній. *Публічне право*. 2011. № 2. С. 85–91.

11. Стадник В. Формирование модели пенитенциарной системы для несовершеннолетних как направление профилактики преступности среди несовершеннолетних. *Leges si Viata*. 2017. № 7. С. 101–104.

2. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

12. Стаднік В. В. Історія виникнення та розвитку виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх. *Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю на етапі реформування кримінального судочинства*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 14–15 травня 2002 р.). Запоріжжя: Юридичний ін-т МВС України, 2002. Ч. 2. С. 237–241.

13. Стаднік В. В. Пенітенціарний вплив на неповнолітніх злочинців у системі заходів по боротьбі зі злочинністю. *Теорія та практика криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах*: тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 22–23 березня 2001 р.). К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2001. Ч. 2. С. 257–259.

14. Стаднік В. В. Організаційно-правові аспекти забезпечення ефективної діяльності виховних колоній. *Розвиток юридичної науки в контексті набрання чинності новим кримінально-процесуальним кодексом України*: збірник наукових матеріалів круглого столу (м. Київ, 28 березня 2013 р.). К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2013. С. 52–54.

15. Стаднік В. В. Європейський досвід виконання покарання щодо неповнолітніх. *Проблеми уніфікації національного законодавства України до правової системи Європейського Союзу*: збірник наукових матеріалів круглого столу (м. Київ, 30 жовтня 2014 р.). К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2014. С. 52–54.

16. Стаднік В. В. Соціальні права неповнолітніх у міжнародних нормативно-правових актах та стандартах поведження із неповнолітніми засудженими до позбавлення волі. *Права людини і національне законодавство*: збірник наукових матеріалів круглого столу (м. Київ, 11 грудня 2014 р.). К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2015. С. 28–30.

17. Стаднік В. В. «Пенітенціарна система»: за і проти. *Сучасна наука – пенітенціарній практиці*: зб. матеріалів II Міжнар. науково-практ. конф. (м. Київ, 4 грудня 2014 р.). К.: Ін-т крим.-вик. служби; Київський регіональний центр НАПрН України, 2014. С. 301–303.

18. Стаднік В. В. Характеристика неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі. *Актуальні проблеми протидії злочинам проти життя, здоров'я, волі, честі та гідності особи*: зб. наукових матеріалів круглого столу (м. Київ, 15 січня 2015 р.). К.: НАВС, 2015. С. 145–148.

19. Стаднік В. В. Релігійний вплив на засуджених, які відбувають покарання у виховних колоніях. *Боротьба зі злочинністю: проблеми теорії і практики*: збірник наукових матеріалів круглого столу (м. Київ, 19 лютого 2015 р.). К.: НАВС, 2015. С. 58–61.

20. Стаднік В. В. До питання про мету позбавлення волі неповнолітніх. *Теорія і практика правозастосування в умовах реформування органів публічної влади в Україні*: зб. наукових матеріалів круглого столу (м. Київ, 24 грудня 2015 р.) / за заг. ред. к.ю.н., доцента О. М. Калюка, к.ю.н., доцента О. В. Дручек, к.ю.н., доцента М. М. Пендюри. К.: НАВС, 2016. С.88–93.

21. Стаднік В. В. Реформування виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх. *Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх*: матеріали наукового семінару (м. Київ, 17 березня, 2016 р.). К.: Державна пенітенціарна служба України, Інститут кримінально-виконавчої служби, 2016. С. 63–66.

3. Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

22. Стаднік В. В., Крижна Л. В. Характеристика неповнолітньої особи у виховних колоніях: науково-методологічні проблеми. *Держава і право*. 2004. Вип. 23. С. 451–456 (Особистий внесок автора становить 90%: на підставі аналізу соціологічного дослідження з'ясовано особливості характеристики осіб, котрі перебувають у виховних колоніях; зроблено висновок, що вивчення особи неповнолітнього засудженого має значення для формування взаємин персоналу виховних колоній із вихованцями у профілактичних цілях).

SUMMARY

V. V. Stadnik. Execution of penalty as deprivation of freedom in regard to juvenile delinquents. – Qualification academic paper as a manuscript copyright work.

Thesis for a Candidate Degree in Law Sciences with specialization in 12.00.08 «Criminal law and criminology; criminal and penal law». The National University «L'viv Polytechnics», L'viv, 2017.

The thesis is dedicated to the integrated scientific research of social, legal and organizational fundamentals for the execution of criminal punishment in the form of deprivation of freedom for a certain period in relation to juvenile delinquents.

The topicality of a scientific research is confirmed by the fact that irrespective of a significant progress achieved in the sphere of application to juvenile delinquents of correctional treatment means not associated with the deprivation of freedom, and significative control tool with criminal delinquency is criminal prosecution of such persons with subsequent application of punishment under the criminal law in the form of deprivation of freedom for a certain period of time. The high level and negative tendencies in the dynamics of offences of law among the juvenile delinquents, as well as high rates of the recidivism among persons undergoing their sentence in correctional facilities are indicative of the requirement to carry out scientific studies, which results can assist in accomplishment of the further reform of criminal and penal law activities in relation to juvenile delinquents.

In the first chapter named «Theoretical and penal law fundamentals of punishment execution in correctional facilities», there was researched the history in emergence and development of the enforcement of criminal punishment in the form of deprivation of freedom for a certain period of time in relation to juvenile delinquents, as well as institutions for the execution of sentences for this category of the condemned, peculiarities of the juvenile correctional facilities' legal nature were unveiled.

From academic sources it was elucidated that the deprivation of freedom as the type of punishment and institution, in which it is executed, have their own history, as well as common and specific emergence and development regularities: imprisonment legislation is developing gradually, and within each subsequent period of time the number of disjoint statutory and regulatory enactments as per issues related to execution of a punishments decreases, and more systematic, well-grounded legal standards are consolidated into laws, legitimate instructions, regulations and codes, which more expressly regulate the imprisonment proceedings. However, these legal standards are developing in the context of correctional law applicable to the national adults convicted to the deprivation of freedom for a certain period of time. Gradually, in line with development of the science, changes in approaches to imprisonment proceedings on the international level, and the influence of the community in relation to children changes as for execution of their penalty in the form of deprivation of freedom. With reference to detention and rehabilitation centers, there are introduced, for the first time, scientifically grounded, humanitarian procedures in implementation and service of sentence. This was reflected in all spheres of their functioning, in particular, the service of sentence conditions are moderated, separate limitations are cancelled and new trends of corrective actions imposed onto non-adult persons emerge based upon the correct combination of physical, professional and religious influence and encouragement. In this particular academic paper, it is highlighted that the active search of methods and forms of treatment, development of various institutional models for juvenile, non-adult and young law offenders is under way.

There was conducted the analysis of scientific principles and legal standards defining the legal nature of juvenile correctional facilities, and in this context, the social appropriation, correctional facilities' tasks, legal regulation of their activities and place within the system of criminal and penalty institutions were clarified, as well as implementation trends of measures associated with detention and rehabilitation impact practiced in them. This made it possible to state that the activities of correctional facilities and accomplished by them the complex of

measures aimed at rehabilitation and resocialization of juvenile and young persons convicted to imprisonment for a certain period of time have a legal character and based upon general and specific legal norms and standards. The distinctiveness distinguishing from young offenders' institutions, and priorities in performance of morale building activities and educational work, although not sufficiently expressed in their activities, remains a punitive function, and which is unveiled in the detention conditions of juvenile and young persons.

In the second section named «Non-adult and young persons as subjects of criminal and court enforcement legal relationships» unveils the criminological characteristics and legal status of juvenile and young individuals kept in correctional facilities. The defender of thesis points out that notwithstanding the educational character of rehabilitation and resocialization process, the influence onto convicted persons kept in the correctional facilities has a distinct legal regulation. It has been proved that juvenile and young persons are considered by the criminal and law enforcement right as subjects of criminal and corrective legal relationships and matters, and widening of their rights is an efficient trend in accomplishment of the corrective impact efforts, and implementation possibility by fosterlings of their rights and freedoms is an especially important aspect in observance of legitimacy during servicing of criminal penalty as deprivation of freedom for a certain imprisonment term.

With an objective to assess the existing means and tools of corrective impact onto juvenile and young persons, as well as for elaboration of efficiency estimation criteria in their application, there were unveiled social-demographic, criminal and legal, and criminal-executive characteristics of individuals kept under control in juvenile correctional facility. In view of this, it is pointed out that during the recent years the number of convicted individuals in the correctional facilities decreased significantly, for example, by 2000 the mean yearly number of non-adult persons in the correctional facilities amounted to 4,500m – 3,500 people, and now to about 206 each convicted to deprivation of freedom for a certain imprisonment term. The results obtained during studying of this category of convicted individuals testify that

the majority of them suffered conviction due to execution of grave offences and exceptionally aggravated criminal offences, they have a low level of family relations, in other words, they, so to say, were «educated» in vulnerable families characterized by a low level of general education, intellectual retardation and deficiency, limited abilities and narrow view of reality, nearly all of them smoked and consumed alcohol. Those convicted to be kept in correctional facilities resided in a degraded sense of shame, demonstrated emotional neglect to the opinion of other people, expansiveness, impoliteness, untruthfulness, egoism, ignoring of public interests, and so on. The majority of them were spineless creatures, easily involved in law offences, and having unhealthy interests and erroneous views on life. They inherited a high level of anxiety state, depressed spirits, and vigilance.

In section III titled «Baseline conditions and prospects for upgrade of legal regulation in execution of punishment in the form of deprivation of freedom in regard to juvenile and young persons», there are analyzed grounds, and procedures in direction and acceptance, imprisonment conditions of juvenile and young persons convicted to deprivation of freedom for a certain period of time. The author proves that those conditions do not differ in their entirety from procedures and conditions in execution and service of sentence in regard to adult convicts, a certain difference manifests itself in application of principal correctional means and resocialization: the influence imposed onto juvenile and young individuals possesses expressed educational and pedagogical aspects although the forms and methods of work performed are not regulated distinctly and a collective gathering of custodians is authorized to select independently the forms, methods and tools in accomplishment of their educational work. In the academic paper, there were analyzed the organizational structure of correctional facilities, its influence onto achievement of correctional and resocialization results was defined, as well as data testifying as of the requirement of changes in the normative quantity of department, in regime organization and provision of food supplies.

There was also implemented the analysis of international normative and legal acts (The UNO Convention on the Rights of the Child dated 1989, UNO Minimal

Standards and Rules associated with administration of justice in regard to juvenile and young persons (Beijing Rules), 1985; UNO Rules on protection of juvenile and young persons deprived of freedom (UNO Guiding principles adopted in Riyad), 1990; Minimal Standard Rules of Treatment with Prisoners dated 1995, and European Penal Rules dated 1987). It is noted that the provisions of the aforementioned documents contain the minimum sufficient requirements that shall comply with the places where juvenile and young persons are imprisoned: imprisonment in the form of deprivation of freedom is considered as the most severe form of penalty applied towards juvenile and young persons in exceptional cases – for performance of the most serious indictable offenses by them. It is also stated that that the international normative and legal acts define execution of judicial proceedings in regard to juvenile and young persons as a constituent of the national development of every country, and it is a reflection of their principles in execution of a punishment in regard to juvenile and young persons in different law enforcement systems. It is being noted that the majority of requirements in the normative and legal acts on organization of execution and service of sentence in the form of deprivation of freedom are foreseen by the national law, however, it is highlighted that attention has been paid to immediacy of accomplishment of scientific and research work in the sphere of crime prevention among juvenile and young persons, and search of efficient corrective actions applicable to the juvenile and young persons, and they are not associated with the deprivation of freedom and isolation of the juvenile and young persons from the society.

A comparative analysis related to legal regulation and practices applicable in execution of deprivation of freedom and in regard to the juvenile and young persons in near-abroad countries. It is being pointed out onto the variety of approaches in performance of crime prevention, executive and administrative activities in regard to children, however, there were highlighted certain regularities and consistent factors: the main tasks in execution of a punishment in the form of deprivation of freedom relative to juvenile and young persons are corrective actions, resocialization, re-education of offenders, general and specific prevention measures. As for the practice

applied in other countries, it is characteristic to apply insignificant terms of deprivation of freedom, and not only individuals who performed crime are being kept in correctional and law-enforcement facilities, but also small-aged and juvenile delinquent persons. There is a great number of correctional facilities different as per their origin, purpose, methods of work with the juvenile and young persons, as well as facilities intended for deprivation of freedom have different types of subordination (Ministry of Internal Affairs, Ministry of Justice, Ministry of Education, separate departments and institutions, and some of them report simultaneously to different agencies). Servicing of sentence is being organized in compliance with the progressive system based on sufficient logistics, financial and administrative support, correct definition of personal features of convicted individuals, assessment of the degree of their rehabilitation and reformation, creation of the optimal environment both for their successive transition from the conditions of deprivation of freedom to life conditions out of the educational and corrective facilities and assuring the post- penitentiary system measures.

The special place in the research work is given to identification of trends in further reformation of the penitentiary system (crime prevention and administrative) activities in regard to the juvenile and young persons convicted to deprivation of freedom for a certain term to assure compliance with the balanced satisfaction of interests of man, public society and state. At the same time, the author warns that development in execution of a punishment shall not be confined to better material support or upgrade and improvement of the educational process, he proves and ascertains that the correct way, in terms of theoretical positions and efficient from the viewpoint of practical reasons is reformation of the execution tool in deprivation of freedom, which shall be preceded by the modelling of this type of activities, and be capable to foresee and develop properly all things, even marginal measures, related to the elements of execution of a punishment in the form of deprivation of freedom for a certain term as concerns the juvenile and young persons. Together with the modelling process, the author highlights the need to accomplish the high priority measures of crime prevention, legal, criminally-remedial and administration

character contributing to the reformation procedures: lessening in terms of the deprivation of freedom, prohibition to keep the non-adult persons at pretrial detention facilities, decrease in occupational capacities of institutions, as well as to apply in official documents associated with the execution of a punishment in the form of deprivation of freedom as concerns the juvenile and young persons, the notion «institution», and not «facility» or «colony».

Key words: correctional facility, execution of a punishment, service of sentence in the form of deprivation of freedom for a certain term, legal status, juvenile convict characteristics.

LIST OF PAPERS PUBLISHED AS PER THESIS SUBJECT

1 Scientific publications, in which contain the main results of thesis

1.1 Publications in scientific publishing houses of Ukraine:

1. Crime prevention and executive law of Ukraine: handbook / A. N. Dzhuzha, I. G. Bohatyrov, O. Kolb, V.V. Vasylevych and others; under gen. edition of doct. degree in law, profess. A. N. Dzhuzha. K.: Atica, 2010. 752 p. (Sections 11.2, in which the general characteristics of international normative and legal acts in the sphere of execution of punishments and treatment of convicted individuals are reviewed, general characteristics of execution of a punishment in the form of deprivation of freedom in regard to the juvenile and young persons are unveiled, the legal status of juvenile and young persons as the subjects of crime prevention executive legal relations, as well as the peculiarities in application of the main means of correction actions in resocialization of the juvenile and young persons.

2. Activities of the State Crime Prevention and Executive Service of Ukraine: administrative and legal aspects: handbook / editor. board: V. P. Petkov (head) and others. K.: KNT, 2011. 648 p. (Section V. P. 249–277, in which the legal nature, organizational and functional structure of educational facilities for the juvenile and young persons is unveiled, in particular, application in regard to under-aged persons of the main means of rehabilitation and resocialization.

3. Stadnik V. V. Social and legal status for under-aged persons. *Problems of penitentiary system theory and practices*. 1999. № 4. – P. 44–49.

4. Stadnik V. V. Social and legal status of penitentiary system for under-aged persons as subjects of penitentiary system process. *Problems of penitentiary system theory and practices*. 2001. № 6. P. 170–176.

5. Stadnik V. V. Philosophic and legal fundamentals in development of penitentiary system institutions for under-aged persons. *Problems of penitentiary system theory and practices*. 2002. № 7. P. 86–92.

6. Stadnik V. V. Execution of punishment in the form of deprivation of freedom as for deprivation of freedom: historical and legal aspects. *Problems of penitentiary system theory and practices*. 2003. № 8. P. 44–50.

7. Stadnik V. V. Revisiting execution of punishment in the form of deprivation of freedom as concerns under-aged persons in foreign countries. *Problems of penitentiary system theory and practices*. 2004. № 9. P. 235–240.

8. Stadnik V. V. Characteristics of under-aged persons who service criminal sentence in educational facilities. *Problems of penitentiary system theory and practices*. 2005. № 10. P. 453–460.

9. Stadnik V. V. Legal regulation of execution of criminal punishment in the form of deprivation of freedom as concerns under-aged persons. *Law of Ukraine*. 2005. № 5. P. 95–97.

10. Stadnik V. V. Organizational and legal aspects in assurance of efficient activities of educational facilities. *Public Law*. 2011. № 2. P. 85–91.

1.2 Publication in scientific periodical of other country:

11. Stadnik Vladimir. Formation of penitentiary system model for under-aged persons as a trend in preventive care of crime among under-aged persons. *Ligea si Viata*. 2017. № 7. P. 101–104.

2. Publications of scientific studies approbation nature:

12. History in emergence and development of execution of punishment in the form of deprivation of freedom as concerns under-aged persons. *Topical problems of*

crime prevention at the stage of reformation of criminal-related judicial proceedings: materials published during All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (Zaporizhzhia City, 14–15 May, 2002). Zaporizhzhia: Juridical Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, 2002. Pt. 2. P. 237–241.

13. Stadnik V. V. Penitentiary influence on under-aged criminals in the system of crime prevention means. *Theory and practices in assurance of crime disclosures and investigations in present-day conditions*: speaking notes of the international scientific and practitioner-driven conference (Kyiv City, 22–23 April, 2001). K.: The National Academy of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, 2001. Pt. 2. P. 257–259.

14. Stadnik V. V. Organizational and legal aspects in assurance of efficient activities of educational facilities. *Development of science of law in the context of entry into force of new crime prevention and code of judicial practice of Ukraine*: compilation of roundtable discussions' scientific materials (Kyiv City, March 23, 2013). K.: The National Academy of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, 2013. P. 52–54.

15. Stadnik V. V. European experience in execution of punishments as concerns under-aged persons. *Problems existing in unification of the National Law of Ukraine with the EU Legal System (Acquis Communautaire)*. K.: The National Academy of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, 2014. P. 52–54.

16. Stadnik V. V. Social rights of under-aged persons in international normative and legal acts and in standards in treatment of under-aged persons convicted to deprivation of freedom. *Human rights and national law*: compilation of roundtable discussions' scientific materials (Kyiv City, December 11, 2014). K.: The National Academy of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, 2015. P. 28–30.

17. Stadnik V. V. «Penitential system»: pro et contra. *Up-to-date science – penitential system practices*: comp. of scientific discussions' materials of the II Intern. practitioner-driven conference (Kyiv City, December 4, 2014). K.: Int. crime prevention and executive service; Kyiv Regional Centre of NALC of Ukraine, 2014. P. 301–303.

18. Stadnik V. V. Characteristics of under-aged persons convicted to deprivation of freedom. *Topical problems in countermeasures in regard to criminals faulty against*

life, liberty and dignity of person actions: comp. of roundtable discussions' scientific materials (Kyiv City, January 15, 2015). K.: NAVS, 2015. P. 145–148.

19. Stadnik V. V. Religious influence on convicted individuals who service their sentence in educational facilities. *Struggle against crime: problems of theory and practices*: comp. of roundtable discussions' scientific materials (Kyiv City, February 19, 2015). K.: NAVS, 2015. P. 58–61.

20. Stadnik V. V. Revisiting the aim of deprivation of under-aged persons' freedom. *Theory and practices of law enforcement in conditions of reformation public power authorities in Ukraine*: comp. of roundtable discussions' scientific materials (Kyiv City, December 24, 2015) / under ex. edit. of associate professor O. M. Kaliuk, PhD degree, associate professor O. V. Druchek, PhD degree, associate professor M. M. Pendiura. K.: NAVS, 2016. P. 88–93.

21. Stadnik V. V. Reformation in execution of punishment in the form of deprivation of freedom as concerns under-aged persons. *Reformation of crime prevention justice as concerns under-aged persons*: proceedings of the scientific workshop (Kyiv City, March 17, 2016). K.: The State Penitentiary System Service, the Institute of State Crime Prevention and Executive Service, 2016. P. 63–66.

3. Academic papers, which reflect additionally the thesis' scientific results:

22. Stadnik V. V., Kryzhna L. V. Characteristic features of non-adult persons kept in educational facilities: scientific and methodological problems. *The state and Law*. 2004. Issue 23. P. 451–456. (Personal input of the author amounts to 90%: based on the analysis of sociological studies into comprehension of specific aspects in the characteristics of convicted persons who are kept in the educational facilities, as well as there was deduced an inference as for that studies relative to the under-aged condemned persons is of importance in positive construction of interrelations between the personnel of educational facilities and their custodians).

ЗМІСТ

ВСТУП.....	22
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ	
У ВИХОВНИХ КОЛОНІЯХ	30
1.1 Становлення і розвиток виховних колоній в Україні.....	30
1.2 Правова природа виховних колоній для неповнолітніх.....	53
Висновки до першого розділу	71
РОЗДІЛ 2	
НЕПОВНОЛІТНІ ЯК СУБ'ЄКТИ	
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИХ ПРАВОВІДНОСИН.....	73
2.1 Правовий статус неповнолітніх	
як суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин	73
2.2 Характеристика неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі.....	89
Висновки до другого розділу.....	131
РОЗДІЛ 3	
СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ	
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ	
У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ.....	134
3.1 Виконання покарання щодо неповнолітніх	
на сучасному етапі розвитку кримінально-виконавчої системи України	134
3.2 Зарубіжний досвід виконання позбавлення волі щодо неповнолітніх	
та його правове регулювання міжнародних нормативно-правових актах	159
3.3 Основні напрями та перспективи розвитку виконання покарання	
у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх.....	187
Висновки до третього розділу:	203
ВИСНОВКИ	207
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	210
ДОДАТКИ.....	230

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасне суспільне життя має відповідати цінностям демократичної правової держави, однією з яких є турбота про майбутнє покоління. Піклування про молодь, зокрема, охоплює вирішення проблеми суспільно небезпечної поведінки неповнолітніх.

Так склалося, що, попри значний прогрес у сфері застосування до неповнолітніх правопорушників виправних засобів впливу, не пов'язаних із позбавленням волі, значущим в Україні заходом боротьби зі злочинністю неповнолітніх є їх притягнення до кримінальної відповідальності з подальшим застосуванням кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Нині у сфері діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України перебуває близько 1700 неповнолітніх, із яких 217 засуджено до позбавлення волі, 195 судом визначено запобіжний захід у виді тримання під вартою у слідчих ізоляторах, близько 1,3 тис. призначено покарання, не пов'язані з позбавленням волі (здебільшого – звільнення від відбування покарання з випробуванням), які перебувають на обліку у підрозділах ювенальної пробації¹.

Високий рівень і негативні тенденції в динаміці правопорушень серед неповнолітніх, високі показники рецидивної злочинності серед осіб, які раніше відбували покарання у виховних колоніях, значна матеріальна витратність системи виховних колоній засвідчують необхідність провадження наукових досліджень, результати яких сприятимуть подальшій реформі кримінально-виконавчої діяльності стосовно неповнолітніх.

З уваги на те, що діяльність, пов'язана з виконанням позбавлення волі щодо неповнолітніх, передбачає правильне поєднання і вирішення низки психологічних, педагогічних, соціологічних, організаційних, управлінських і юридичних завдань, а також що виховні колонії посідають особливе місце в системі установ і органів виконання покарань та серед спеціальних установ

¹ Форма № 8. Звіт про неповнолітніх засуджених. База даних «Судова статистика». Судова влада України. URL: http://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/perche_pivricha_2017

для дітей, актуальними варто вважати наукові дослідження, що дають змогу сформувати раціональні елементи кримінально-виконавчої політики, ефективні і, водночас, гуманні правові норми, які регламентують процес виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк щодо неповнолітніх, оптимальну організаційну та функціональну структуру виховних колоній, створюють умови для впровадження прогресивних форм і методів впливу на вихованців.

Нині є чимало напрацювань у сфері виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк щодо неповнолітніх, проте системні дослідження соціально-правових та організаційних засад виконання та відбування покарання на сучасному етапі розвитку України не провадилися. Також ґрунтовно не вивчалися подальші перспективи розвитку цього інституту. Відтак задекларовану тему варто вважати новою й своєчасною.

Вивчення тюремної справи щодо неповнолітніх набуло особливого розвитку й наукового бачення наприкінці ХІХ – початку першої чверті ХХ століття. Її досліджували не лише криміналісти і пенологи, а й філософи, педагоги, психологи й інші фахівці. Першими визначними науковцями та практиками у справі виховання неповнолітніх засуджених стали Ю. В. Александровський, Є. І. Альбіцький, А. М. Богдановський, М. М. Гернет, С. К. Гогель, Д. О. Дріль, О. Ф. Кістяківський, П. І. Ковалевський, С. В. Познишев, Л. Х. Сабінін, М. С. Таганцев, Д. Г. Тальберг, Г. С. Фельдштейн, К. В. Шавров та інші.

У цьому контексті слід виокремити модель колонії для неповнолітніх, методи і методику взаємодії всіх суб'єктів життя, запропоновані А. С. Макаренком.

У сучасній науковій літературі теоретичні і практичні питання виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк, функціонування системи установ виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх і забезпечення виправлення та ресоціалізації неповнолітніх висвітлено у працях: Ю. М. Антоняна, З. А. Астемірова, О. В. Беци, І. М. Бистрицького, І. Г. Богатирьова, В. М. Бурдіна, О. Д. Глоточкина, Т. А. Денисової, О. М. Джужи, В. І. Деева, Г. І. Забрянського, А. І. Зубкова, К. Є. Ігошева, Т. Л. Кальченко, О. Г. Колба,

С. І. Кона, В. І. Кривуші, О. Ф. Кудімова, Н. Ю. Максимової, В. Ф. Марченко, В. О. Меркулової, В. С. Наливайка, Г. М. Потаніна, А. Б. Сахарова, О. П. Северова, В. М. Синьова, А. Х. Степанюка, М. О. Стручкова, Ф. Р. Сундурова, В. М. Трубнікова, О. П. Тузова, Б. С. Утевського, А. І. Ушатікова, М. М. Фіцули, Ю. В. Чакубаша, А. В. Шаміса, І. В. Шмарова, В. М. Ярмаченка та ін.

Раціональні пропозиції цих авторів уже мають застосування у чинному законодавстві й на практиці. Водночас в останні роки проведено значну роботу, спрямовану на розвиток і модернізацію юридичної науки. Зокрема, результати наукових досліджень знайшли своє втілення у Конституції України та інших законах, але значна кількість висновків і рекомендацій юридичної науки досі є невикористаною. Також відсутнє наукове обґрунтування законів та інших нормативних актів, їх наукове супроводження, що не може не позначитися на якості юридичної бази, її повноті та неупередженості.

Відсутність теоретично обґрунтованих соціально-правових та організаційних положень діяльності виховних колоній, з одного боку, і необхідність їх існування, з іншого, визначають актуальність обраної теми. Відтак, з огляду на значущість і актуальність розробки окресленої проблеми у кримінально-виконавчому праві, кримінології, пенітенціарній педагогіці та психології, тема цього дослідження – «Виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до положень розділу 4 Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», схваленої Указом Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015; розділу 4 Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 25.08.2015 р. № 511/2015, Постанови НАН України від 20.12.2013 р. № 179 «Про Основні наукові напрями та найважливіші проблеми фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук Національної академії наук України на 2014–2018 роки» та рекомендацій Ради президентів академій наук України для ВНЗ щодо виконання досліджень за Пріоритетними науковими напрямами досліджень (п. 3.4. Політико-правові науки); у межах науково-

дослідної роботи Приватного вищого навчального закладу «Львівський університет бізнесу та права».

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу чинного законодавства та практики його застосування розкрити соціально-правові та організаційні засади виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк щодо неповнолітніх, а також визначити перспективні шляхи реформування кримінально-виконавчого законодавства у сфері виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк стосовно неповнолітніх.

Для реалізації зазначеної мети окреслено такі *завдання*:

– розглянути й узагальнити закономірності розвитку виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк щодо неповнолітніх і системи виховних колоній;

– розкрити особливості правової природи виховних колоній та в контексті проблематики дослідження здійснити правовий аналіз Кримінально-виконавчого кодексу України;

– вивчити проблеми правового статусу засуджених, які відбувають покарання у виховних колоніях, та розробити пропозиції щодо його удосконалення;

– проаналізувати соціально-демографічну, кримінально-правову і пенітенціарну характеристики неповнолітніх;

– здійснити комплексне вивчення змісту кримінально-виконавчої діяльності стосовно неповнолітніх засуджених до позбавлення волі на певний строк;

– здійснити порівняльний аналіз положень національного законодавства, практики його застосування з міжнародними нормативно-правовими актами, а також пенітенціарним законодавством окремих країн світу;

– виробити рекомендації щодо удосконалення засад діяльності виховних колоній та визначити напрями реформування виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк щодо неповнолітніх.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають під час виконання та відбування неповнолітніми кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк.

Предмет дослідження – виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх.

Методи дослідження. Якісному дослідженню теоретико-методологічних та історіографічних аспектів становлення і розвитку виховних колоній в Україні слугували *метод аналізу та історико-правовий метод* (підрозділ 1.1). *Системно-структурний метод, методи синтезу та аналізу* дали змогу ґрунтовно вивчити правову природу виховних колоній, узагальнити її ознаки (підрозділ 1.2) та правовий статус неповнолітніх як суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин (підрозділ 2.1).

Конкретно-соціологічні (узагальнення, опитування, анкетування, вивчення особових справ), *статистичний та порівняльний методи, метод вивчення документальних першоджерел* використано для з'ясування кримінологічної характеристики осіб, які відбувають покарання у виховних колоніях (підрозділ 2.2). Дослідженню виконання покарання щодо неповнолітніх на сучасному етапі розвитку кримінально-виконавчої системи України сприяло використання *методу структурно-системного аналізу* (підрозділ 3.1). *Порівняльно-правовий метод* застосовано під час пошуку шляхів розкриття пенітенціарного законодавства та практики виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх у Франції, Німеччині, США, Польщі, інших зарубіжних країнах та регламентації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк стосовно неповнолітніх у міжнародних нормативно-правових актах (підрозділ 3.2). Основні напрями та перспективи розвитку виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх в Україні розглянуто із використанням *методів доктринального аналізу, правового прогнозування та правового моделювання* (підрозділ 3.3).

Нормативну базу дослідження становлять Конституція України, Кримінально-виконавчий кодекс України, чинні законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти, що визначають кримінально-виконавчі, соціально-правові та організаційні засади виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк щодо неповнолітніх.

Емпіричною основою дослідження є узагальнені результати анкетування засуджених, які відбувають покарання (91 особа), та співробітників виховних колоній (64 особи).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація – одне із перших в Україні комплексних досліджень проблем соціально-правових та організаційних засад виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх. На підставі результатів дослідження сформульовано нові наукові положення та висновки, зокрема:

вперше:

– узагальнено етапи та встановлено закономірності розвитку виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк щодо неповнолітніх і системи виховних колоній, що полягають у поєднанні кримінального покарання і заходів виховання під час кримінально-виконавчого впливу, першочерговому запровадженні науково обґрунтованих, гуманних процедур виконання і відбування покарання, що відображалось у всіх сферах функціонування виправних закладів для дітей;

– сформовано інформаційну базу (систему знань), що охоплює соціально-демографічні, кримінально-правові і пенітенціарні ознаки осіб, які перебувають у виховних колоніях, що сприятиме подальшому реформуванню кримінально-виконавчого законодавства;

– сформовано авторське бачення організаційної структури спеціальних виховних установ для неповнолітніх;

удосконалено:

– наукові підходи щодо визначення правового статусу неповнолітніх засуджених у виховних колоніях, з урахуванням виявлених у цій частині недоліків чинного законодавства і практики його застосування, задля внесення пропозицій щодо їх усунення;

– теоретичні положення про правову природу виховних колоній, складовими якої є соціальне призначення виховних колоній, основні напрями впливу на суспільні відносини, цілі, завдання та правове регулювання їх діяльності, місце в системі установ виконання покарань;

– напрями реформування системи виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк щодо неповнолітніх на засадах формування моделі пенітенціарної системи для неповнолітніх;

дістали подальший розвиток:

– знання про особливості становлення покарання у виді позбавлення волі на певний строк щодо неповнолітніх та його виконання, зокрема конкретизовано так званий «допенітенціарний період», а також виокремлено етапи становлення тюрем як місць досудового тримання злочинців і як установ виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк;

– положення про особливості пенітенціарного законодавства та практики стосовно неповнолітніх засуджених у зарубіжних країнах, висновки на основі порівняння національного кримінально-виконавчого законодавства з міжнародними нормативно-правовими актами у сфері виконання покарань щодо дітей.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані у дослідженні висновки та рекомендації можуть бути використані у:

– правотворчості – для удосконалення нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини у сфері виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк щодо неповнолітніх;

– правозастосуванні – у діяльності виховних колоній, відділу забезпечення діяльності Уповноваженого Президента України з прав дитини (Акт впровадження у правозастосовну діяльність відділу забезпечення діяльності Уповноваженого Президента України з прав дитини від 07.07.2017 року);

– навчальному процесі – під час викладання навчальних дисциплін «Кримінально-виконавче право», «Кримінологія» у вищих навчальних закладах України, а також підготовки навчально-методичних комплексів з пенітенціарної проблематики.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є результатом самостійного наукового пошуку автора. Усі положення і висновки, що викладені в дисертації та становлять новизну, розроблені автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, висновки, узагальнення і пропозиції роботи оприлюднено на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних заходах: «Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю на етапі реформування кримінального судочинства» (м. Запоріжжя, 14–15 травня 2002 р.), «Теорія та практика криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах» (м. Київ, 22–23 березня 2001 р.), «Розвиток юридичної науки в контексті набрання чинності новим Кримінально-процесуальним кодексом України» (м. Київ, 28 березня 2013 р.), «Проблеми уніфікації національного законодавства України до правової системи Європейського Союзу» (м. Київ, 30 жовтня 2014 р.), «Права людини і національне законодавство» (м. Київ, 11 грудня 2014 р.), «Сучасна наука – пенітенціарній практиці» (м. Київ, 4 грудня 2014 р.), «Актуальні проблеми протидії злочинам проти життя, здоров'я, волі, честі та гідності особи» (м. Київ, 15 січня 2015 р.), «Боротьба зі злочинністю: проблеми теорії і практики» (м. Київ, 19 лютого 2015 р.), «Теорія і практика правозастосування в умовах реформування органів публічної влади в Україні» (м. Київ, 24 грудня 2015 року), «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх» (м. Київ, 17 березня 2016 р.).

Публікації. За результатами дисертації всього опубліковано двадцять дві наукові праці, а саме: один підручник; один навчальний посібник; вісім статей у наукових фахових виданнях України; одна – у науковому періодичному виданні іншої держави; десять тез виступів на науково-практичних заходах та одна стаття в іншому виданні України.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (212 найменувань) і 5 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 262 сторінки, із яких 188 – основний текст.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИХОВНИХ КОЛОНІЯХ

1.1 Становлення і розвиток виховних колоній в Україні

Із виникненням кримінального покарання у виді позбавлення волі людство ні на мить не припиняло дискусію щодо доцільності його існування. Якщо застосування покарання у виді позбавлення волі до повнолітніх злочинців більшістю визнавалось і визнається доцільним і необхідним заходом, то застосування позбавлення волі до неповнолітніх засуджувалось більшістю вчених і загалом людьми з прогресивними поглядами. Так, ще на початку ХХ ст. Д. О. Дріль зазначав, що чимало обездолених дітей потребують виховання і навчання, і тільки їх, проте вони все ще потрапляють до в'язниці, за її високу стіну і міцний замок [1, с. 3].

Історія розвитку суспільства засвідчує, що з виникненням людства і в процесі його розвитку антисуспільна поведінка дітей різного віку ні заохочувалась, ані байдуже не сприймалася, а навпаки – суворо каралась нарівні з дорослими. Боротьба із суспільно небезпечними діями неповнолітніх шляхом покарання також має свою історію, а позбавлення волі варте особливої уваги.

Оскільки покарання у виді позбавлення волі як вид кримінального покарання та заклади, де воно виконувалось, у тому числі щодо неповнолітніх, мають свою певну історію, тому історико-правовий аналіз правового регулювання, організації, застосування форм та методів впливу на неповнолітніх злочинців шляхом позбавлення волі становить значний науково-теоретичний і практичний інтерес.

М. П. Мелент'єв зазначав, що покарання (кара) має давню історію і пов'язане з виникненням держави та релігії [2, с. 3]. Проте покарання у виді

позбавлення волі з'явилося дещо пізніше і називалося здебільшого тюремним ув'язненням. С. К. Гогель зазначає, що тюремне ув'язнення виникає не раніше XVI ст. [3, с. 1]. Це підтверджує і К. Шавров [4, с. 1], однак російські вчені зазначають, що позбавлення волі як покарання на Русі простежується з X сторіччя [5, с. 85, 95].

Перші системні дослідження виконання і відбування дітьми покарання у виді позбавлення волі провадилися у XIX – початку XX ст. Історію виникнення та розвитку виправно-виховних закладів вивчали Ю. Александровський, Є. Альбіцький, А. Богдановський, Д. Дріль, О. Кістяківський, С. Познишев, Д. Тальберг, А. Ушинський, І. Фойницький, А. Ширген. За радянських часів та в сучасний період історичні аспекти діяльності виправно-виховних закладів для неповнолітніх розглядали у своїх працях Ю. М. Антонян, З. А. Астеміров, І. П. Башкатов, Л. І. Беляєва, В. М. Бурдін, М. Г. Детков, В. І. Кривуша, О. Ф. Кудімов, Г. О. Радов, О. П. Сєверов, В. М. Синьов, М. О. Стручков, М. М. Фіцула, А. В. Шаміс, І. В. Шмаров та ін. Проте комплексно це питання не розглядалось, ані в юридичній, ані в історичній літературі не знайдемо системного опису історії виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк щодо неповнолітніх. «Як не дивно, – зазначають вчені, – але факт залишається фактом: ані відповідна галузь національного права, ані система, на яку законодавством України покладена функція виконання покарань, ніколи не мали власної писаної історії» [6, с. 37].

Зважаючи на те, що це покарання з часу свого виникнення у багатьох аспектах трансформувалось, однак науковий і практичний інтерес становить розуміння поняття покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Різноманітність його назв простежується в історичних нормативно-правових документах та науковій літературі, а саме: «тримання в монастирі», «заковування», «затримання», «ув'язнення», «взяття під варту», «арешт», «позбавлення волі» тощо. У перші роки радянської влади, як зазначає

О. Л. Дзигарь, застосовувалися терміни «позбавлення волі», «арешт», «тюрма», «ув'язнення». Як позбавлення волі вважалося засудження до короткострокових (до трьох місяців) примусових громадських робіт без взяття під варту, у вільний від роботи час [7, с. 113]. Деякі науковці ототожнюють позбавлення волі й тюремне ув'язнення [5, с. 84], інші стверджують, що поняття «позбавлення волі» є загальним щодо всіх перелічених форм державного примусу [8, с. 8]. Проте російські вчені зазначають, що під «ув'язненням», згідно з кримінальним правом, очевидно, можуть розумітися позбавлення волі, арешт, утримання в дисциплінарній військовій частині [5, с. 81].

У кримінальному та кримінально-виконавчому праві України поняття «позбавлення волі» відсутнє. Лише у ст. 63 Кримінального кодексу України (далі – КК України) зазначено, що покарання у виді позбавлення волі полягає в ізоляції засудженого та поміщені його на певний строк до кримінально-виконавчої установи. Ширше тлумачення змісту цього покарання міститься у ст. 102 КК України, яка передбачає, що покарання у виді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, може бути призначене на строк від шести місяців до десяти років, а у випадках, передбачених п. 5 ч. 3 ст. 102 КК України, – більше п'ятнадцяти років. За цією статтею неповнолітні, засуджені до покарання у виді позбавлення волі, відбувають його у спеціальних виховних установах [9]. Із-поміж важливих очевидних ознак цього покарання вчені виокремлюють суттєве обмеження особи у свободі пересування, праві користуватися власним житлом, іншим майном, духовними цінностями, обранні роду занять і місця проживання [10, с. 165]. Це, на наш погляд, передбачено, зокрема, і в ч. 1 ст. 63 КК України, проте про обмеження чи ізоляцію не йдеться у ст. 102 КК України, що розкриває зміст покарання у виді позбавлення волі щодо осіб, які на момент вчинення злочину не досягли 18-річного віку [9]. Відтак передбачення цього виду покарання у кримінальному законодавстві, його призначення вироком

суду за вчинення злочину, наведені ознаки покарання та його виконання (відбування) взято за основу для розгляду положень цього дослідження.

Вивчення питання виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк щодо неповнолітніх тісно поєднано зі з'ясуванням особливостей організації та функціонування закладів, у яких воно виконувалось. Зазначимо, що вони були різноманітними за назвою, цілями та формами діяльності, методами впливу та структурою.

Досліджуючи загальні і специфічні закономірності виникнення, розвитку покарання у виді позбавлення волі стосовно неповнолітніх, соціально-правові та організаційні основи діяльності закладів, у яких воно виконувалось, розглянемо цей інститут у конкретно-історичних умовах його розвитку у хронологічній послідовності.

Виконання покарання у виді позбавлення волі неповнолітніх у сучасній українській науці й практиці розглядалось і розглядається як складова виконання позбавлення волі повнолітніх злочинців. Відтак пропонуємо його вивчення здійснювати у рамках поділу, запропонованого Г. О. Радовим. Учений, зокрема, виокремлює три періоди виконання покарань:

1) допенітенціарний, що характеризується повною байдужістю держави і суспільства до засуджених;

2) філантропічний – із часів Джона Говарда, що супроводжується активною діяльністю філантропічного характеру приватних осіб, які співчували засудженим;

3) політичний, в якому тюремне питання отримало політичне підґрунтя, а тюрма стала активною учасницею загальнополітичної діяльності держави, спрямованої на боротьбу зі злочинністю як соціальною хворобою.

Далі Г. О. Радов зазначає, що в пенітенціарній науці періоди розвитку тюрми мають назви, що фактично вказують на пріоритетні завдання всієї кримінально-виконавчої системи, надаючи таким чином специфічного забарвлення певній історичній добі [11, с. 4].

Характеризуючи допенітенціарний період, Г.О. Радов зауважує, що він охоплює майже весь час із моменту виникнення тюрми до початку поширення пенітенціарної ідеї, тобто до кінця XVIII сторіччя [11, с. 4]. Цей період вчені ще називають каральним [6, с. 38]. Вважаємо за доцільне цей період поділити на етап виникнення тюрем як місць досудового тримання злочинців та етап виникнення тюрем як установ, в яких виконувалося покарання у виді позбавлення волі. Оскільки проміжок часу, що вивчається, доволі великий, історію виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх поділено на певні періоди за критерієм розвитку суспільної формації у хронологічній послідовності.

Вчені зазначають, що первісне суспільство не знало ні держави, ні права [12, с. 18], і тому можна стверджувати, що покарання як правового явища та праобразів місць позбавлення волі, у тому числі й для неповнолітніх, на той час ще не було, що, своєю чергою, засвідчує відсутність подібних закладів у народів, які в наш час перебувають у первіснообщинному устрої свого життя.

Місця позбавлення волі вперше виникають у рабовласницьких державах, і цей процес триває за феодального устрою суспільного життя. Так, тюрми були у рабовласницьких Єгипті, Індії, Китаї, Греції [13, с. 38, 76, 109], хоча поміщення до тюрми у цей період було заходом запобігання втечам. У Римській імперії у період домініата ув'язнення в тюрму застосовувалось нарівні з іншими покараннями, у V–VI ст. н.е. франки мали тюрми і примусові установи різних видів [7, с. 23]. Проте конкретні відомості про порядок та умови виконання покарання у виді позбавлення волі й, зокрема, позбавлення волі неповнолітніх у науковій літературі відсутні.

За феодального устрою і надалі з'являються місця позбавлення волі, а тюремне ув'язнення набуває широкого застосування. За наявності відповідальності малолітніх і неповнолітніх, у законодавствах феодальних країн неповноліття є пом'якшуючою обставиною.

У пам'ятках звичаєвого права і нормативних джерелах доби Київської Русі й у пізніші часи, коли території України входили до складу Литви, Польщі, Російської імперії, тюрми зазвичай використовувались як місця досудового утримання і лише в окремих випадках за своїм призначенням – виконання покарання.

У перших пам'ятниках руського права, зазначає Л. М. Прокументов, вікові межі, по досягненню яких особа могла відповідати за своє діяння у кримінальному порядку, не були установлені [14, с. 16]. Згадки про тюремне ув'язнення простежуємо в «Повести временных лет» 996 року, де йдеться про тюремне ув'язнення одного з князів із двома синами [8, с. 10]; у проекті договору Новгороду з німецьким містом Готландом 1270 року, де передбачено можливість «сажати в поруб» [8, с. 10–11]; у Двінській судній грамоті 1397 чи 1398 років, де йдеться про тюремне ув'язнення осіб «окованных в железа» [15, с. 182]. Для цієї доби характерні такі види ув'язнення, як «в погреб», «в поруб», «в железа», «в дибу», що використовувалися для запобігання втечам і для забезпечення виконання інших, здебільшого майнових та тілесних покарань.

Вчені зазначають, що за період Литовсько-Руської доби внесено низку істотних змін до системи існуючих покарань, що сприяло виокремленню кримінально-виконавчої функції [6, с. 45]. Виконання покарань того часу на території сучасної України здійснювалося за законами Литви – Литовських статутів 1529, 1566, 1588 років, царської Росії – Судебниками 1497, 1550 років, Запорізької Січі – «судовими обрядками», а також Магдебурзьким правом. Проте Судебники Росії 1497 та 1550 років стали основними документами розвитку тюремної справи, оскільки передбачали широке застосування тюремного ув'язнення і позначилися на історії виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх.

Найбільш систематизованим збірником нормативно-правових актів, що охоплював багато нових прогресивних на той час норм і визначав тюремне ув'язнення основним видом покарання, стало «Соборное уложение»

1649 року [16, с. 83]. Це перший нормативно-правовий акт, який визначав порядок і умови відбування покарання у виді позбавлення волі залежно від небезпечності вчиненого злочину. 1669 р., після прийняття доповнень до «Соборного уложенія» розпочався процес формування законодавства, що стосується особливостей відповідальності неповнолітніх. Цей нормативно-правовий акт можна вважати останнім у допенітенціарному періоді законом, який визначав порядок і умови виконання позбавлення волі, у тому числі й до неповнолітніх, які відбували покарання на загальних підставах.

Характерним для тюремного ув'язнення (позбавлення волі) того періоду було те, що воно однаково поширювалось як на дорослих, так і на малолітніх і неповнолітніх злочинців. Метою позбавлення волі була помста і залякування суворістю покарання. Виконання покарання здійснювалось у різних приміщеннях – і наземних, і підземних, які були холодні в зимну пору року, сирі, тісні, темні і брудні. Зазвичай у тюрмах ув'язнених поділяли за статтю на дві групи: осіб чоловічої статі тримали окремо від осіб жіночої статі без подальшого розподілу; разом утримувались малолітні і неповнолітні однієї і тієї ж статі, підсудні, ув'язнені, неспроможні боржники, психічно хворі. Не практикувалося навчання, релігійне чи звичайне виховання; ув'язнені повністю підпорядковувалися тюремному начальству, яке могло з ними зробити що завгодно, заборонялося лише тяжко калічити і вбивати ув'язнених. Найбільше від цього страждали малолітні й неповнолітні.

У філантропічний період проявляється прагнення різних благодійних товариств та окремих осіб полегшити умови відбування покарання і поліпшити матеріальне становище в'язнів, захистити їх права, привернути увагу до тюремної справи. «Тюремне питання» стає модним, у тому числі й на території сучасної України, що можна пояснити впливом гуманістичних учень другої половини XVIII ст., які набули поширення завдяки працям Д. Говарда, Ч. Беккарія, В. Кокса [11, с. 5]. Відтак простежується пом'якшення покарань щодо неповнолітніх.

Поряд з існуванням загальних кримінально-правових та кримінально-виконавчих норм приймаються нормативно-правові акти, що конкретизують підстави призначення і виконання покарань стосовно малолітніх і неповнолітніх. Так, згідно з Указом Государя Петра Великого 17 квітня 1722 р. Сенат приймає рішення, відповідно до якого за вчинення вбивств, підпалів, святотацтва малолітні, тобто особи до 17 років, не підлягали смертній карі, тортурам, покаранню батогами. За вчинення цих злочинів вони підлягали побиттю батогами, закуванню в «ножныя железа» і висиланню на 15 років для робіт якнайдалі у чоловічих і дівочих монастирях [11, с. 398]. Далі було прийнято укази Сенату (1742 р., 1765 р.), що вирізняли неповнолітніх правопорушників зі загалу злочинців, конкретизували вік кримінальної відповідальності. Ці Укази увійшли до «Своду Законов», що був змінений «Уложением о наказаниях».

Характерною ознакою цього періоду є створення Товариства піклування про тюрми, яке мало виконувати завдання філантропічного характеру, тобто надавати всіляку допомогу виправно-виховним закладам для дітей. Поряд з існуванням цих закладів, дітей утримували і в загальних тюрмах. Однак доволі часто поставало питання про те, як чинити з молодими злочинцями, для яких тюрма є непридатною. Відтак за різноманітності поглядів вирішено було застосовувати до неповнолітніх злочинців виховні прийоми, що застосовувалися до безпритульних і покинутих дітей.

На розвиток інституту виконання позбавлення волі щодо неповнолітніх певний вплив мала й наука про тюремну справу, виникнення і розвиток якої припадає на цей період. Першими комплексними науковими працями варто вважати дослідження Джона Говарда та Ієремії Бентама. Отже, наприкінці XVIII ст. з'явилася нова галузь знань – пенітенціарна наука (тюрьмознавство), тобто наука про виконання покарання у виді позбавлення волі, предметом вивчення якої стала практична діяльність тюремних установ. Саме з її появою варто пов'язувати виникнення філантропічних поглядів.

Виконання покарань у політичний період отримує політичне підґрунтя [10, с. 4] і розглядається як елемент соціальної політики держави. Характерним для нього є створення різних тюремних систем та моделей закладів для малолітніх і неповнолітніх правопорушників та злочинців.

Учені вважають, що цей період умовно можна поділити на три етапи, які відображають пріоритети виконання позбавлення волі, пенітенціарний, виправно-трудоий, кримінально-виконавчий [6, с. 40].

Значним досягненням цього періоду можна вважати відкриття в університетах кафедр тюрмознавства, що сприяло науковому розгляду виконання покарань і віднайденню якісно нового поштовху до вирішення актуальних проблем виконання позбавлення волі, зокрема й до неповнолітніх. На цих кафедрах і розвивається наука про покарання (пеналогія) і наука про виконання покарань (пенітенціарна наука або тюрмознавство). Формується наукове бачення проблем виконання позбавлення волі щодо малолітніх і неповнолітніх, що має вияв у працях Ю. В. Александровського, Є. Альбіцького, А. Богдановського, М. М. Гернета, Д. О. Дриля, С. К. Гогеля, А. С. Гольденвейзера, О. Ф. Кістяківського, П. І. Ковалевського, С. П. Мокринського, Е. Я. Немировського, С. В. Познишева, Л. Х. Сабініна, Н. Д. Сергієвського, С. Д. Синицького, М. С. Таганцева, Д. Тальберга, А. Ушинського, Г. С. Фельдштейна, І. Я. Фойницького, М. П. Чубинського, К. Шаврова, А. Ширгена. Роботи цих учених не мають пенітенціарного спрямування, предмети їх досліджень окреслені у межах пеналогії, тюрмознавства, кримінального права, кримінології, криміналістики, соціології, психології, педагогіки, методики виховної роботи. Водночас положення їхніх напрацювань знайшли певне відображення у пенітенціарній теорії та практиці, що, на думку С. В. Познишева, на той час не становило науки як такої, а було особливим відділом науки кримінального права, що стрімко розвивався [17, с. 21].

Пенітенціарний етап політичного періоду пов'язують із початком міжнародної співпраці і діяльністю міжнародних тюремних конгресів. Зокрема, перший такий неофіційний конгрес відбувся у Франкфурті-на-Майні 1845 р.

У міжнародних пенітенціарних конгресах брали участь не тільки французи, американці, японці, німці, а й сіамці, новозеландці тощо [18, с. 5], що свідчить про важливість окреслених питань. На конгресах функціонувала секція з вирішення проблем злочинності неповнолітніх, де обговорювались особливі форми судочинства і покарання неповнолітніх. Згодом рішення конгресів були втілені у Мінімальних стандартних правилах поводження з в'язнями ООН, Європейських пенітенціарних правилах Ради Європи [11, с. 7].

Особливістю розвитку національної системи виховно-виправних закладів для неповнолітніх стало проведення з'їздів представників виправних закладів для малолітніх і неповнолітніх правопорушників, які проводилися з метою удосконалення діяльності виховно-виправних закладів, подолання як спільних, так і характерних для того чи іншого закладу проблем. Перший такий з'їзд відбувся 1881 р. в Москві за ініціативою Рукавішніковського притулку (невдовзі такий з'їзд пройшов у Києві). А 1890 р. було засновано орган, який називався «Постоянное бюро исправительных заведений», що виконував посередницьку функцію між урядом і виховно-виправними закладами [19, с. 57]. Останній, восьмий, з'їзд представників російських виправних закладів відбувся у Москві 1911 р.

Протягом цього періоду активно розвивається законодавство. Зменшується кількість законодавчих актів, але вони набувають впорядкованого і «прозорішого» вигляду, норми об'єднуються в окремі логічно побудовані закони, інструкції, статuti. Триває процес створення норм права, що регулюють основні сфери виконання покарань щодо неповнолітніх, відповідно до яких визначається і закріплюється становище виправних колоній та притулків, що сприяє збільшенню кількості таких закладів та ефективності їхнього функціонування.

Як зазначав Д. Тальберг, виправні притулки та колонії для малолітніх злочинців чи безпритульних дітей є новим явищем серед інших установ, що мають за мету суспільний добробут [6, с. 1]. Діяльність цих закладів спрямована на виховання у неповнолітніх правослухняних і антизлочинних

тенденцій поведінки, прищеплення дітям довіри, залучення їх до праці, надання їм можливості самовизначення, на підготовку до повноцінного життя через правильне фізичне, професійно-технічне, релігійне, розумове виховання, особистий вплив директора, священика, вихователя, розподіл утриманців до відділень чи сімей, застосування системи стягнень чи заохочень. Виконанню наведених завдань виправних установ значною мірою сприяла добровільна діяльність, благодійність, сімейність, християнська любов, терпеливість, щирі стосунки, дружба тощо. Така система виникає і починає функціонувати завдяки зусиллям прогресивних людей і благодійних товариств.

Із прийняттям 1864 р. «Уложения о наказаниях» ставлення до малолітніх і неповнолітніх поліпшилося. Зокрема вживання термінів «малолітній», «неповнолітній» у законах і юридичній літературі того періоду не відповідало його юридичному поняттю; доволі вільне вживання таких термінів простежується в національному законодавстві до I чверті ХХ ст. У ст. 6 цього нормативного акта передбачено неповнолітніх віком 10–17 років замість ув'язнення до тюрми поміщати до виправних притулків на термін, що визначався мировими суддями, але не довше, аніж до досягнення ними 18-річного віку. У законі ці заклади називалися виправними притулками, але насправді це були землеробські колонії і ремісничі притулки, їх ще називали закладами примусового виховання [1, с. 5]. Про їхню винятково «ремісничу» чи «землеробську» спрямованість можна говорити дещо умовно, адже в них виконувалися роботи сільськогосподарського і ремісничого характеру. Цікавим є і той факт, що до виправних колоній та притулків інколи приєднувалися школи садівництва й городництва, що надавало ще більшого виправного характеру цим закладам і свідчило про їхню інтеграцію в суспільство [20, с. 32].

Виконання покарання у виді позбавлення волі регулювалось також «Уложением о наказаниях уголовных и исправительных», «Уставом о

наказаннях, налагаемых мировыми судьями», якими передбачено, що неповнолітні від 14 до 17 років замість ув'язнення в тюрмі направляються до виховно-виправних закладів, якщо вони розташовані у цій місцевості, чи ув'язнюються в особливі приміщення при тюрмах чи будинках для арештованих на строк, визначений вироком мирових суддів [21, с. 29; 22, с. 48].

Саме із прийняттям «Устава о наказаниях, налагаемых мировыми судьями» пов'язується прийняття Закону від 5 грудня 1866 р. Зокрема, Закон з'явився на основі доповідної записки до проекту «Устава о наказаниях, налагаемых мировыми судьями», в якій вказувалось на неможливість застосування до малолітніх і неповнолітніх загальних покарань [1, с. 28]. Згідно з цим нормативним актом, було дозволено заснування і державних, і приватних притулків для неповнолітніх і малолітніх злочинців, визначені найважливіші правила і порядок утримання цих осіб, установлені пільги і дотації на користь приватних притулків. Закон закликав земства, різноманітні громадські, релігійні установи, а також приватних осіб, незалежно від державних, до заснування подібних закладів.

На території сучасної України починають створюватися товариства землеробських колоній і ремісничих притулків. Першим стало Харківське товариство виправних притулків, засноване 18 грудня 1871 р., далі – Київське товариство землеробських колоній і ремісничих притулків, засноване 17 липня 1874 р., Волинське товариство виправних притулків, Подільське товариство виправних колоній і притулків. Ці товариства засновують землеробські колонії і ремісничі притулки, що на цьому етапі набули значного розвитку. Такими колоніями, зокрема, були: Рубежівська колонія (близько 120 осіб); Полтавська колонія (близько 30 осіб); Чернігівська (20 осіб), Харківський притулок [1, с. 66] тощо. До цих виправних закладів приймали осіб 10–17 років, які вчинили злочини, – за вироком суду; обвинувачених, підсудних – за постановою суду, слідчого; жебраків, безпритульних, бездоглядних – за постановами комітетів, товариств,

що керували виправно-виховними закладами; неповнолітніх, які віддавались батьками на виховання, – за погодженням із виправним закладом. Неповнолітніх, які вчинили злочини, а також тих, хто є обвинуваченими чи підсудними, у виправно-виховні заклади приймали обов'язково, а безпритульних, бездоглядних і неповнолітніх, які віддавались батьками на виховання, – за наявності у виховно-виправному закладі вільних місць.

Аналізуючи історію виконання покарання у виді позбавлення волі щодо малолітніх і неповнолітніх, простежуємо, що виконувалось це покарання: у загальних тюрмах, землеробських колоніях, ремісничих притулках, особливих закладах, сирітських будинках, виховних закладах, «смирительних домах». Дещо рідше згадуються заклади позбавлення волі з назвою «сільські школи» та «азилі» [23, с. 12].

Організаційна структура виховно-виправних закладів того часу була різною і передбачала як одиночне, так і групове ув'язнення; неповнолітніх тримали у закладах сімейного типу, відділеннях, організованих за класною системою (системою класів), майстерень (загальнонавчальних майстерень).

Підставами для розподілу малолітніх і неповнолітніх по виправно-виховних установах були: вакансія (наявність вільних місць в установі); вік (вік осіб, які можуть бути поміщені до закладу за Статутом чи іншим установчим документом); вид професії (професії, що здобувають неповнолітні залежно від їх походження, –зі сім'ї ремісників чи селян); за фізіологічними ознаками – стать, фізичний розвиток; ступінь моральної занедбаності; належність до певного віросповідання, бажання дитини (дитину поміщають в окрему келію, яку відвідують вихователі, і сам правопорушник приймає рішення, в якій сім'ї він бажає відбувати покарання) або комплекс наведених чинників.

У більшості закладів вихованці поділялись на однорідні групи за певним критерієм, але у деяких із них розподілу не було, що пояснювалось загалом незначною кількістю вихованців, яка не перевищувала кількості

одного відділення чи сім'ї. Але найбільш правильним і теоретично обґрунтованим визнавався розподіл неповнолітніх на підставі особливого психологічного вивчення, їх моральної занедбаності.

Діяльність виправних притулків і колоній полягала у правильному поєднанні фізичного, релігійного і морального виховання, наданні освіти малолітнім та неповнолітнім злочинцям. Це досягалось через релігію, професійне, розумове навчання, особистий вплив директора, священика, вихователя, розподіл вихованців по відділеннях чи сім'ях, через систему заохочень і стягнень [20, с. 7].

У колоніях і ремісничих притулках був розпорядок дня, що виконував значну роль в організації функціонування закладу. Розпорядок дня залежав, за правило, від виду закладу (ремісничий притулок чи землеробська колонія), пори року, завдань закладу. Він передбачав: час сну, підйому, навчання, виховної роботи, праці, дозвілля, а також час споживання у асортимент їжі, вид занять. Час підйому неповнолітніх був доволі раннім: влітку дітей піднімали зазвичай о 5 год., а взимку – о 6 год. ранку. Забезпечення харчуванням у колоніях та притулках здійснювалося по-різному, але здебільшого раціон обирався й задля належного і здорового розвитку організму. Неповнолітніх також привчали до чистоти та порядку, чого важко було досягти, якщо брати до уваги соціальне походження більшості із них. Неповнолітні у цих закладах працювали від 11 з половиною до 17 годин щоденно [24, с. 111]. Працівники притулку під час визначення виду роботи, яку мала виконувати дитина, зважали на її походження – виходець зі села чи міста. Відповідно, дітей із міста навчали ремісничим професіям, а вихідців зі сіл – сільськогосподарським. Зазвичай за свою працю діти частково отримували гроші. Головне Тюремне Управління зазначало про незайнятість дітей; з-поміж усіх неповнолітніх, які утримувалися в тюрмах, тільки 24,6% були залучені до праці чи навчання, а решта 75,4% – не були зайняті [25, с. 447].

Наприкінці XIX – початку XX ст. навчання у виправно-виховних закладах поділялося на релігійне, шкільне, професійне. А. Богдановський наголошує на важливості праці й навчання [23, с. 8]. Релігійне виховання на той час було основним засобом впливу на неповнолітніх, а шкільне і професійне навчання перебувало на етапі становлення. У виправно-виховних закладах дітей навчали три роки за програмою сільських народних шкіл. За навчально-методичну базу слугували дошки, рахівниці, інструкція з пояснення читання, географічні карти, картини священної історії, зоології, ботаніки, канцелярське приладдя, глобус, бібліотека. Професійне навчання полягало у навчанні дитини столярному, токарному, слюсарному, ковальському, переплітному, футлярному, портяному, малярному ремеслам.

Виховання здебільшого ґрунтувалося на застосуванні стягнень і заохочень. Неповнолітні, які мали позитивні досягнення, заохочувалися публічною похвалою, грошовою премією, переведенням до вищого класу, рангу, занесенням прізвища та ім'я вихованця на почесну (червону) дошку, нашивкою галунів, нагородженням книгою, інструментом, медаллю чи хрестиком, наданням прогулянки чи екскурсії у місто та його околицями, участю в екскурсіях на заводи, фабрики, в музеї, наданням додаткової відпустки, підвищенням у посаді, зменшенням строку відбування покарання. До неповнолітніх також застосовувалось умовно-дострокове звільнення. Аналіз наукової літератури та звітів виховно-виправних закладів свідчить про високу ефективність правильного поєднання виховних заходів зі заходами заохочення, а також відсутність випадків потрапляння звільнених до виправно-виховних закладів за повторне вчинення злочину. Аналіз заходів стягнення, що застосовувалися до неповнолітніх у колоніях та притулках, дає змогу виокремити основні: зауваження, догана, публічна догана, позбавлення роботи, права на ігри, стояння в кутку, позбавлення довіри чи пільг, права говорити, позбавлення права на побачення, позбавлення права листування, позбавлення більш смачної їжі, права на

відпустки, ізоляція від товаришів, утримання частини грошей, що видається на поточні витрати вихованця, покарання різками, позбавлення нічного сну, скорочення наполовину відпочинку, побиття, позбавлення на ніч подушок та матраца, зарахування до розряду, що потребує посиленого нагляду, одиночне ув'язнення (поміщення до світлого та чорного карцеру, переведення до казенних виправних закладів при центральних тюрмах). Нерідко простежується непослідовність застосування і заохочень, і стягнень, а інколи неповнолітні за вчинення правопорушення взагалі не підлягають стягненню, що є вкрай неправильним із педагогічної позиції.

Виконання покарання у виді позбавлення волі стосовно неповнолітніх жіночої статі зазвичай здійснювалось в окремих відділеннях для дівчаток при виправно-виховних закладах для хлопчиків. На території України окремих закладів для дівчаток не було, і лише три заклади для дівчаток існувало в усій Російській імперії. Питання щодо доцільності окремого закладу для розміщення неповнолітніх жіночої статі розглядалось на 4 з'їзді представників російських виправних установ і було визнано нераціональним і неможливим, оскільки, як вважали деякі представники, за правило – працівники, у таких закладах за належного нагляду спільне утримання неповнолітніх хлопчиків і дівчаток не матиме жодних негативних наслідків.

Тривалий час була дискусія, яким колоніям віддати перевагу – приватним чи державним. Добродійна основа, благодійність, на яких були засновані приватні установи, мали величезний позитивний вплив на перевиховання неповнолітнього злочинця, чого не могли дати виправно-виховні установи, які заснував уряд. Але і ці установи виконували завдання перевиховання тих неповнолітніх, які не піддалися цьому процесу у приватних пенітенціаріях.

Матеріальне становище цих установ було відносно стабільним і задовільним через турботу приватних осіб та держави, що полягало у фінансуванні їхньої діяльності, через надання пільг та контролю з боку

уряду. Наприкінці XIX ст. 44,4% виховно-виправних установ утримувалися за рахунок допомоги державних, релігійних та громадських організацій, 32,9% – приватної благодійності, 18,7% – прибутків від власного виробництва, 4% – за рахунок інших доходів [1, с. 38].

Тримання неповнолітніх у притулку здійснювалося виключно до досягнення дитиною 18 років або протягом визначеного строку. Осіб, які досягли 18 років, але не відбули строк покарання, пропонувалося направляти до тюрми, проте ця пропозиція була відхилена. Закон від 20 травня 1892 р. надав можливість керівництву виправних закладів визначати строк тримання залежно від ступеня їхнього виправлення.

На тлі позитивних досягнень у діяльності виправно-виховних закладів існували певні проблеми, що полягали у недостатньому матеріально-технічному забезпеченні, недосконалому законодавстві, переслідуванні керівниками власних інтересів.

Отже, можна зробити висновок, що виконання позбавлення волі щодо неповнолітніх наприкінці XIX – у першій чверті XX ст. перебувало на стику старих і нових ідей – кари і виправлення відповідно. Така практика виконання позбавлення волі у виховно-виправних закладах існувала до початку становлення радянської влади.

Початок виправно-трудового етапу характеризується тим, що боротьба зі злочинністю неповнолітніх безпосередньо пов'язана з їх безпритульністю, переходом від царської форми управління до радянської та становлення УРСР. У цей період триває активний пошук методів і форм впливу на неповнолітніх, розробки і випробування різних моделей державних закладів, призначених для утримання малолітніх, неповнолітніх і молодих правопорушників. Із часу революції і впродовж 10 років за формою і назвою були запроваджені такі заклади: реформаторії, трудові дома, трудові комуни, дитячі колонії, інститути трудового виховання, школи фабрично-заводського учнівства. Здебільшого ці заклади за змістом і назвою охоплювали працю чи трудове навчання. Виправно-виховні заклади для неповнолітніх постійно

змінювали своє підпорядкування. Так, виховно-виправні притулки та колонії, що збереглися і підпорядковувалися Головному тюремному управлінню, були передані до Народного Комісаріату державного презирства, який пізніше буде перейменованій у Наркомат соціального забезпечення, у складі якого передбачено функціонування спеціального відділу для неповнолітніх. Згодом заклади для неповнолітніх засуджених до позбавлення волі переходять до складу Народного комісаріату юстиції.

Нормативне регулювання виконання позбавлення волі щодо неповнолітніх розпочинається зі загальнорадянських документів. Наприклад, у цей час розпочалося становлення державної системи органів і установ, що провадили боротьбу з дитячою безпритульністю і правопорушеннями УРСР. Так, у рамках Декрету Ради Народних Комісарів «Про комісії для неповнолітніх» від 14 січня 1918 р., виконавчими комітетами Ради депутатів трудящих були створені комісії у справах неповнолітніх, які займалися вирішенням справ про правопорушення, вчинені неповнолітніми до досягнення ними 16 років, незалежно від характеру проступків і ступеня соціальної небезпеки чи педагогічної занедбаності неповнолітніх [26, с. 45]. Його положення скасовували кримінальне судочинство та тюремне ув'язнення неповнолітніх. Неповнолітні, які утримувалися в тюрмах або перебували під арештом, були звільнені. Цим Декретом також скасовувалася кримінальна відповідальність підлітків до 17-річного віку, а особи 18–21 років підлягали особливому ставленню і направлялися до реформаторіїв. Майже усі справи про злочини неповнолітніх розглядалися в комісіях, що визначали їм різні види покарання, але, за правило, не пов'язані із позбавленням волі. І лише у виняткових випадках комісії передавали матеріали неповнолітніх правопорушників-рецидивістів або тих, хто вчинив тяжкі злочини і важко піддається заходам медико-педагогічного характеру, до народних судів.

Інструкцією РНК РСФСР «Про позбавлення волі як міри покарання і про порядок його відбування» від 23 липня 1918 р. до місць позбавлення волі були віднесені реформаторії і землеробські колонії [27]. Це положення

продубльовано і тимчасовою інструкцією Народного комісаріату юстиції УРСР 1920 р. Ідея створення реформаторіїв, тобто виправно-трудових установ особливого типу для злочинців віком до 21 року, полягала в тому, щоб створити умови для вилучення з тюрем молоді та забезпечити їх загальноосвітнім і професійним навчанням. До реформаторію приймали осіб 17–21 річного віку, проте адміністрація могла прийняти молодших чи старших, але таких, які за своїм розвитком чи ступенем небезпечності відповідали категорії вихованців реформаторію. Строки поміщення до реформаторію не були визначені, тому працівники реформаторію тривалий час могли здійснювати виховний вплив на неповнолітніх і молодь, а за наявності підстав навіть через незначний термін звільняти з установи. Проте на практиці такий вид установ не набув широкого розвитку.

Із передачею закладів для неповнолітніх правопорушників від Народного Комісаріату соціального забезпечення до Народного Комісаріату просвіти створюються нові типи установ для неповнолітніх: дитячі колонії, трудові комуни, інститути трудового виховання. Їх створення зумовлювалось реаліями тогочасного життя. Так у 1918–1922 рр. внаслідок громадянської війни зріс рівень злочинності неповнолітніх (порівняно із 1913 р. – у семеро) [28, с. 6]. Кількість неповнолітніх, які потребували соціальної допомоги становила: 1921 р. – 4–6 млн. осіб; 1923 р. – 2,5–4 млн. осіб [29, с. 11], а певна частина з них (авт. – якщо не більша) була потенційними правопорушниками та злочинцями. У зв'язку з цим постало питання щодо необхідності вжиття більш жорстких заходів у боротьбі зі злочинністю неповнолітніх, відтак почастишали випадки застосування заходів, пов'язаних із поміщенням їх до спеціальних установ різного типу. Отже, основною формою боротьби з безпритульністю стало поміщення дітей та підлітків до дитячих установ інтернатного типу для тимчасового утримання і стаціонарних дитячих установ – для тривалого тримання, навчання і виховання. Поміщення до дитячих установ – дитячих будинків різних типів,

дитячих містечок, трудових колоній і трудових комун було заходом соціальної допомоги і не мало за мету кримінальне покарання. Дитячі трудові комуни і трудові колонії вперше створюються у 1920 р. і призначаються для утримання, виховання і навчання бездоглядних дітей і підлітків, а також неповнолітніх віком 10–18 років, які не підлягали суду.

Але найбільш доцільним із різних міркувань було визнано трудові дома. Відтак створюються трудові дома і трудові колонії, які визнавались виховно-виправними (медико-педагогічними) закладами і розташовувались відповідно у містах і селах. У трудових домах неповнолітні підлягали абсолютному позбавленню волі [28, с. 11] і привчалися до ремесла, а у трудових колоніях – до сільського господарства, користуючись відносною свободою пересування у межах території колонії.

Із розвитком законодавства УРСР з'являються національні кримінально-виконавчі норми, з-поміж яких як основні варто виокремити Кримінальний кодекс УРСР 1922 р. [30] та зміни до нього [31, 32], Тимчасову інструкцію Народного комісаріату юстиції УРСР «Про позбавлення волі як міри покарання і про порядок його відбування» 1920 р. [27], Поправно-трудоий кодекс УРСР [33]. Проте ці нормативні акти, своєю чергою, скасовувалися, змінювалися, доповнювалися відповідно до змін законодавства радянської Росії, комуністична партія якої окреслила нові пріоритети виконання позбавлення волі.

Кримінальний кодекс УРСР 1922 р. передбачав, що позбавлення волі призначається на строк від 6 місяців до 10 років і виконується в місцях позбавлення волі (виправно-трудоих домах, трудових сільськогосподарських і ремісничих колоніях, перехідних виправних домах). Позбавлення волі обов'язково поєднується із працею. Відповідно до ст. 18 Кодексу, неповнолітні до 14 років і особи 14–16 річного віку не підлягають покаранню, якщо щодо них буде визнано доцільним обмеження через заходи медико-педагогічного впливу, які за Кодексом визнавались заходами соціального захисту (ст. 46).

Кримінальний кодекс УРСР у V розділі частково передбачав порядок виконання покарань [30].

Отже, і надалі функціонують виправні дома і колонії. Виправні дома були двох типів: для неповнолітніх правопорушників віком 14–16 років, засуджених судом до позбавлення волі; для правопорушників з-поміж робітничо-селянської молоді віком 16–20 років, які вчинили злочини невеликої тяжкості, випадково чи за матеріальної скрути і засуджені до позбавлення волі. Направлення до виправних домів здійснювали розподільчі комісії, що утворювалися при обласних інспекціях місць ув'язнення. Неповнолітніх цього віку, які вже мали судимість, направляли, за правило, у загальні місця ув'язнення. Мета утримання у трудових домах полягала у навчанні неповнолітніх кваліфікованим видам праці, у фізичному вихованні й оздоровленні, розширенні їх світогляду шляхом загального і професійного навчання, у становленні їх як самостійних громадян, які усвідомлюють свої права та обов'язки. У цих установах запроваджувався режим, що сприяв забезпеченню праці неповнолітніх, їх освіти, проведенню політико-виховної, культурно-просвітницької роботи. Праця неповнолітніх оплачувалася, 3/4 заробітку вони могли користуватися. Шкільні заняття проводилися за обсягом програми початкової школи, а задля виховання створювалися самодіяльні організації неповнолітніх. За добру поведінку й успіхи у навчанні й роботі неповнолітні заохочувалися усно, письмовою подякою, подарунком і відпусткою до батьків на термін до двох тижнів. Як стягнення застосовувались: догана у публічній формі, заборона участі у іграх та розвагах на строк до двох тижнів, обмеження чи позбавлення права листування й побачень, ізоляція до окремої кімнати до семи діб з дозволу лікаря, перевід до штрафного розряду до двох місяців.

Тримання у виправних домах тривало до досягнення 20 років. Якщо після відбуття строку покарання неповнолітні не були визнані педагогічною радою трудового дома такими, що виправилися, то вони переводилися

до загальних місць ув'язнення. Виняток становили лише особи 16–20 річного віку, вихідці з робітничо-селянської молоді – їх залишали в трудовому будинку.

В умовах реформ народного господарства у 1930–1931 рр., коли кваліфіковані робітники були вкрай затребувані, прийнято рішення про реорганізацію трудових домів для неповнолітніх правопорушників в установи такого типу, які б забезпечили отримання ними виробничої кваліфікації, адже матеріально-технічна база трудових домів не могла забезпечити неповнолітнім необхідну кваліфікацію для роботи на промислових підприємствах. Такими установами стали школи фабрико-заводського учнівства особливого типу. Проте і вони не виправдали «економічних» сподівань, адже не забезпечували виправлення і перевиховання неповнолітніх. Тому знову постало питання про заснування нового типу установ для неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, і ними стали трудові колонії для неповнолітніх, перше положення про які було прийнято Наркоматом внутрішніх справ у липні 1935 р.

1935 р. Центральним виконавчим комітетом і Радою народних комісарів СРСР Постановою «Про заходи боротьби із злочинністю серед неповнолітніх» за вчинення крадіжок, завдання тілесних ушкоджень, вбивства встановлено кримінальну відповідальність із 12–річного віку. Згідно з цим нормативним актом, у трудових колоніях утримувалися неповнолітні злочинці віком від 12 до 16 років і 14–16-річні безпритульні. Неповнолітні злочинці, старші 16 років, утримувалися у загальних місцях ув'язнення. Таким чином, у трудових колоніях зберігся порядок спільного утримання неповнолітніх засуджених і незасуджених підлітків. Строк утримання в колонії не обмежувався строком вироку суду, а визначався з огляду на готовність неповнолітнього до самостійного життя і переконливий висновок адміністрації в тому, що він знову не вчинить правопорушень. Звільнення із колонії здійснювалося раз на рік після закінчення навчального року.

Із 1939 р. трудові колонії стали виправно-трудовами установами для осіб, позбавлених волі, адже до них поміщали лише неповнолітніх, засуджених

до покарання у виді позбавлення волі. З прийняттям 1948 р. Наркоматом внутрішніх справ Положення про трудові колонії для засуджених неповнолітніх у колонії стали направляти осіб віком до 18 років.

Після прийняття Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР та союзних республік у 1969 р. більше уваги приділялося трудовим показникам. Форми і методи роботи з неповнолітніми були такі, як і з дорослими засудженими, тому колонії для неповнолітніх правопорушників стали більше подібними до колоній для дорослих, аніж до спеціальних виправно-виховних закладів для неповнолітніх правопорушників.

Донедавна діяльність виховно-трудових колоній регулювалася Виправно-трудовим кодексом України [34], котрий можна визнати найсистематизованішим нормативно-правовим актом, що регулював виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Зокрема, було закріплено загонову систему організації життєдіяльності неповнолітніх, правовий статус засуджених, основні засоби виправлення і перевиховання, форми виховної роботи, внутрішній розпорядок, розпорядок дня, систему заохочень та стягнень. Конкретизував норми Виправно-трудового кодексу України Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань «Про затвердження та введення в дію Правил внутрішнього розпорядку виправно-трудових установ» від 05.06.2000 № 110 [35].

Прийнятий Верховною Радою України 11 липня 2003 р. Кримінально-виконавчий кодекс України та подальші зміни і доповнення його положень, на наш погляд, дещо змінили попереднє правове регулювання виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк стосовно неповнолітніх, що є певним поступом до гуманізації виконання цього покарання.

Отже, процес виникнення і розвитку виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх має свої закономірності і характеризується спрямованістю нормативно-правових актів і кримінально-виконавчої практики на удосконалення і гуманізацію процесу виправлення та ресоціалізації неповнолітніх засуджених.

1.2 Правова природа виховних колоній для неповнолітніх

Позбавлення волі на певний строк – найсуворіший вид кримінального покарання, що може застосовуватися до неповнолітніх, і відповідно до ст. 102 Кримінального кодексу України, неповнолітні, засуджені до покарання у виді позбавлення волі, відбувають його у спеціальних виховних установах [9]. Існування виховних колоній в системі установ виконання покарань є наслідком реалізації галузевого принципу кримінально-виконавчого права – диференціації виконання покарання. Діяльність виховних колоній та здійснення ними комплексу заходів щодо виправлення та ресоціалізації неповнолітніх засуджених до позбавлення волі на певний строк має правовий характер і ґрунтується і на загальних, і спеціальних нормах права.

Сучасне функціонування виховних колоній, попри певні видозміни, зумовлене еволюційним поєднанням елементів діяльності тюремних установ для дорослих і виховно-виправних закладів для неповнолітніх. Мабуть, тому у їхній діяльності досі існують елементи кари, що характерні тюремним закладам, та виховний чинник, що був притаманний дореволюційним виховно-виправним закладам.

Нині на теоретичному рівні досі остаточно не з'ясована правова природа виховних колоній, тоді як місце виховних колоній у системі установ виконання покарань та системі спеціальних установ для неповнолітніх формально визначено у чинному законодавстві.

Варто зауважити, що в юридичній науці немає і єдиного підходу щодо визначення категорії «правова природа», котра спеціально не розроблялася. Науковці задля визначення правової природи тієї або іншої норми чи інституту аналізують різноманітну сукупність ознак. Так, наприклад, О. В. Наумов під юридичною природою кримінально-правової норми розуміє соціальне призначення цієї норми та її напрями впливу на суспільні відносини [37, с. 5]. Такої думки дотримується і колектив авторів, описуючи правову природу участі громадськості у діяльності органів виконання покарань [3, с. 96].

І. С. Ретюнських зазначає, що під час з'ясування правової природи доцільно зважати на власне інститут, визначений законодавцем; тотожність ознак цього інституту із раніше відомими формами реалізації кримінальної відповідальності; мету інституту [38, с. 7]. В. О. Уткін застосовує поняття «юридична природа» [39, с. 95]. З. А. Астеміров, розглядаючи правову природу трудової колонії для неповнолітніх, вказує, що для її встановлення необхідно перш за все розкрити завдання, які обумовлюють режим відбування покарання, умови тримання засуджених і методи виправно-виховного впливу [28, с. 25].

Відтак буде доцільно поєднати окремі теоретичні положення науковців і для з'ясування правової природи виховних колоній розкрити соціальне призначення виховних колоній, основні напрями впливу на суспільні відносини, цілі, завдання та правове регулювання їхньої діяльності, місце у системі установ виконання покарань.

Чинне кримінальне і кримінально-виконавче законодавство, попередня і сучасна діяльність виховних колоній, сподівання суспільства засвідчують, що соціальне призначення виховних колоній полягає у боротьбі зі злочинністю неповнолітніх. Виховні колонії провадять цю діяльність специфічним, проте загальноприйнятним на цей час способом – шляхом реалізації комплексу заходів, спрямованих на виправлення та ресоціалізацію засуджених, а також загальне і спеціальне запобігання.

В юридичній літературі було чимало спроб визначення мети і завдань діяльності установ виконання покарань загалом та виховних колоній зокрема. Формулювання мети і завдань діяльності виховних колоній, їх місця в системі суспільних відносин донедавна розглядалося у контексті діяльності кримінально-виконавчих установ для дорослих, адже підстави для цього були і збереглися досі. Єдиним чинником, що більшою мірою вирізняє виховні колонії від виправних, є те, що у виховних колоніях більше уваги приділяється виховній роботі та навчанню засуджених. Визначення цілей і завдань виховних колоній здебільшого окреслені цілями та завданнями

кримінального, кримінально-виконавчого законодавства, покаранням загалом та позбавленням волі на певний строк, як виду покарання, зокрема. Проблема визначення цілей і завдань діяльності виховних колоній ускладнюється, на нашу думку, багатогранністю їхньої діяльності. Поряд із безпосереднім виконанням вироку суду, спрямованого на виправлення та ресоціалізацію засуджених, у виховних колоніях вирішується низка інших завдань, що необхідні як для забезпечення виконання основної діяльності, так і забезпечення гідного життя неповнолітнього після звільнення.

Серед науковців також немає однастайності щодо цих питань. Так, Й. С. Ной зазначає, що загальні цілі позбавлення волі не можуть бути іншими, ніж ті, які взагалі висуватимуться перед покаранням [41, с. 5]. Відтак одні вчені (І. В. Шмаров, Ф. Т. Кузнєцов, П. Є. Подимов) вважають, що завдання діяльності установ виконання покарань ідентичні цілям покарання [42, с. 11–12], інші (наприклад, А. І. Марцев) стверджують, що перед установами виконання покарань ставляться такі завдання: виконання вироку суду; здійснення кримінально-виконавчого впливу на засуджених, позбавлених волі; запобігання вчиненню злочинів засудженими і під час відбування покарання, і після звільнення; здійснення запобіжних заходів щодо інших осіб; виконання виробничих планів і завдань [43, с. 92]. Окрема група вчених має особливий підхід до вирішення цієї проблеми. Зокрема, вони вважають, що головні завдання кримінально-виконавчих установ обумовлені змістом цілей покарання і його виконання. Так, Л. В. Багрій-Шахматов виокремлює забезпечення виконання покарання у виді позбавлення волі, реалізацію щодо засуджених тієї чи іншої визначеної судом міри каральних елементів, що становлять сутність цього покарання, виправлення і перевиховання осіб, які позбавлені волі, запобігання вчиненню засудженими нових злочинів під час виконання покарання та запобігання вчиненню злочинів іншими особами. Окрім цих завдань, учений вирізняє також виробничі завдання виправно-трудоустанов [44, с. 83]. З теоретичних позицій А. І. Кануннік виокремлює такі завдання виправно-

трудоу колоній: здійснення карального впливу на засуджених, забезпечення їхньої ізоляції, здійснення нагляду та контролю за їхньою поведінкою, запобігання вчиненню ними правопорушень, здійснення виховного впливу на засуджених, організація їх загальноосвітньої, професійної підготовки, залучення засуджених до суспільно корисної праці й орієнтування їх на виконання планових завдань. Окрім цих головних, учений окреслює допоміжні завдання: здійснення матеріально-побутового і медико-санітарного забезпечення засуджених, облікування, підготовка засуджених до звільнення тощо [45, с. 20]. На той час неабиякий вплив у діяльності виховних колоній і надалі має каральна функція режиму тримання неповнолітніх засуджених, яка, на думку вчених, досягається через матеріальний вияв сутності покарання в умовах тримання засуджених у виховних колоніях [28, с. 26]. Учені, акцентуючи на необхідності виправлення, загальної та спеціальної превенції, також багато уваги приділяють карі [46, с. 24].

Правова природа виховних колоній вирізняється здебільшого проведенням у них, на відміну від виправних колоній, комплексних виховних заходів. Із положень кримінально-виконавчого законодавства і практики виконання покарання у виді позбавлення волі стосовно неповнолітніх простежується, що кримінально-виконавча діяльність щодо них має чітко виражений виховний характер, що зазвичай пояснюється віковими особливостями неповнолітніх, котрі потребують більш уважного, обережного та гуманного ставлення. З. А. Астеміров вказує, що педагогіка з її принципами, методами і засобами посідає значне місце у діяльності виховних колоній для неповнолітніх [28, с. 26]. Процес виконання позбавлення волі у виховних колоніях потребує педагогічного обґрунтування режиму тримання, праці, побуту, навчання, дозвілля. Водночас учений наголошує, що, попри те, що діяльність колоній для неповнолітніх засуджених до позбавлення волі має чітко виражений педагогічний характер, це не міняє їхньої правової природи як установ виконання покарань і каральної сутності

покарання, яке в них виконується. Тому і виховний процес у виховних колоніях має відбуватися з урахуванням завдань виправлення засуджених, а не «звичайного виховання» [28, с. 27]. Таке положення науковця слід визнати слушним.

Як елемент кари найбільш характерним і водночас суперечливим атрибутом позбавлення волі є ізоляція від суспільства. Питання про доцільність підготовки неповнолітніх засуджених до життя на волі в умовах ізоляції досі є актуальним. Поділяємо думку З. А. Астемірова, який зазначає, що з точки зору педагогіки, ізоляція правопорушників від здорового середовища і скупчення їх в одній установі не є чинником, що сприяє вихованню. Однак ті недоліки, які, безумовно, відтак виникають, мають бути компенсовані активізацією виправно-виховного впливу, а не штучними послабленнями [28, с. 30].

Загальна профілактика є однією з цілей кримінального покарання та діяльності виховних колоній. Вчені вказують на те, що в теорії і практиці питанню загальної профілактики не приділяється належна увага [28, с. 29]. Водночас А. П. Кундусов зазначає, що завдання загальної профілактики злочинів як самостійне завдання ставитись не повинно [47, с. 7, 9]. Це твердження, на наш погляд, є не зовсім виправданим, оскільки загальна профілактика стосується у нашому випадку лише неповнолітніх, які, з огляду на особливості їхнього розвитку, за правило, не замислюються про ймовірність кримінальної відповідальності з подальшим поміщенням до виховної колонії. Проте більшість неповнолітніх знають про кримінальну відповідальність за вчинення протиправних діянь, тому переслідувати цю мету щодо них видається доцільним.

Спеціальна превенція також є метою застосування кримінального покарання і діяльності виховних колоній. Під час відбування покарання вона досягається шляхом ізоляції неповнолітнього та встановлення режимних вимог, котрих мають дотримуватися неповнолітні. Проте діяльність виховної колонії не може гарантувати невчинення злочинів після звільнення. Навпаки,

як свідчать статистичні дані, значна кількість неповнолітніх, звільнених із виховних колоній, знову вчиняють злочин.

Донині немає єдиного підходу щодо визначення складової мети покарання, досягнення якої може гарантувати ефективність покарання в контексті невчинення засудженим нових злочинів під час відбування покарання і після звільнення. Такими у різний час були і нині є «виправлення», «ресоціалізація», «перевиховання», «соціальна адаптація», «соціалізація». Очевидно, якщо засуджений виправився, ресоціалізувався, перевиховався, то можна передбачати його правослухняну поведінку в майбутньому, а відтак досягнення мети покарання. У чинному законодавстві й науковій літературі простежуємо такі основні поняття, що визначають мету покарання. Так, у КК України застосовується термін «виправлення», у КВК України – «виправлення та ресоціалізація», у науковій літературі вживаються поняття «перевиховання», «соціальна адаптація», «соціалізація» тощо.

Учені під виправленням розуміють подолання в характері засудженого неправильного ставлення до суспільства, колективу, сім'ї, своїх обов'язків, що виявляються в паразитичних прагненнях, користолюбстві, егоїзмі, неповазі до правил співіснування, пияцтві тощо [48, с. 23]. Ч. 1 ст. 6 КВК України передбачає, що виправлення засудженого – це процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки [36]. Ч. 2 цієї статті дає визначення ресоціалізації як свідомого відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства, повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. У ст. 6 КВК України передбачається, що необхідною умовою ресоціалізації є виправлення засудженого [36]. Водночас вчені зазначають, що перевиховання – це прищеплення засудженому позитивних рис характеру, розвиток корисних навиків, правильних поглядів, які б дали змогу йому стати активним членом

суспільства [48, с. 23]. Й. С. Ной виправлення і перевиховання в одному випадку окреслює як цілі, в іншому – як завдання [41, с. 5, 9]. Вчений також зазначає, що аналізуючи сутність позбавлення волі, варто зважати передусім на необхідність морального виправлення і перевиховання злочинця, як найважливішого завдання виконання покарання, а якщо це не вдається, то бодай його залякування. В останньому випадку злочинець також може бути виправлений, але в юридичній площині. Нового злочину він не вчинить, тому що боїтиметься знову потрапити до місць позбавлення волі [41, с. 8, 16–17]. Проте А. В. Шаміс зазначав, що процес виховання у таких виправно-виховних колоніях виходить за межі так званого «юридичного» виправлення [46, с. 30]. Залякування менш ефективно у запобіганні злочинам, ніж моральне виправлення, адже цілком не гарантує позитивної поведінки неповнолітніх після звільнення.

Діяльність виховних колоній передбачено такими основними нормативно-правовими актами: Кримінальним кодексом України [9], Кримінально-виконавчим кодексом України [36] та Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [49]. Процедурні питання звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності, звільнення від відбування покарання, погашення чи зняття судимості, окрім КК України, визначається і кримінальним процесуальним законодавством.

Водночас І. Г. Богатирьов разом з іншими вченими школи «Інтелект» у низці інноваційних проектів обстоює позицію розроблення одного з пріоритетних напрямів гуманізації сучасної державної політики у сфері виконання покарань – Пенітенціарного кодексу України [115; 137].

У рамках розгляду цілей і завдань діяльності кримінально-виконавчих установ і виховних колоній як цілей кримінального покарання, зазначимо, що згідно з ч. 2 ст. 50 КК України покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. За ч. 3 ст. 50 КК України покарання не

має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність [9]. За ст. 102 КК України неповнолітні, засуджені до покарання у виді позбавлення волі, відбувають його у спеціальних виховних установах [9].

Маючи логічний зв'язок із вимогами КК України, ч. 1 ст. 1 КВК України передбачає, що кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими.

Ч. 2 ст. 1 КВК України як завдання кримінально-виконавчого законодавства України передбачає визначення принципів виконання кримінальних покарань, правового статусу засуджених, гарантій захисту їх прав, законних інтересів та обов'язків; порядку застосування до них заходів впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки; системи органів і установ виконання покарань, їх функцій та порядку діяльності; нагляду і контролю за виконанням кримінальних покарань, участі громадськості в цьому процесі; а також регламентація порядку і умов виконання та відбування кримінальних покарань; звільнення від відбування покарання, допомоги особам, звільненим від покарання, контролю і нагляду за ними [36].

Виховні колонії посідають особливе місце з-поміж інших установ виконання покарань, що передбачено КВК України, та спеціальних установ для дітей, визначених Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей».

Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», на наш погляд, лише формально окреслює місце виховних колоній у системі спеціальних установ для дітей. Адже ст.ст. 1, 10 Закону визначають спеціальні виховні установи Державної кримінально-

виконавчої служби України лише як складову системи органів і служб у справах дітей та спеціальних установ, що здійснюють соціальний захист і профілактику правопорушень серед неповнолітніх та наводять коротке їх визначення [49]. Водночас Закон є основою для налагодження взаємодії між органами, службами та установами, які здійснюють заходи щодо протидії злочинності неповнолітніх.

КВК України передбачено, що виховні колонії організуються і ліквідуються центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, а військові частини, гауптвахти і дисциплінарний батальйон – Міністерством оборони України [36]. Таким чином, закріплюється право держави у сфері виконання кримінальних покарань формування іншої форми власності, однак приватні особи позбавлені цього права, вони можуть лише брати участь у діяльності виховних колоній, допомагаючи у вирішенні певних проблем. Наприклад, не забороняється: брати участь у виховній роботі з неповнолітніми, організації їх дозвілля; проведення релігійних обрядів; матеріально-технічне забезпечення діяльності колоній. Важливою є діяльність громадських організацій у сфері забезпечення поступового впливу на осіб, які звільнились із виховних колоній.

Необхідність існування кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк неповнолітніх пояснюється тим, що застосування інших покарань, передбачених чинним законодавством, не матиме позитивних результатів у досягненні цілей кримінального, кримінально-виконавчого законодавства. На сучасному етапі соціально-економічного розвитку України застосування інших покарань, окрім позбавлення волі на певний строк, передбачених ст. 98 КК України (штрафу, громадських робіт, виправних робіт, арешту) [9] має певні труднощі й обмеження. Застосування позбавлення волі на певний строк пов'язується з неможливістю застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. У ст. 102 КК України є одне обмеження, яким

передбачено, що позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості, проте аналіз чинного законодавства та статистичних даних злочинності неповнолітніх вказує на незначний відсоток таких злочинів, що вчинюються неповнолітніми. Водночас у багатьох випадках ці покарання не можна застосувати через відсутність у неповнолітнього заробітку, незайнятість дитини, нестачу робочих місць, де може використовуватися праця неповнолітніх, чи просто недосягнення віку, з якого можуть застосовуватися вказані покарання.

Не всіх неповнолітніх одразу засуджують до позбавлення волі й направляють для відбування покарання до виховних колоній. Згідно зі ст. 104 КК України значна частина з них звільнюється від покарання з випробуванням [9]. Цей вид звільнення від покарання, на наш погляд, не виправдовує себе повною мірою, насамперед через відсутність ефективної системи впливу на неповнолітніх і призводить до повторного вчинення злочинів і подальшого засудження уже з відбуванням реального строку покарання у виховній колонії.

У міжнародних нормативно-правових актах, зокрема у п. «b» ст. 37 Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права дитини визначено, що поміщення неповнолітніх до будь-якої виправної установи завжди повинно бути крайнім заходом, що застосовується протягом мінімального необхідного строку [50]. Це положення простежується і в п. 19 Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) [51].

Позбавлення волі стосовно неповнолітнього здійснюється лише на підставі вироку суду, що набрав законної сили. Є незаконним і неприпустимим поміщення до виховної колонії неповнолітніх за рішенням інших органів чи установ. Поміщення неповнолітніх до виховної колонії має відносно тимчасовий характер: покарання у виді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, не може бути призначене на строк більше десяти років, а у випадках вчинення особливо

тяжкого злочину, поєданого з умисним позбавленням життя людини, – на строк до п’ятнадцяти років. Згідно з ч. 2 ст. 102 КК України позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості, а ч. 3 ст. 102 КК України передбачає, що покарання у виді позбавлення волі призначається неповнолітньому за вчинений повторно злочин невеликої тяжкості на строк не більше одного року і шести місяців; за злочин середньої тяжкості – не більше чотирьох років; за тяжкий злочин – не більше семи років; за особливо тяжкий злочин – на строк не більше десяти років [9].

Аналіз наукової літератури засвідчує, що донині немає наукового пояснення доцільності застосування до неповнолітніх (як і до дорослих) існуючих (саме таких за розміром) строків позбавлення волі.

Вивчення історичних документів і чинних нормативно-правових актів вказує на те, що строки позбавлення волі, які застосовуються до неповнолітніх, від моменту виникнення позбавлення волі як виду кримінального покарання суттєво не змінилися. Видається, що законодавець, за відсутності науково обґрунтованих строків позбавлення волі, створюючи нові закони, користується тими строками, що були у попередніх нормативно-правових актах. Хоча практики зазначають, що нічого не зміниться від того, що неповнолітній довше «просидить» у виховній колонії. На наш погляд, це не допустимо у практиці виконання покарань, зокрема щодо неповнолітніх, і норми права мають передбачати певні, науково обґрунтовані розміри покарань.

Виховні колонії як основне завдання мають належне виконання вироку суду і застосування засобів виправлення та ресоціалізації. Згідно з ч. 3 ст. 6 КВК України, це: встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив [36]. Останній вперше визнаний законодавцем основним засобом виправлення та ресоціалізації.

Отже, основними завданнями установ виконання покарань є належне виконання вироку, виправлення і ресоціалізація засуджених, загальна і спеціальна превенція, запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими. Основні завдання законодавства, порівняно з Виправно-трудоим кодексом України 1970 р. практично не змінилися, лише досягнення ресоціалізації та запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими вперше визначено законодавцем як мета кримінально-виконавчого законодавства.

Для виконання поставлених завдань, згідно з ч. 1 ст. 94 КВК України, у виховних колоніях створюються дільниці карантину, діагностики і розподілу; ресоціалізації; соціальної адаптації. Частини 2, 3, 5 ст. 94 КВК України передбачають, що в дільниці карантину, діагностики і розподілу тримаються всі новоприбулі до колонії засуджені; у дільниці ресоціалізації – засуджені, направлені з дільниці карантину, діагностики і розподілу, а також переведені з інших дільниць у порядку, встановленому КВК України; у дільниці соціальної адаптації тримаються засуджені, які правомірно поведуться і сумлінно ставляться до навчання та праці і яким до звільнення залишається не більше шести місяців. Організація роботи цих дільниць виховних колоній регламентується КВК України та іншими нормативно-правовими актами центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації [36].

Організаційною основою діяльності виховних колоній є система відділень, наповнюваність яких становлять близько 105 осіб. Відділення складається із 3 груп, до складу кожної з яких входять 35 неповнолітніх. Виховні колонії утворюються, реорганізуються, ліквідуються за рішенням центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації. Організаційна структура виховних колоній розробляється на основі обґрунтованих вимог

оптимального поєднання чисельності персоналу, організації навчання та щоденної їх діяльності. Зокрема, висуваються основні вимоги до організаційної структури: простота, економічність, скасування паралельно діючих і дублюючих ланок та посад, забезпечення ефективного виконання покладених функцій і поставлених завдань, максимальне обмеження у структурі кількості ієрархічних ступенів, підпорядкування органу або установи безпосередньо лише одному керівнику або органу вищого рівня.

Структура виховних колоній та їх штати встановлюються згідно з типовими штатами, штатними нормативами та переліками посад. Штат передбачає посади начальницького складу, фахівців, службовців і робітників, які утримуються за рахунок державного бюджету, на договірних засадах, за рахунок коштів відомств та організацій або за рахунок спеціальних (позабюджетних) коштів. Деякі посади, передбачені типовими штатами та переліками посад, можуть до штату не включатися.

Структурними підрозділами виховних колоній є: керівництво, чергова служба, відділ (група) соціально-виховної та психологічної роботи, загальноосвітня школа, оперативний відділ (оперативна група), відділ режиму і охорони, група з контролю за виконанням судових рішень, бухгалтерія, група з роботи з особовим складом, відділ (група) інтендантського та господарського забезпечення, гараж, канцелярія, інформаційна група, група з мобілізаційної роботи та цивільної оборони.

До керівництва виховної колонії належать: начальник виховної колонії – директор підприємства виховної колонії; перший заступник начальника виховної колонії – заступник начальника виховної колонії з режиму і охорони та оперативної роботи; заступники начальника виховної колонії: із соціально-виховної та психологічної роботи – начальник відділу соціально-виховної та психологічної роботи; з інтендантського та комунально-побутового забезпечення – начальник відділу інтендантського та господарського забезпечення; помічник начальника виховної колонії з роботи з особовим

складом. До чергової служби виховної колонії належить посада чергового помічника начальника виховної колонії. Відділ (група) соціально-виховної та психологічної роботи складається з начальника відділу – заступника начальника виховної колонії, старшого інспектора, інспектора з фізкультурно-спортивної роботи, старшого вихователя – начальника відділення соціально-психологічної служби, вихователя, психолога, методиста, завідувача клубу, керівника гуртка, завідувача бібліотеки. Посада начальника відділення соціально-психологічної служби вводиться до штату виховної колонії з розрахунку: 1 посада на кожні 105 одиниць планового наповнення, посади вихователів – 1 посада на кожні 35 одиниць планового наповнення колонії. Оперативний відділ (оперативна група) передбачає посади начальника відділу, старшого оперуповноваженого, оперуповноваженого, інспектора з контролю за виконанням режимних вимог. Відділ режиму і охорони: начальник відділу, інспектор, інспектор з пожежної профілактики, молодші інспектори 1 та 2 категорії, молодший інспектор-кінолог, старший інженер з обслуговування інженерно-технічних засобів охорони (провідний інженер), технік електрозв'язку (електромеханік електрозв'язку), електрик, телефоніст. Загальноосвітня школа: директор школи, заступник директора школи з навчальної роботи, вчитель, практичний психолог, лаборант.

У виховній колонії також є інші підрозділи, що забезпечують тримання неповнолітніх засуджених: група з контролю за виконанням судових рішень, бухгалтерія, група по роботі з особовим складом, відділ (група) інтендантського та господарського забезпечення, гараж, канцелярія, інформаційна група, група з мобілізаційної роботи та цивільної оборони. Виховні колонії мають свою виробничу базу, можливість організувати навчання, професійну підготовку.

Виховні колонії будуються за типовими проектами, як і виправні колонії. Довкола території виховних колоній зводиться паркан висотою не менше 3,5 метра; територія обладнується інженерно-технічними засобами охорони та розмежовується на структурні ділянки, які ізолюються одна від одної. Територія виправних та виховних колоній розмежовується на структурні

дільниці, які ізолюються одна від одної. Житлова зона виховної колонії розмежовується на дільниці: карантину, діагностики і розподілу; ресоціалізації; соціальної адаптації. Ці дільниці обладнуються робочими кабінетами для вихователів, спальними приміщеннями, кімнатами для приймання їжі, приміщеннями для зберігання особистих речей засуджених, кімнатами виховної роботи, туалетами та ізолюються одна від одної.

У житловій зоні розміщуються гуртожитки, школа, бібліотека, центр психоемоційного розвантаження, кіоск, їдальня, лазня з пральнею, перукарня, робочі кабінети керівництва установи та відповідних служб, клуб, комора для зберігання постільних речей та спецодягу, камери схову особистих речей повсякденного користування. У виховних колоніях можуть організовуватися куточки живої природи, обладнуються спортивні майданчики.

У виробничій зоні розміщуються професійно-технічне училище та виробничі майстерні.

Зазначимо, що останніми роками посилюється співпраця виховних колоній з іншими державними органами та громадськістю. Взаємодія з державними органами різнопланова, але сьогодні вона спрямована здебільшого на гуманізацію виконання позбавлення волі щодо неповнолітніх, належне їх матеріально-побутове забезпечення під час відбування покарання та після звільнення, захист їхніх прав та законних інтересів. Так, наприклад, п. 96 Указу Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення виконання Національної програми «Діти України» на період до 2005 року передбачав необхідність створення у виховно-трудовах колоніях для неповнолітніх консультативних пунктів центрів соціальних служб для молоді [52].

Ст. 149 КВК України передбачає, що для надання допомоги адміністрації виховної колонії в організації навчально-виховного процесу і зміцненні матеріально-технічної бази колонії, вирішення питань соціального захисту засуджених, трудового і побутового влаштування осіб, які звільняються,

при виховних колоніях створюється піклувальна рада з представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій. Організація і діяльність піклувальної ради визначаються положенням, яке затверджується Кабінетом Міністрів України [36].

Визначення діяльності піклувальних рад, їх завдання та повноваження передбачені Положенням про піклувальні ради при спеціальних виховних установах відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження положень про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціальних виховних установах» від 1 квітня 2004 р. № 429 [53].

З метою підвищення ефективності виховного впливу на засуджених і надання допомоги адміністрації виховної колонії при відділеннях соціально-психологічної служби можуть створюватися батьківські комітети. Діяльність батьківського комітету визначається положенням, яке затверджує начальник виховної колонії. Наказом Міністерства юстиції України від 09.01.2013 № 65/5 затверджено типові положення про батьківський комітет при виховній колонії [54]. Згідно з цим Наказом батьківський комітет є дорадчим органом, що утворюється на підставі ст. 149 КВК України з метою підвищення ефективності виховного впливу на засуджених і надання допомоги адміністрації виховної колонії з питань взаємодії зі сім'ями засуджених для закріплення результатів їх виправлення, а також для надання допомоги сиротам, особам, які позбавлені батьківського піклування, та засудженим, які втратили соціально корисні зв'язки на волі.

На правову природу виховних колоній мають вплив інші чинники. Вікові категорії осіб, які утримуються у виховних колоніях, мають доволі значну різницю у віці. За чинним законодавством, у виховній колонії можуть утримуватися неповнолітні від 14 до 22 років. Ч. 1 ст. 148 КВК України передбачає, що з метою закріплення результатів виправлення, завершення загальноосвітнього або професійно-технічного навчання засуджені, які досягли вісімнадцятирічного віку, можуть бути залишені у виховній колонії

до закінчення строку покарання, але не довше, ніж до досягнення ними двадцяти двох років [36]. Вихованці, які досягли вісімнадцятирічного віку, переводяться із виховної колонії для подальшого відбування покарання до виправної колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання.

Питання про переведення засудженого, який досяг вісімнадцятирічного віку, з виховної колонії до виправної колонії вирішується центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, за рішенням педагогічної ради і поданням начальника виховної колонії, погодженим із службою у справах дітей (ч. 1, 2 ст. 147 КВК України). З. А. Астеміров зазначає, що практика переведу неповнолітніх до виправної колонії підлягає критиці. Вчений зазначає, що відбування покарання в одній установі має важливе значення для забезпечення стабільності й результативності виправно-трудового впливу на засуджених і підвищення відповідальності за це адміністрації і педагогічного персоналу виправно-трудової установи, вивчення неповнолітнього. За таких умов виховні колонії стають, як зазначає З. А. Астеміров, «місцем транзиту» неповнолітніх до установ виконання покарань для дорослих [28, с. 32–34]. Поділяємо позицію вчених, котрі стверджують, що переведення особи, яка досягла повноліття, є дещо проблемним, з огляду його правового обґрунтування, адже внаслідок переведу обтяжується каральне значення покарання, а закон, у рамках загальної теорії права, може лише пом'якшувати становище неповнолітнього, а не обтяжувати його. Таким чином, каральний зміст покарання змінюється лише через факт досягнення неповнолітнім 18 років [28, с. 34–35]. Цю ситуацію дещо виправляють положення КВК України, що передбачають можливість тримання осіб, які досягли 18 років, до 22 років для закріплення результатів виправлення, здобуття освіти, професії.

Донедавна управління виховними колоніями, організаційно-методичне забезпечення та управління процесом виправлення та ресоціалізації

неповнолітніх засуджених було покладено на відділ організації діяльності виховних колоній, який діяв у структурі самостійного управління соціально-психологічної роботи. В областях управління виховними колоніями здійснювали відділи організації діяльності виховних колоній відповідних управлінь в областях. Відділ організації діяльності виховних колоній здійснював керівництво, координував діяльність виховних колоній, аналізував та узагальнював її, вивчав та поширював позитивний досвід, вирішував поточні проблеми у роботі виховних колоній, виконував роботу з розробки пропозицій щодо удосконалення їхньої діяльності.

Особливе місце у правовому регулюванні діяльності виховних колоній посідають Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, що введені в дію наказом Міністерства юстиції України «Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань» від 29.12.2014 № 2186/5.

Правила внутрішнього розпорядку з-поміж завдань, зокрема, мають конкретизувати окремі питання виконання (відбування) кримінального покарання у виді позбавлення волі відповідно до вимог кримінально-виконавчого законодавства. У Правилах визначено правові основи організації і ліквідації виховних колоній, ліміт їх наповнюваності, загальні та особливі вимоги щодо обладнання цього виду колоній, прийому неповнолітніх засуджених до виховних колоній, їх взаємовідносини з працівниками, правила поведінки неповнолітніх засуджених. Цей підзаконний нормативно-правовий акт передбачає також розпорядок дня засуджених, умови та порядок придбання ними продуктів харчування і предметів першої потреби, листування та телефонних розмов, тривалих і короткострокових побачень, праці, навчання. У ньому міститься перелік і кількість предметів, виробів і речей, які неповнолітнім дозволяється зберігати при собі, умови і порядок застосування заходів заохочення і стягнення, заходів безпеки. У Правилах розкрито деякі питання організації виховної, соціальної, фізкультурно-оздоровчої роботи зі засудженими.

Висновки до першого розділу

Виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк щодо неповнолітніх має свою історію, і перші згадки про таке кримінальне покарання з'являються в контексті його виконання щодо дорослих злочинців, серед яких відбували покарання і діти – малолітні та неповнолітні. Відтак виникнення закладів, у яких виконували покарання у виді позбавлення волі, пов'язано з появою таких закладів для дорослих.

Виконання цього покарання у різні часи щодо дітей застосовувалося по-різному, мало різні цілі й форми. До початку ХХ ст. це покарання застосовувалося до малолітніх і неповнолітніх на рівні з дорослими засудженими лише з певними послабленнями і переслідувало помсту. Згодом метою виконання такого покарання стосовно неповнолітніх і малолітніх стає виправлення, примусове виховання, ресоціалізація.

Упродовж тривалого часу такі заклади витримали конкуренцію і засвідчили життєздатність в умовах капіталістичної формації, соціалістичної держави і незалежної України, порівняно з іншим установами, в яких виконувалося покарання у виді позбавлення волі на певний строк.

З'ясування підстав виникнення і розвитку кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк стосовно неповнолітніх дає змогу встановити такі закономірності:

- 1) тривалий час позбавлення волі (тюремне ув'язнення) було одним із найлегших покарань порівняно з катуваннями чи смертною карою;
- 2) покарання у виді позбавлення волі поступово посідає провідне місце серед застосування до неповнолітніх інших видів кримінальних покарань;
- 3) щодо неповнолітніх простежується нерозмежування кримінального покарання у виді позбавлення волі й заходів виховного впливу;
- 4) національне законодавство того періоду, як і законодавства європейських країн, характеризується заплутаністю норм. Лише на початку ХХ ст. ці норми підлягають систематизації і набувають певної довершеності;

- 5) у теорії та практиці відсутня чітка позиція щодо того, до якої категорії неповнолітніх потрібно застосовувати це кримінальне покарання;
- 6) відсутній єдиний підхід до визначення строків цього покарання;
- 7) заклади, в яких утримувалися неповнолітні засуджені до кримінального покарання у виді позбавлення волі, засновувалися під впливом різних ідей та умов, без певного плану та системи;
- 8) управління цими закладами належало різним відомствам, тому заходи щодо перевиховання, виправлення, ресоціалізації неповнолітніх не були чітко визначеними, щодо їхнього застосування не було однаковості;
- 9) на виконання покарання у виді позбавлення волі впливали: загальний світогляд про злочин і покарання за нього, кримінальна і пенітенціарна політика держави, ступінь розвитку суспільства (наукові досягнення, вид, рівень, особливості виробництва, ментальність народу тощо);
- 10) становлення цього виду покарання і застосування його до неповнолітніх склалося традиційно.

Попри вікові, психологічні, педагогічні відмінності, які, начебто, повинні відрізняти виховні колонії від виправних, особливих відмінностей у їхньому правовому регулюванні, організації, діяльності і структурі не простежується. Виявляються лише певні послаблення покарання у режимі його відбування. Порівняно з виправними колоніями, діяльність виховних колоній вирізняється тим, що спрямована на забезпечення загальноосвітнього та професійно-технічного навчання. Залучення до суспільно корисної праці пов'язане лише з необхідністю дотримання трудового законодавства.

Отже, система виховних колоній посідає вагоме місце і серед установ виконання покарань, і серед спеціальних установ для дітей, що визначається особливим ставленням законодавця до неповнолітніх правопорушників, а також їхніми соціальними, віковими та психолого-педагогічними характеристиками.

РОЗДІЛ 2

НЕПОВНОЛІТНІ ЯК СУБ'ЄКТИ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИХ ПРАВОВІДНОСИН

2.1 Правовий статус неповнолітніх як суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин

Вплив на засуджених, які відбувають покарання у виховній колонії, як і кримінально-виконавча діяльність загалом, має правовий характер. Неповнолітній у кримінально-виконавчому праві розглядається як суб'єкт кримінально-виконавчих відносин із певним правовим статусом, що визначає його права та обов'язки у відносинах поряд із іншими суб'єктами й учасниками кримінально-виконавчих, цивільно-правових, адміністративних та інших правовідносин, що виникають у кримінально-виконавчій діяльності.

Виникнення кримінально-виконавчих правовідносин є результатом реалізації кримінально-виконавчих норм. Ці правовідносини є особливими, оскільки вони охоплюють своєрідне коло суб'єктів та учасників, мають специфічний зміст і об'єкт, виникають, змінюються і припиняються особливими юридичними фактами, що пов'язуються із відбуванням і виконанням покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Загальноприйнятим вважається склад кримінально-виконавчих правовідносин, до якого належать такі елементи: суб'єкти і учасники, об'єкт, предмет, юридичний зміст та юридичні факти, що їх започатковують, змінюють і припиняють.

Кримінально-виконавчі відносини – це урегульовані нормами кримінально-виконавчого права суспільні відносини, що виникають між державою в особі відповідних уповноважених органів і засудженими з приводу та у зв'язку із виконанням (відбуванням) кримінального покарання.

Кримінально-виконавчі правовідносини виникають з моменту набуття вироком законної сили або з дня звернення цього вироку до виконання. Підставою виконання і відбування покарання є вирок суду, який набрав законної

сили, інші рішення суду, а також закон України про амністію та акт помилування (ст. 4 КВК України) [36]. Джерелом кримінально-виконавчих відносин є юридичні факти, що передбачені нормами кримінально-виконавчого права, пов'язані з виконанням і відбуванням кримінального покарання. Кримінально-виконавчі правовідносини визначають певний склад суб'єктів (держава в особі відповідних органів і засуджені). Права, обов'язки сторін (суб'єктів і учасників) кримінально-виконавчих правовідносин обумовлені виконанням покарання (для адміністрації установ і органів виконання покарань) та відбуванням покарання (для засуджених). Юридичним змістом кримінально-виконавчих правовідносин є спільні права і обов'язки суб'єктів цих правовідносин.

Засуджений як суб'єкт кримінально-виконавчих правовідносин – це фізична дієздатна особа, що користується правосуб'єктністю в рамках наданих кримінально-виконавчим правом матеріальних прав і обов'язків.

Об'єкт кримінально-виконавчих правовідносин – це ті реально існуючі обставини, з приводу яких виникають відносини між суб'єктами, що реалізуються правом; обставини, які слугують засобом задоволення суспільних і особистих матеріальних і духовних інтересів і прагнень суб'єктів. Поряд із кримінально-виконавчими правовідносинами їх суб'єкти вступають в інші правовідносини. Наприклад, при отриманні спадку неповнолітні засуджені можуть бути суб'єктами цивільно-правових правовідносин, при усиновленні – сімейних правовідносин, у разі вчинення злочину вони стають суб'єктами кримінальних і кримінально-процесуальних правовідносин.

Правове становище вихованців не статичне, воно постійно змінюється, а за реформування кримінально-виконавчої діяльності й законодавства темпи змін постійно зростають.

Очевидно, що останніми роками правовий статус засуджених у виховних колоніях, як і всіх засуджених, змінюється у напрямі розширення прав і свобод, якими вони можуть користуватися в умовах позбавлення волі. У напрямі зміцнення основ забезпечення прав засуджених до позбавлення волі змінилося і цивільне, житлове, сімейне законодавство, що суттєво вплинуло на правовий

статус неповнолітніх у виховних колоніях. Проте залишається чимало прогалин, що перешкоджають здійсненню ефективної кримінально-виконавчої діяльності загалом та виправному впливу на неповнолітніх зокрема. Науковці визнають, що чинне кримінально-виконавче законодавство не забезпечує достатньою мірою потреби практики. Не всі елементи правового статусу засуджених розроблені чітко і повно в юридичній літературі. Є суперечні положення про зв'язок і взаємообумовленість правового статусу особи, громадянина і правового регулювання застосування покарання до особи, котрі не завжди відповідають положенням загальної теорії права [6, с.91].

Актуальність вивчення цього питання полягає, по-перше, у відсутності теоретичних розробок правового статусу неповнолітніх засуджених до позбавлення волі на певний строк, чітко виробленої системи, яка б закріплювала правовий статус неповнолітніх громадян. По-друге, немає конкретного механізму реалізації правового статусу неповнолітніх у виховних колоніях, адже визначення, систематизація прав, законних інтересів та обов'язків неповнолітніх засуджених до позбавлення волі на певний строк, їх закріплення без застосування на практиці не матиме жодного сенсу. По-третє, процес реформування кримінально-виконавчого законодавства та практики розглядається у контексті розширення прав засуджених, повної реалізації їхнього правового статусу та упорядкування чинних нормативно-правових актів, що регулюють кримінально-виконавчу діяльність, відповідно до міжнародних нормативно-правових актів та стандартів. По-четверте, розширення прав засуджених – це ефективний напрям у здійсненні виправного впливу. По-п'яте, реалізація вихованцями своїх прав та свобод є особливо важливим аспектом дотримання законності під час відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі.

Правовий статус людини є однією з центральних категорій у різних галузях права і йому приділяють належну увагу. Закріплення правового статусу неповнолітніх засуджених в умовах позбавлення волі має відносно недавню історію. Тривалий час законодавство стосовно малолітніх і неповнолітніх

засуджених передбачало обмеження каральних заходів, що передусім мало вияв при призначенні покарання (наприклад, зменшення на 1/2, 1/3 строку позбавлення волі). Під час відбування позбавлення волі, зокрема, неповнолітніх утримували у ліпших приміщеннях, ніж дорослих, забезпечували ліпшим харчуванням, застосовували більш м'які заходи стягнення. Водночас не йшлося про правовий статус як правову категорію, не йшлося і про підпорядкування правового статусу меті виправлення, ресоціалізації засуджених. Проблема правового регулювання статусу неповнолітніх засуджених під час відбування позбавлення волі була визнана надактуальною на міжнародних тюремних конгресах, що проходили в середині XIX ст. – на початку XX ст. Спочатку вони проходилися як з'їзди благодійних організацій, а з 1872 р. – як міжнародні конгреси на урядовому рівні. Ці конгреси обговорювали потребу у здійсненні особливого правосуддя щодо неповнолітніх, вироблення особливої системи кримінальних покарань тощо. Важливе місце серед цих питань відведено визначенню і створенню оптимальних умов відбування позбавлення волі малолітніми і неповнолітніми, що безпосередньо позначалося на їхньому правовому статусі.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що правовий статус, як інститут кримінально-виконавчого (виправно-трудоного) права, на науковому рівні почали вивчати лише у 60-х рр. XX ст. Саме у цей період поряд із розвитком науки виправно-трудоного права загалом набувають подальшого розвитку теоретичні дослідження цього інституту [41, 46, 47, 55, 56, 56, 57, 58, 59].

Правовий статус неповнолітніх засуджених до покарання у виді позбавлення волі на певний строк є однією з найважливіших категорій сучасного кримінально-виконавчого права, проте розглядається як невелика частина більш широкої проблеми правового статусу засуджених до позбавлення волі на певний строк, лише з певними особливостями, що здебільшого визначаються умовами відбування покарання у виховних колоніях. Ознайомлення з правовим статусом обумовлює необхідність розгляду тих складових, що всебічно його характеризують. Це, зокрема, є зміст і види правового статусу.

Категорію «правовий статус» науковці трактують по-різному. Радянські вчені застосовували поняття «правовий статус» і «правове становище» як синоніми і зазначали, що правове становище – це сукупність покладених на засудженого обов'язків і наданих йому прав у період відбування кримінального покарання [60, с. 245]. Деякі українські й російські вчені з урахуванням наукових позицій і реалій сучасного життя наводять таке визначення правового статусу осіб, які відбувають покарання: закріплене нормами різних галузей права і виражене через сукупність прав, законних інтересів і обов'язків становище засуджених під час відбування кримінального покарання того чи іншого виду [6, с. 96; 61, с. 463]. Існує інша позиція щодо висвітлення поняття правового статусу, яка передбачає, що правовий статус – це система прав, свобод і обов'язків громадян, юридичні гарантії їх забезпечення, види і форми юридичної відповідальності, які закріплені в Конституції України, інших законодавчих та підзаконних актах, з обмеженнями, які визначені законом і встановлені вироком суду та наявністю певних спеціальних прав і обов'язків, які передбачаються для досягнення мети покарань [62, с.15–16]. На нашу думку, останнє визначення правового статусу більш повно відображає цей інститут права.

Теорія права поділяє правовий статус людини на три види: загальний, спеціальний, індивідуальний [61, с. 454]. Російські вчені зазначають, що права, законні інтереси, обов'язки засуджених можна класифікувати залежно від основних засобів виправлення [61, с. 466]. Загальний правовий статус вчені ще називають конституційним [61, с. 456], спеціальний – родовим, особливим, індивідуальний – конкретним, одиночним [62, с. 16].

Правовий статус засуджених – це різновид спеціального правового статусу, котрий, своєю чергою, поділяється на правові статуси осіб, які відбувають різні види покарання (позбавлення волі на певний строк, виправні роботи тощо) [6, с. 93–94]. О. І. Осауленко виокремлює спеціальний правовий статус засуджених, які відбувають покарання в колоніях загального, посиленого, суворого особливого режимів [62, с. 20]. Це дає підстави вирізнити правовий статус неповнолітніх до позбавлення волі як окремий інститут кримінально-

виконавчого права. У кримінально-виконавчому законодавстві існує частина норм, які окремо (окремо від норм, що регулюють відбування покарання повнолітніми засудженими) визначають права та обов'язки вихованців та звільнених із виховних колоній. Зважаючи на предмет дослідження, вважаємо за доцільне розглядати правовий статус у рамках поділу, якого дотримуються російські й українські вчені. Правовий статус поділяємо на три види: загальний, спеціальний, індивідуальний [61, с. 454].

У визначенні елементів змісту правового статусу також немає єдиного підходу. Зокрема, у літературі як складові елементи змісту правового статусу простежуємо такі, як право- і дієздатність, громадянство, гарантії, принципи, загальна правоздатність, правосуб'єктність, юридична відповідальність тощо [61, с. 454].

Іншу позицію має О. І. Осауленко, який виокремлює такі структурні елементи засуджених: права та свободи засуджених як особливості прояву конституційних прав та свобод громадян України, юридичну відповідальність, юридичні гарантії конституційних прав і свобод засуджених [62, с. 30]. Учений виділяє окремо спеціальні права засуджених [62, с. 19, 20]. Поряд із категорією «права» російські вчені вживають термін «природне право» [61, с. 466].

Деякі українські вчені дотримуються думки, що правовий статус складається з прав, обов'язків та законних інтересів [6, с. 94]. Поділяємо цю точку зору, хоча вважаємо за доцільне доповнити її ще одним елементом – юридичними гарантіями прав і свобод засуджених.

У питаннях щодо обмеження прав засуджених відсутня будь-яка системність. Це, зокрема, стосується міжнародних нормативно-правових актів з прав людини. У цих документах визначені надзагальні, за якими можуть бути обмежені права людини; наголошується, що вони мають застосовуватися для досягнення тих цілей, для яких вони передбачені; допускаються обмеження права на свободу; зафіксовано принцип поваги гідності осіб, позбавлених волі, і водночас розглядається ймовірність приниження гідності й особистої недоторканності у рамках реалізації законних санкцій [58, с. 59]. Позбавлення

волі пов'язане із найбільш значним обмеженням конституційних, цивільних та інших прав людини [59, с. 3]. Загальноцивільні права неповнолітніх засуджених суттєво не обмежуються.

Вчені зазначають, що останніми роками у теорії права посилено розробляється правова категорія «законні інтереси» [61, с. 455]. З огляду на об'єктивні умови відбування позбавлення волі, значущість законних інтересів суттєво зростає для вихованців, адже законні інтереси – стимули, які сприяють вибору неповнолітнім правомірної поведінки. Не менш суттєві й значущі вони для вихователів та старших вихователів персоналу виховних колоній, адже через них з'являються реальні механізми впливу на засуджених.

Реалізація неповнолітніми засудженими своїх прав та свобод є особливо важливим аспектом дотримання законності під час відбування позбавлення волі. Неповнолітні через свої вікові, психологічні особливості, наприклад, незнання прав, сором'язливість або боязнь вимагати блага, що передбачені законом, не завжди можуть реалізувати свої права. Цьому, зокрема, сприяє недостатня розробка нормативно-правових та організаційно-правових гарантій [63, с. 10–11]. Тому актуалізується питання про вироблення і застосування на практиці більш вагомих юридичних гарантій для забезпечення прав і свобод вихованця.

Юридичні гарантії прав і свобод громадян, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, становлять сукупність правових засобів, що дають змогу у повному обсязі реалізувати їхні загальні та спеціальні права і обов'язки з метою досягнення головного завдання покарання [63, с. 10]. Основний сенс та призначення юридичних гарантій прав і свобод засуджених, як зазначають вчені, полягає у створенні таких правових інститутів, які б забезпечували цій категорії громадян можливість реалізації прав і виконання обов'язків, а також захищали б права засуджених від незаконних порушень [63, с. 11].

Досі тривають суперечки щодо способу правового регулювання. Відбування неповнолітніми покарання у виді позбавлення волі на певний строк поєднано з незвичайними умовами життя, які характеризуються певними

правообмеженнями та покладенням на неповнолітніх певних обов'язків. У цьому контексті актуалізується питання про принцип правового регулювання. Virізнюють дозволений і дозвільний принципи; кожен із них має свої позитивні риси, але, зазначають вчені, у теорії права перевага надається дозволеному принципу закріплення правового статусу, оскільки він стимулює активність та ініціативність особи, воля дій якої вичерпується лише чітко визначеним переліком заборон [61, с. 460]. Враховуючи психолого-педагогічні, вікові особливості неповнолітніх, їх соціально-економічний статус, доцільність дозволеного способу закріплення правового статусу тільки зростає, на відміну від дозвільного, який різко обмежуватиме не тільки права неповнолітніх у виховних колоніях, а й створюватиме певні перешкоди у виправному впливі з боку адміністрації установи. Проте у деяких випадках варто використовувати і дозвільний принцип закріплення.

Поняття «неповнолітній» як правова категорія також потребує розкриття. Нині законодавець використовує різні терміни для визначення осіб вікової групи, молодшої 18 років, – «дитина», «підліток», «малолітній» «неповнолітній». Поняття «неповнолітній» в одних нормативно-правових актах застосовується як іменник, в інших – як прикметник. А в чинному законодавстві для визначення людей цієї вікової категорії використовуються такі терміни: «неповнолітні» [9, 36, 49, 64, 65, 66, 67, 68], «неповнолітні діти» [69, 70, 71], «неповнолітні громадяни» [72], «неповнолітній член сім'ї» [73].

Простежуються також визначення «неповнолітні віком від п'ятнадцяти до вісімнадцяти років» (ст. 101 ЦПК України) [74]. У законодавстві застосовують неправильно, з юридичної точки зору, поняття – «неповнолітні віком до 10 років» (ст. 5 Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації») [75]. У трудовому праві неповнолітні – це робітники і службовці у віці від 15 до 18 років. За ст. 187 Кодексу законів про працю України неповнолітні у трудових правовідносинах прирівнюються до дорослих, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток і деяких інших умов праці користуються перевагами, які встановлені в Кодексі законів про працю України [76].

Ще більше розмаїття у застосуванні термінів простежується у міжнародних нормативно-правових актах (стандартах). Так, у ст. 1 Конвенції ООН про права дитини визначено, що дитиною є кожна людська істота 18 річного віку, якщо за законом, що застосовується до цієї дитини, вона не досягає повноліття раніше [50]. Європейські пенітенціарні правила у п. 11.4 зазначають, що молоді ув'язнені утримуються в умовах, що максимально захищають їх від шкідливих впливів і враховують потреби їхнього віку [77]. Тобто цей міжнародний акт не розкриває поняття «молодий ув'язнений». Мінімальні стандартні правила ООН стосовно здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) у ч. 1 п. 1.2 і 1.3 використовують термін «підліток», а в п. 1.4 – «неповнолітні». Але і в Пекінських правилах немає визначення терміна «підліток», тільки пп. «а» п. 2.2 наводить термін «неповнолітній». Отже, згідно з пп. «а» п. 2.2 Пекінських правил, неповнолітнім є дитина чи молода людина, яка в рамках існуючої правової системи може бути притягнена за правопорушення до відповідальності в такій формі, яка відрізняється від форми відповідальності дорослих. А у пп. «с» п. 2.2 Пекінських правил неповнолітнім правопорушником є дитина чи молода людина, яка підозрюється у вчиненні правопорушення чи, як встановлено, вчинила його. Визначення терміна «підліток» немає, хоча воно і використовується у ч. 1 Пекінських правил [78]. У деякій юридичній літературі стверджується, що Пекінські правила сформульовані так, щоб вони могли застосовуватися у рамках різноманітних правових систем і водночас могли встановлювати мінімальні стандарти поведінки з неповнолітніми правопорушниками за будь-якого визначення терміна «неповнолітній» і за будь-якої системи поведінки з неповнолітнім правопорушником. Але, на наш погляд, для досягнення окреслених цілей варто у цих документах чітко визначити вік неповнолітньої особи. Наприклад, замість терміна «підліток» використовувати «особа 16–18 років». Відтак вікові межі залежатимуть від положень існуючої правової системи. І якщо взяти статистику віку притягнення до кримінальної відповідальності, то вона

становитиме від 7 і до 18 років (і більше). Проте вважаємо, що таке положення не є виправданим, адже притягнення осіб семи та восьмирічного віку до кримінальної відповідальності є необґрунтованим з психологічної, педагогічної, соціальної точок зору.

Зазначимо, що в національних нормативно-правових актах кримінально-правового характеру ці категорії застосовуються більш послідовно, у деяких випадках навіть більш точно конкретизуються. Малолітньою, згідно з національним законодавством, вважається особа, якій не виповнилося 14 років, неповнолітні – це особи, які не досягли 18 років. Проте вчені стверджують, що є необхідність урегулювання використання категорій «малолітній» і «неповнолітній» [79, с. 7].

Аналіз чинного законодавства засвідчує, що правовий статус неповнолітніх, які засуджені до позбавлення волі, ґрунтується на загальному статусі громадянина, що визначається розділом 2 Конституції України і конкретизується у ст. 63 Конституції України [80] та гл. 2 КВК України [36]. Водночас права, законні інтереси та обов'язки неповнолітніх у виховних колоніях регулюються й іншими нормативно-правовими актами, серед яких значне місце посідають Цивільний кодекс України, Сімейний кодекс України, Кодекс законів про працю України, Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», Закон України «Про застосування амністії в Україні» тощо. З уваги на особливості умов відбування покарання у виді позбавлення волі правове положення неповнолітніх у виховних колоніях деталізується підзаконними нормативними актами, які приймаються Президентом України, Кабінетом Міністрів України, Міністерством юстиції України, Міністерством освіти та науки України, Міністерством охорони здоров'я України та спільними нормативами цих відомств. Проте не завжди підзаконні нормативно-правові акти відповідають вимогам закону, не поодинокі випадки, коли відомчі накази, інструкції обмежують права вихованців, що перешкоджає виправленню вихованця і загалом суперечить основам функціонування правової держави.

Проаналізувавши норми законодавства, простежуємо, що розділ 3 КВК України, котрий розглядає особливості відбування покарання жінками та неповнолітніми, із 64 статей передбачає 9 норм, повністю присвячених регулюванню відбування позбавлення волі неповнолітніми засудженими, що свідчить про неналежне регулювання прав та свобод засуджених [36]. Донедавна Виправно-трудоий кодекс України передбачав лише три (ст.ст. 18, 112, 123) із понад 130 статей, що повністю стосувались вихованців [34].

Учені стверджують, що теоретична розробка проблем правового статусу засуджених є недостатньою, що є однією із причин того, що у чинному законодавстві й відомчих нормативних актах Державного департаменту України з питань виконання покарань деякі обов'язки і права засуджених формулюються нечітко: права засуджених визначаються так, що їх реалізація інколи залежить від розсуду адміністрації [6, с. 91].

У ст. 3 Конституції України передбачено, що права і свободи людини та їхні гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [80]. А правовою основою встановлення правообмежень правового статусу неповнолітніх засуджених до позбавлення волі є ч. 3 ст. 63 Конституції України: «Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду» [80]. Проте ст. 7 КВК України передбачає, що засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законами України та Кримінально-виконавчим кодексом України [36].

Проблемами правового статусу неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, є такі: окремі правообмеження, встановлені відомчими нормативними актами, не відповідають законам України та міжнародним нормативно-правовим документам; частина режимних правообмежень у нормативних актах прямо не передбачена, тому наявність у засудженого

низки прав доводиться визначати не на основі чітких правових норм, а їх потрібно виводити [62, с. 26]. Правообмеження неповнолітніх засуджених пов'язані зазвичай із необхідністю дотримання режимних вимог: системи правообмежень та системи спеціальних правил поведінки. Правовий статус неповнолітнього засудженого є підсумковим показником ставлення до нього, що повною мірою відповідає існуючим міжнародним стандартам [81, с. 1].

Із моменту прибуття до виховної колонії поведінка неповнолітніх детально регламентується: навіть ті сфери життєдіяльності, які у суспільстві регламентуються нормами етики, моралі, звичаю, в установі знаходять регламентацію у нормах права. Аналіз чинного кримінально-виконавчого законодавства України свідчить про те, що найбільш урегульованими є режим та суспільно корисна праця неповнолітніх засуджених, а найменше – виховна робота та загальноосвітнє і професійне навчання.

Так, правовий статус неповнолітніх і дорослих, засуджених до позбавлення волі, має багато схожого й однакового: обидві категорії є громадянами, мають право на свободу слова, віросповідання, життя, здоров'я тощо, проте реалізація цих прав суттєво відрізняється. Якщо здебільшого повнолітні засуджені до позбавлення волі реалізують свої права самостійно, то неповнолітні роблять це за допомогою повнолітніх осіб, якими зазвичай є батьки, співробітники установи, представники громадських організацій.

Неповнолітні, засуджені до позбавлення волі, зобов'язані весь строк покарання перебувати у виховній колонії, їм забороняється порушувати лінію охорони колонії. Держава гарантує всім неповнолітнім засудженим (незалежно від раси, національності, статі, віку, стану здоров'я, соціального становища, ставлення до релігії, переконань, характеру вчиненого злочину і строку покарання, виду виховної колонії, в якій вони тримаються), поводження, що поважає їхню людську гідність і переконання; харчування, одяг, взуття, комунально-побутові умови проживання і соціальні послуги, гідні

цивілізованої людини; захист від протиправних посягань на їхні законні права й інтереси; забезпечення інших прав і свобод засуджених.

Гарантовані державою умови відбування створюють уявлення про ідеальні умови, які існують у виховних колоніях, що не можуть не сприяти виправленню неповнолітніх засуджених. Але, на жаль, здебільшого це не так, законодавець сам собі суперечить, гарантуючи неповнолітнім засудженим комунально-побутові умови проживання і соціальні послуги, які гідні цивілізованої людини, встановлюючи норму жилої площі 4 кв. м. (ст. 115 КВК України) [36]. Проте навряд чи таке житло, зважаючи на його розміри, можна назвати гідним, тоді як чинне законодавство передбачає більш прийнятні умови. Так, ст. 47 Житлового кодексу Української РСР передбачає, що норма жилої площі в Українській РСР встановлюється в розмірі 13,65 кв. м. на одну особу [82]. П. 3.6 «Санитарных правил устройства, оборудования и содержания общежитий для рабочих, студентов, учащихся средних специальных учебных заведений и профессионально-технических училищ», що затверджені Головним державним санітарним лікарем СРСР 1 листопада 1988 р. № 4719, передбачає, що жила площа в гуртожитках повинна бути не меншою 6 кв. м. на одну особу, а висота – не менше 2,5 м [83]. Примірне положення про гуртожитки, затверджене постановою Ради Міністрів УРСР від 3 червня 1986 р., № 208 визначає, що жила площа в гуртожитку надається у розмірі не менше 6 кв. м. на одну особу [84].

У сфері забезпечення харчуванням неповнолітніх засуджених до позбавлення волі, норми якого встановлені Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження норм добового забезпечення продуктами харчування засуджених до позбавлення волі, а також осіб, що перебувають у слідчих ізоляторах, лікувально-трудовах профілакторіях та ізоляторах тимчасового утримання Міністерства внутрішніх справ України, норм заміни одних продуктів іншими та порядку застосування вказаних норм» від 16 червня 1992 р. № 336 [85], також є певні незначні обмеження для вихованців. Так, порівняно з наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження тимчасових

нормативів (норм) забезпечення неповнолітніх у центрах медико-соціальної реабілітації харчуванням, одягом, взуттям, предметами для навчання і дозвілля, комунально-побутовими послугами неповнолітніх» [86], очевидно, що для неповнолітніх у виховних колоніях взагалі не передбачено свіжі фрукти, сік, на 150 г менше забезпечують молоком, на 50 г – овочами, на 20 г – цукром, 0,5 шт. – яйцями. Проте неповнолітні на 200 г отримують більше хліба і на 0,8 г чаю. Зазначалося, що важливими ознаками позбавлення волі є суттєве обмеження особи у свободі пересування, праві користуватися власним житлом, іншим майном, духовними цінностями, обранні роду занять і місця проживання [10, с. 165]. Тому встановлення особливого (а фактично обмеження) раціону харчування є несправедливим, неправовим та негуманним і, на наш погляд, таким, що не може оцінюватися як необхідним заходом для забезпечення досягнення результатів покарання. Відтак пропонується скасувати будь-які особливості норм харчування для неповнолітніх засуджених і ув'язнених та забезпечити їх харчування відповідно до загальноприйнятих норм, а саме відповідно до наказу Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження тимчасових нормативів (норм) забезпечення неповнолітніх у центрах медико-соціальної реабілітації харчуванням, одягом, взуттям, предметами для навчання і дозвілля, комунально-побутовими послугами неповнолітніх» [86].

Водночас закон визначає, забезпечує і гарантує суб'єктивні права неповнолітніх: отримання інформації про порядок і умови відбування покарання, а також про свої права і обов'язки, гуманне ставлення до себе і на повагу гідності, властивої людській особистості, охорона фізичного і психічного здоров'я, соціальне забезпечення відповідно до законодавства України, звернення з пропозиціями, заявами і скаргами до адміністрації виховних колоній, її вищих органів і громадських організацій, користування послугами, які надаються в установі, у тому числі додатковими, оплачуваними, участь у трудовій діяльності, належним чином організований і справедливо оплачуваній, отримання інформації про стан оточуючого середовища, чистоти продуктів харчування, їхню калорійність, участь у контролі за закладкою

продуктів, отримання освіти відповідно до чинного законодавства, інформування членів сім'ї про своє місце відбування покарання, у тому числі про його зміну, вільний час та активне проведення дозвілля, вимагаючи заняття спортом, прослуховування радіопередач, перегляд телевізійних програм, художніх і документальних фільмів.

Аналіз сукупності прав та законних інтересів засуджених засвідчив, що безперешкодне їхнє дотримання повною мірою сприятиме виправленню та підготовці неповнолітніх до життя на волі, але, на жаль, права і законні інтереси неповнолітніх засуджених не завжди дотримуються і реалізуються.

Нині існують певні проблеми, що перешкоджають забезпеченню прав засуджених, а відтак призводять до того, що правовий статус неповнолітніх на практиці не відповідає правовому статусу у законодавстві. Так, у виховних колоніях існують такі проблеми, як відсутність необхідного теплового одягу, недостатнє та не завжди якісне харчування, неправильно сплановане споживання їжі, погане забезпечення комунально-побутовими послугами, відсутність можливості усамітнитись для проведення гігієнічних процедур, утруднений доступ до медичної допомоги, недостатні можливості для навчання чи професійної підготовки, обмежений контакт із зовнішнім світом.

Поряд із законодавчо закріпленими правами та законними інтересами неповнолітніх, котрі не завжди дотримуються державою, на неповнолітніх засуджених покладені чітко визначені кримінально-виконавчим законодавством обов'язки: дотримуватися норм законодавства, які визначають порядок і умови відбування покарання, виконувати всі законні вимоги персоналу виховної установи, утримувати в чистоті й порядку приміщення та їх обстановку, бережно ставитися до майна установи і предметів, якими вони користуються під час виконання дорученої роботи, здійснювати за ними належний догляд і використовувати їх тільки за призначенням, дотримуватися санітарно-гігієнічних норм, дотримуватися вимог пожежної безпеки та безпеки праці, терміново повідомляти персонал установи про обставини, небезпечні для їхнього життя і здоров'я та інших осіб.

Серед специфічних елементів правового статусу неповнолітніх засуджених потрібно назвати їхні обов'язки, що обумовлені потребою дотримання певних заборон: самовільно залишати відведені для них житлові приміщення та робочі місця, без дозволу персоналу мінятися спальними місцями, припиняти доручену їм роботу; порушувати лінію охорони колонії; одержувати, виготовляти, зберігати і використовувати гроші, цінності, предмети, речі, речовини і вироби, заборонені для використання в установах виконання покарань; продавати, дарувати або відчужувати іншим способом на користь інших осіб предмети, вироби й речі, що перебувають в їх особистому користуванні; вести спілкування і встановлювати зв'язок з іншими особами на порушення встановлених законодавством правил ізоляції; завдавати собі тілесні ушкодження, у тому числі за допомогою іншої особи, заподіювати шкоду своєму здоров'ю з метою ухилення від відбування покарання або виконання встановлених обов'язків; завдавати шкоду державному, громадському майну й майну інших засуджених, створювати загрозу заподіяння шкоди такому майну; вживати наркотичні, сильнодіючі засоби, спиртні напої і спиртвмісні речовини, сурогати алкоголю; грати в настільні та інші ігри з метою здобуття матеріальної чи іншої вигоди; вживати нецензурні, жаргонні й вульгарні слова, давати і присвоювати прізвиська (клички) тощо.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що правовий статус неповнолітніх засуджених до позбавлення волі розглядається як невелика частина більш загальної проблеми правового статусу засуджених до позбавлення волі на певний строк, що створює окремі труднощі у здійсненні виправного впливу. Водночас правове положення неповнолітніх засуджених змінюється у напрямі розширення прав засуджених, повного дотримання їхніх прав та упорядкування чинних нормативно-правових актів, що регулюють кримінально-виконавчу діяльність, відповідно до міжнародних нормативно-правових актів і стандартів.

2.2 Характеристика неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі

Характеристика неповнолітніх осіб у виховних колоніях передбачає вивчення особи неповнолітнього засудженого до позбавлення волі і є однією з основних проблем пенітенціарної кримінології, психології, педагогіки, методики виховної роботи зі засудженими, кримінально-виконавчого права. Без знань про особу неповнолітнього засудженого вкрай важко розробити правильну систему заходів щодо виправлення та ресоціалізації під час відбування покарання та правильно визначитись із перспективами подальшого життя після звільнення. Г. С. Гаверов зазначає, що яким би великим не було для індивідуалізації покарання, встановлення характеру і ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину, однак справедливе покарання може бути призначене винному лише після всебічного з'ясування і врахування судом ознак, що характеризують його особистість. Аналіз судової практики засвідчує, що саме ці обставини становлять найбільші труднощі при індивідуалізації покарання [87, с. 57]. Вчення про особу злочинця – одне із центральних у кримінології, але досі не відновлено жодного центру, який би займався винятково вивченням особи злочинця. У 20-ті роки ХХ ст. майже 20 установ досліджували дану проблематику [88, с. 42].

Тривалий час характеристика неповнолітніх вихованців не могла бути доступною широкому колу громадян. Така інформація, як і інформація про умови відбування покарання, за словами В. П. Петкова, була за «сімома печатками» і отримувалась здебільшого із розповідей тих, хто повернувся «звідтіля» [89, с. 3].

За час самостійності України ґрунтовних кримінологічних досліджень осіб, які утримуються у виховних колоніях, не провадилося, про що свідчить відсутність у науковій літературі достатньої інформації у цій галузі. Проте останніми роками, переважно громадськими діячами, активізувалося проведення науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів. Такі заходи повною мірою не вирішують завдань наукового вивчення осіб, які

утримуються у виховних колоніях, проте частково задовольняють науковий інтерес. Простежується активність у психолого-педагогічному вивченні вихованців, що можна пов'язати із пріоритетом психолого-педагогічної роботи, яка провадиться у виховних колоніях.

У цей час розвиток суспільства, передова наукова думка вимагають найефективнішого й найдоцільнішого впливу на неповнолітнього засудженого, що супроводжується зменшенням каральних заходів. Багато вчених психологів, педагогів, юристів і, зрештою, пересічних громадян вказують на необхідність з'ясування ознак особистості неповнолітнього засудженого як основи для подальшого успішного впливу і під час відбування покарання, і після звільнення.

Особливої уваги варті наукові напрацювання вчених незалежної України, які висвітлюють і вирішують проблеми протиправної поведінки неповнолітніх із урахуванням сучасних тенденцій розвитку України, правопорушень серед неповнолітніх, особливостей розвитку неповнолітніх на цьому етапі розвитку українського суспільства і цивілізації загалом.

Історико-правовий аналіз національного законодавства свідчить про відсутність у нормах права обов'язку комплексного вивчення особистості неповнолітнього правопорушника (засудженого), що пояснюється насамперед неправильним уявленням про причини злочинності та шляхи виправлення особи. Лише наприкінці ХІХ ст. з'являються праці науковців, звіти виховно-виправних закладів про склад неповнолітніх, наукові нариси, статті, лекції вчених про необхідність вивчення особистості неповнолітнього правопорушника. Д. Дріль наголошував, що неможлива боротьба зі злочинністю за загальною формулою, тобто шаблонним шляхом, а вимагається індивідуалізація покарання [1, с. 35]. Для цього і необхідне вивчення особи неповнолітнього правопорушника, ґрунтовне і всебічне знання психологічних особливостей вихованця, що є умовою індивідуального підходу в навчанні й вихованні.

І. М. Гвоздьов припускає, що подібних страшних злочинів, мабуть, не було б, якби на їх зачатки чи зародки свого часу було звернено належну увагу. Професор також стверджує, що вихованням, культивуванням, підбором ми можемо змінити індивідуальність до певних меж, причому треба пам'ятати, що індивідуальність знову відновлюється залежно від того, послаблюється чи припиняється дія причин, що її змінює. Виховання, на його думку, полягає в усуненні всіляких шкідливих для життя і здоров'я механічних і хімічних агентів [90, с. 3–22].

Зміст поняття особи засудженого має соціально-правовий характер і охоплює і соціологічне поняття «особа», і юридичне – «засуджений». Можна припустити, що вивчення особи неповнолітнього, засудженого до позбавлення волі, є нескінченним процесом. Тому виникає потреба у виокремленні тих характеристик, що дадуть змогу виявити найближчі до злочину, злочинця, покарання причинно-наслідкові зв'язки та типові ознаки, що так чи інакше впливатимуть на виконання позбавлення волі.

В юридичній літературі побутують різні точки зору про межі вивчення особи, яка вчинила злочин. О. А. Герцензон акцентує на необхідності точного визначення змісту вивчення особи, яка вчинила злочин, і зазначає, що найбільш широке коло питань вивчення особистості злочинця має стосуватися неповнолітніх правопорушників [91, с. 170]. На нашу думку, для визначення найбільш ефективних заходів впливу на неповнолітніх у виховних колоніях і забезпечення ефективності застосування цих заходів необхідно знати сутність як суб'єктивних причин і умов виникнення антисуспільних вчинків неповнолітніх, так і об'єктивних зовнішніх умов, що у сукупності призвели до вчинення злочинів. Особі засудженого у виховній колонії характерна система ознак, якостей, що визначають його як особу, яка вчинила злочин і відбуває кримінальне покарання у виді позбавлення волі на певний строк.

Вчені виокремлюють такі аспекти особистості злочинця: філософський, соціологічний, психологічний, етичний, економічний, демографічний, правовий,

психіатричний [92, с. 128]. Вітчизняні кримінологи поділяють зазначені ознаки на такі основні групи: а) соціально-демографічні; б) кримінально-правові; в) соціальні ролі і статус; г) морально-психологічні характеристики. Інші вітчизняні кримінологи структуру особистості розглядають як сукупність: соціально-демографічних ознак, особистісно-рольових властивостей, соціально-психологічних якостей, рис правової та моральної свідомості, психічних відхилень і аномалій, кримінально-правових ознак особи злочинця, загальнозначущих позитивних рис [93, с. 123].

В. І. Шакун вважає, що особистість злочинця складається із підструктур, зокрема:

- 1) що містить соціально-демографічні ознаки;
- 2) яку утворюють рівень розумового розвитку, освітньо-культурний рівень, знання, навички, уміння;
- 3) до якої входять моральні якості, ціннісні орієнтації і прагнення особистості, її соціальні позиції і зв'язки, інтереси, потреби, схильності, звички;
- 4) що формує психічні процеси, властивості і стани особистості;
- 5) що складається із соціального змісту і прояву таких біофізіологічних ознак, як стать, вік, стан здоров'я, особливості фізичної конструкції тощо [94, с. 499].

Загально визнаною також є така кримінологічна характеристика злочинця:

- 1) соціально-демографічні і кримінально-правові ознаки;
- 2) соціальні прояви у різних сферах суспільного життя;
- 3) моральні якості;
- 4) психологічні особливості [95, с. 42].

Певна частина вчених визначає найбільш поширеними у кримінології шість ознак: соціально-демографічні, кримінально-правові, соціальні прояви у різних сферах життєдіяльності, чи тоді, коли розглядають соціальні зв'язки, моральні якості, психологічні ознаки, фізичні (біологічні) характеристики [96, с. 280]. Проте С. І. Демент'єв та інші науковці зазначають,

що при класифікації засуджених, позбавлених волі, перевагу слід віддати їхнім соціально-демографічним і кримінально-правовим ознакам [48, с. 35; 97, с. 87]. Інші дослідники особи засудженого наголошують, що для вивчення особистості злочинця потрібно охоплювати сукупність соціологічних, психологічних, правових, медичних (передусім психіатричних) та інших аспектів особистості злочинця [92, с. 124]. Проте деякі з них чітко не розмежовують складові кримінологічної характеристики [98, с. 93–99].

П. В. Лихолат зазначає, що для всебічного вивчення особи неповнолітнього правопорушника і правильного визначення заходів кримінального покарання чи форм і методів педагогічного впливу необхідно, окрім основних біографічних даних, з'ясувати взаємини дитини з колективом загалом та окремими його членами, ставлення до праці, інтереси, рівень свідомості (світогляду), етичні й естетичні погляди, рівень психологічного розвитку – особливості мови і мислення, властивості пам'яті, уваги тощо, темперамент, його тип і форми прояву, стійкість емоцій і те, які емоції переважають, під впливом яких чинників і як змінюється настрій, вольові якості, врівноваженість, інтенсивність реакцій і переживань, співвідношення форм і змісту поведінки [99, с. 195–196]. Пенітенціарні кримінологи висвітлюють ознаки засуджених, але лише тих, які продовжують злочинну діяльність [100, с. 69]. Однак у науковій літературі немає єдиного підходу то визначення меж і елементів (складових) вивчення особи засудженого.

Учені одностайно визнають, що особистість злочинця, як і будь-яка особистість, змінюється і розвивається. Цей шлях, на їхню думку, можна поділити на три частини: 1) формування особистості злочинця, особистість у взаємодії з конкретною життєвою ситуацією до і під час вчинення злочину; 2) особистість злочинця у процесі здійснення правосуддя; 3) особистість засудженого у період відбування покарання. Проте, як зазначають вони, особистість злочинця, як і засудженого, не можна розуміти як механічне поєднання психологічних, демографічних, правових ознак [92, с. 128–129].

Своєю чергою, А. О. Йосипів акцентує, що у рамках вивчення неповнолітнього злочинця його варто розглядати як особу, яка не завершила соціалізації [40, с. 223].

Аналіз національного кримінального процесуального та кримінально-виконавчого законодавства щодо застосування і виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк щодо неповнолітніх засвідчив відсутність правової норми, яка б зобов'язувала відповідні органи і служби здійснювати обов'язкове комплексне кримінально-правове, психологічне, педагогічне, медичне, соціальне та інше вивчення неповнолітнього правопорушника, злочинця, засудженого. Також для правильного впливу на неповнолітніх, згідно з правовими нормами, не достатньою мірою передбачено для осіб, які працюють із неповнолітніми правопорушниками, наявності відповідних знань про цю категорію громадян як особливий соціальний прошарок населення. Лише у ст. 485 КПК України «Обставини, що підлягають встановленню в справах про злочини неповнолітніх» передбачено, що при провадженні досудового слідства та розгляді в суді справи про злочини неповнолітнього, крім обставин, зазначених у ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України, необхідно також з'ясувати: повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними; ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; умови життя та виховання неповнолітнього; наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення [67]. Для встановлення зазначених обставин мають бути допитані як свідки батьки, вчителі, вихователі неповнолітнього та інші особи, які можуть дати потрібні відомості, а також витребувані необхідні документи і проведені інші слідчі та судові дії. За

вимогами ст. 91 КПК України у кримінальному провадженні підлягають доказуванню подія злочину (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину), винність обвинуваченого у вчиненні злочину і мотиви злочину, обставини, що впливають на ступінь тяжкості злочину, а також обставини, що характеризують особу обвинуваченого, пом'якшують та обтяжують покарання, характер і розмір шкоди, завданої злочинцем, а також розміри витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння [67]. Лише у ст. 486 КПК України зазначено, що за необхідності для вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза. Для з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, які необхідно враховувати при призначенні покарання і обранні заходу виховного характеру, може бути призначена психологічна експертиза [67]. Ст. 2 Закону України «Про органи і служби у справах дітей і спеціальні установи для дітей», що розкриває основні принципи діяльності органів і служб у справах дітей і спеціальних установ для дітей, не передбачає, на нашу думку, також основного принципу – комплексного вивчення особи неповнолітнього правопорушника [49]. Вважаємо за доцільне, щоб така експертиза призначалася в усіх випадках розгляду кримінальної справи щодо неповнолітнього правопорушника.

Отже, можна зробити висновок, що і на цей час система правосуддя та правові норми, що регламентують притягнення до відповідальності дітей, не містять положень, які б забезпечували об'єктивний розгляд кримінального провадження за участю неповнолітнього, його вивчення для вжиття ефективних заходів, зокрема призначення справедливого і дієвого покарання та вироблення змістовної програми впливу уже на засудженого. Відтак нині актуалізується питання правильного відображення характеристики неповнолітніх, які перебувають у виховних колоніях. Це, зокрема, стало

можливо завдяки аналізу наукової літератури, об'єктивного дослідження життєдіяльності неповнолітніх у виховних колоніях, спостереження за ними, ознайомлення зі статистичними даними Міністерства юстиції України, вивчення їх особових справ, бесід із неповнолітніми засудженими і персоналом виховних колоній, їх анкетування.

Вивчення особи неповнолітнього засудженого до позбавлення волі на певний строк має і теоретичне (науково-пізнавальне), і практичне значення. Аналіз та узагальнення цих даних, передусім, забезпечують необхідну інформаційну базу з проблем застосування кримінального, кримінального процесуального і кримінально-виконавчого законодавства у сфері виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх. Вивчення неповнолітніх у колоніях сприяє:

а) вирішенню теоретичних проблем у галузі кримінального, кримінально-виконавчого права, пенітенціарної кримінології, психології та педагогіки, класифікації неповнолітніх засуджених до позбавлення волі, визначенню системи засобів виправлення та критеріїв їх ефективності тощо;

б) розробці методики збору кримінологічних даних;

в) безпосередньому плануванню і організації виправного процесу;

г) усуненню причин і умов недоліків у виправному процесі неповнолітніх, засуджених до покарання у виді позбавлення волі на певний строк.

Відтак розкриваються соціально-демографічна, кримінально-правова і пенітенціарна характеристики неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі на певний строк, визначається їхній зв'язок із тенденціями розвитку законодавства.

Соціально-демографічна характеристика неповнолітніх у виховних колоніях. Неповнолітні засуджені до позбавлення волі на певний строк, як неповнолітні злочинці мають свої особливості, що обумовлюються здебільшого психолого-педагогічними ознаками осіб цієї вікової категорії та їхнім становищем у суспільстві.

Злочинність неповнолітніх, а відтак відбування ними кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк, пов'язується з віковими групами – 14–18 років. Поряд із цими віковими групами слід звернути увагу на осіб 18–22-річного віку, які також за чинним кримінально-виконавчим законодавством можуть відбувати покарання у виховних колоніях. Водночас учені зазначають, що на тенденції розвитку злочинності неповнолітніх впливають правопорушення, котрі є у середовищі молодших підлітків (10–13 років) та осіб юного віку (18–28 років). Науковці стверджують, що за останні п'ять років абсолютне число зареєстрованих злочинів неповнолітніх практично залишається стабільним, але на одного підлітка стало припадати більше злочинів [88, с. 94]. Варто також враховувати загальновідомі тенденції зменшення в Україні дитячого населення та зміни підстав і процедур притягнення та звільнення від кримінальної відповідальності.

Попри те, що багато вчених приділяли увагу соціально-демографічній характеристиці неповнолітніх засуджених до позбавлення волі, комплексно питання соціально-демографічної характеристики осіб, які перебувають у виховних колоніях, досліджувалось недостатньо, здебільшого на рівні статистичних звітів відділу організації діяльності виховних колоній Державного департаменту України з питань виконання покарань. Відтак інформація про соціально-демографічні дані вихованців у цих звітах не є об'єктивною [101, с. 27–29]. Характеристика вихованців фрагментарно простежується також у виступах, статтях співробітників колоній, окремих виданнях Державного департаменту України з питань виконання покарань [102, 103, 104, 105, 106, 107, 108].

Вік неповнолітніх засуджених до позбавлення волі дає змогу встановити криміногенну активність цієї вікової групи у вчиненні злочинів різного ступеня тяжкості, практику застосування судами найсуворішого покарання. Освітня характеристика свідчить про залежність кількості випадків застосування позбавлення волі щодо неповнолітніх від рівня їх освіти й інтелектуального розвитку тощо.

Вивчення особливостей неповнолітніх має важливе значення для обґрунтування діяльності виховних колоній для неповнолітніх, особливостей застосування до цієї категорії засуджених засобів виправлення та ресоціалізації, досягнення окреслених завдань, здійснення постпенітенціарних заходів тощо.

Вивчення злочинної поведінки неповнолітніх передбачає аналіз не лише зовнішньої поведінки, а й особистісних рис, особливостей особи неповнолітнього засудженого, умов його морально-психологічного розвитку і виховання. Так, І. М. Мотринєць зазначає, що вивченню підлягає не лише особа підлітка, а й особа неповнолітнього, який виявив антисоціальні схильності й тенденції, причому неповнолітній повинен вивчатися в усій системі його соціальних зв'язків і відносин [109, с. 22]. З уваги на складові кримінологічної характеристики злочинця, розглянемо:

- соціально-демографічну характеристику неповнолітніх осіб, які утримуються у виховних колоніях;
- соціальні прояви у різних сферах суспільного життя;
- моральні якості та психологічні особливості [95, с. 42].

Соціально-демографічні ознаки особи неповнолітнього засудженого, як і особи злочинця, охоплюють стать, вік, стан здоров'я (інвалідність), рівень освіти, місце народження, наявність постійного місця проживання, рід занять, сімейне становище, громадянство, належність до міського чи сільського населення і деякі інші відомості демографічного характеру (матеріальне становище, житлові умови тощо).

Частина цих відомостей відображена у спеціальному щоденнику соціально-виховної роботи із засудженим неповнолітнім і передбачає таку інформацію: прізвище, ім'я, по батькові; дата і місце народження; громадянство та національність; освіта, коли і який навчальний заклад закінчив; адреса місця проживання до засудження; рід занять до засудження; професія; дані про сім'ю (ступінь споріднення, прізвище, ім'я та по батькові, рік народження, адреса проживання, рід занять). Ці ознаки характерні будь-

якій особі і як такі не мають кримінологічного значення, але завдяки узагальненню та відображенню цих даних у статистичних відомостях можна отримати важливу інформацію, без якої неможливо дати повну кримінологічну характеристику неповнолітнім засудженим. Чинне законодавство не забороняє вивчення вихованців за цими та іншими критеріями, що дає змогу співробітникам виховних колоній активно вивчати вихованців. Відтак за доцільне буде розробити індивідуальну програму соціально-психологічної роботи з неповнолітніми, засудженими до позбавлення волі, котра б охоплювала позиції, які повністю розкривають соціально-демографічну характеристику особи неповнолітнього, засудженого до позбавлення волі.

Г. С. Гаверов зазначає, що з'ясування умов життя і виховання передбачає збір даних про батьків чи осіб, які їх замінюють: їхню освіту, професію, місце роботи, участь у громадському житті, моральний аспект, ставлення до дітей, методи їх виховання, ставлення дітей до батьків, матеріально-побутові умови сім'ї, наявність у неповнолітніх майна та самостійного заробітку, умови навчання (роботи) підлітка: навчається чи працює, де саме, на якій посаді, успішність чи виробничі показники, ставлення до роботи чи навчання, участь у громадському житті колективу, найближче побутове оточення, зв'язки, проведення дозвілля, коло інтересів підлітка; його участь у різних формах організованого дозвілля [87, с. 63]. Так, на початок 2010 р. у виховних колоніях утримувалось 1469 засуджених до позбавлення волі на певний строк, що на 138 осіб менше, ніж на початку 2009 р., на 515 менше, ніж у 2007 р., і на 1182 осіб – ніж у 2004 р. Із них 1375 хлопчиків та 94 дівчаток. Ця кількість неповнолітніх осіб утримується в 10 виховних колоніях: 9 – для неповнолітніх хлопчиків і 1 – для неповнолітніх дівчаток. Станом на 01 січня 2017 р. у 6 виховних колоніях відбувають покарання 304 особи, з них у віці до 18 років – 174 особи. А загальна кількість засуджених, в тому числі тих, що перебувають у виховних колоніях, загалом становила 44031 особу. Станом на 01 липня 2017 р. у 5 виховних колоніях та 1 секторі для неповнолітніх відбували покарання 206 осіб.

Стать. Більшість неповнолітніх осіб, які відбувають кримінальне покарання у виховних колоніях, – це особи чоловічої статі. Ці показники безпосередньо залежать від злочинності неповнолітніх чоловічої та жіночої статі. Так, у літературі зазначається, що перевага хлопчиків серед підлітків і юнаків правопорушників багато в чому пов'язана із психологічними особливостями їх статі [110, с. 107]. Частка злочинів, вчинених неповнолітніми, у загальній злочинності становить 10% [111, с. 121]. Свого часу вчені зазначали, що жіноча злочинність неповнолітніх співвідноситься із чоловічою у пропорції 1:9 [98, с. 254], проте згодом цей показник становив 1:15 [111, с. 122], тоді як кількість неповнолітніх осіб жіночої та чоловічої статі, які відбувають покарання у виховних колоніях, співвідноситься як 1:17.

Частка осіб чоловічої статі серед неповнолітніх злочинців перевищує її питому вагу серед населення цієї вікової групи. Вчені зазначають, що співвідношення міської до сільської злочинності неповнолітніх є 3:1, проте у виховних колоніях співвідношення вихідців із сіл та міст становить 4:9.

Вік. Вік, однозначно, визначає рівень розвитку особи, її потреби, життєві цілі людей, коло їхніх інтересів, спосіб життя, що не може не позначитися і на протиправних діях [92, с. 133]. Поділ життя людини на періоди дає змогу отримати уявлення про характерні ознаки і можливості індивідів того чи іншого віку й їхні особливості та тісно пов'язаний з існуючою в суспільстві віковою стратифікацією. Саме із досягненням певного віку пов'язується поява, зміна або припинення виконання в суспільстві тих чи інших соціальних ролей, причому цей зв'язок може бути як прямим, так і опосередкованим. В одних випадках вік є критерієм нормативно-юридичним (вік притягнення до кримінальної відповідальності, крайня вікова межа утримання неповнолітніх у виховній колонії), в інших – фактичним (середній вік неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, вік вчинення суспільно небезпечних вчинків). Водночас доволі змінною є ступінь визначеності вікових критеріїв і меж на різних етапах соціально-економічного розвитку людства, у різних суспільствах і різних сферах суспільної діяльності. Тому виникає певний дисбаланс між

нормативно-юридичним, тобто формальним, визначеним на папері, і фактичним, тобто таким, що трапляється в житті, визначенням віку.

На нашу думку, лише психологічне дослідження дає змогу до певної міри вирівняти цю змінність вікових критеріїв і меж, дисбаланс формального і фактичного віку, що позитивно позначиться на всіх стадіях кримінального судочинства, у тому числі й під час застосування кримінального покарання у виді позбавлення волі. І. С. Кон зазначає, що будь-яке психологічне дослідження повинне враховувати серед інших обставин соціальне походження юнака (дитини), вид занять і рівень освіти його батьків, особливості соціально-екологічного середовища, зокрема тип населеного пункту (велике місто, мале містечко, село), склад, структуру і матеріальне становище сім'ї; його соціальний стан і вид занять. Відтак постає необхідність тісної співпраці психолога із соціологом [112, с. 246].

У психологічній, педагогічній, соціологічній літературі для найменування цих вікових меж здебільшого вживають терміни «старші підлітки» (14–15 років) і «юнаки» (16–18 років) [95, 112, 113], натомість нормативних актах застосовують терміни «малолітній», «неповнолітній», «особа, що досягла 11, 15, 16, 18-річного віку».

Відмінність між окремими віковими групами неповнолітніх засуджених свідчить: що старшим є засуджений, то більше злочинів він вчинив і то більше має злочинний досвід, відтак слабші його зв'язки із родиною, все більше змінюється характер злочинів, вчинених ними. Малолітній злочинець із віком стає більш суспільно небезпечним.

Згідно з чинним законодавством, у виховних колоніях відбувають покарання особи віком від 14 до 18 років включно, а в окремих випадках особи, старші 18 років, – це значна частина осіб, які залишені в колонії для закріплення результатів виховного впливу та закінчення навчання, але до досягнення 22 років [36]. За даними дослідження, у виховних колоніях особи поділилися за віковими групами у такий спосіб (табл. 2.2.1–2.2.3.). Отже, за чинності Виправно-трудового кодексу України простежується відносно стала

практика залишення повнолітніх осіб у виховній колонії. А із прийняттям Кримінально-виконавчого кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України кількість цієї категорії засуджених зростає, що пояснюється, за правилом, тим, що представники адміністрації в інтересах засуджених залишають таких осіб у виховній колонії для закріплення позитивних результатів.

Зі статистичних даних, наведених у табл. 2.2.1 – 2.2.3, очевидно, що відносна кількість 14–15 і 16–17-річних вихованців є стабільною упродовж тривалого періоду. Це може свідчити про те, що заходи, які застосовуються державою, суспільством, малоефективні й на злочинність неповнолітніх майже не впливають.

Загальновідомо, що вік є зовнішньою ознакою класифікації і не завжди відображає внутрішній характер, нахили, здібності та інші психологічні особливості дитини. Тому встановлення віку без вивчення особи неповнолітнього не може бути основною підставою для класифікації вихованців, поділу їх на відділення, а лише однією із них. На нашу думку, найбільш правильно, зокрема й теоретично, є поділ неповнолітніх на підставі особливого психологічного вивчення дитини, її моральної зіпсованості, особливих потреб, особистих симпатій до тієї чи іншої груп вихованців чи вихователя. Деякі вчені прагнуть занижити вік притягнення до кримінальної відповідальності до 12 років [110, с. 22], що, на наш погляд, є необґрунтованим, оскільки суперечить соціальній сутності й психологічній зрілості осіб цього віку.

Сім'я має велике значення у житті держави і суспільства. Це не тільки ознака побутового влаштування, а й носій певних ціннісних уявлень, поглядів і навичок. Наявність у дітей сім'ї, батьків, забезпеченість цієї сім'ї – це найбільш яскравий показник та вагомий чинник для визначення злочинності неповнолітніх. У рамках вивчення осіб, які утримуються у виховних колоніях, з'ясуванню сімейного стану приділяється значна увага. Дані про сімейний стан осіб, які відбувають покарання у виховних колоніях наведено у табл. 2.2.4–2.2.5.

За допомогою анкетування встановлено, що більше половини осіб, які відбувають кримінальне покарання у виховних колоніях, так би мовити, «виховувались» у неблагополучних сім'ях. Зокрема, опитано практичних працівників, які стверджують, що близько 70% неповнолітніх вихованців – діти із неблагополучних сімей, здебільшого з неповних [114, с. 60]. За статистичними даними, існує тенденція до збільшення серед вихованців кількості сиріт та осіб, які мають лише одного із батьків. У третини неповнолітніх засуджених була повна сім'я, у більше половини батьки були розлучені, приблизно кожного десятого із засуджених виховували бабуся (дідусь), тітка (дядько), або він перебував під опікою навчально-вихованих закладів. Аналіз особових справ засуджених у виховних колоніях свідчить, що 76% із них є рідні брати та сестри. Така ситуація простежувалася у 60-х роках ХХ ст., зокрема неповнолітні до засудження проживали: з батьком і матір'ю – 31%; лише із матір'ю – 41%; лише з батьком – 1,1%; без батьків – 12,7% ; виховувались у дитячому будинку – 7,1%; були безпритульними – 7,1%. Отже, зростаючи без сім'ї чи у неповній сім'ї, 69% неповнолітніх вчинили злочин [115, с. 11–12]. Через сімейне неблагополуччя більшість вихованців зазнали негативного впливу, що мав вияв у неповазі батьків до дітей, їхньому жорстокому або байдужому ставленні до них, пияцтві. Значна частина опікунів не цікавилася життям дітей, їхнім навчанням, родом занять, інтересами, дозвіллям. Така байдужість простежується і у сім'ях з достатком, і у сім'ях зі статусом убогих.

Загалом аналіз сімейного становища осіб, які перебувають у виховних колоніях, вказує на низький рівень їх сімейних взаємин. Ця обставина може призвести до посилення негативних процесів під час відбування покарання та соціально-моральної деградації й небезпеки вчинення злочинів після звільнення. Водночас є мало випадків у подальшому створення сімей чи налагодження сімейного життя вихованців під час відбування ними позбавлення волі на певний строк. Варто зауважити, що під впливом контактів із родичами під час відбування покарання формуються уявлення про ймовірні

життєві перспективи після звільнення, що є важливим стимулюючим чинником до доброї поведінки і під час відбування покарання. Нерідко для неповнолітніх саме найближчі люди стають серйозною опорою під час їх перебування в колонії. За правило, родина надає матеріальну допомогу, здійснює необхідну моральну підтримку, близькі родичі підтримують добрі зв'язки з адміністрацією виховної колонії.

Отже, наявність у неповнолітніх близьких родичів певною мірою може розглядатися як антикриміногенний чинник. Найближче оточення неповнолітніх може виконувати і позитивну, і негативну роль у здійсненні виховного впливу на засудженого під час відбування покарання і його закріплення після звільнення зі спеціальної виховної установи. Знання про статус родичів, насамперед батьків, може сприяти вирішенню багатьох питань, які постають у процесі кримінально-виконавчої діяльності.

Соціальний стан близьких родичів неповнолітніх може певною мірою на початках вирішити проблему забезпечення звільнених житлом, роботою, їжею. Але, як свідчать статистичні дані, соціальне становище родичів, рід їх занять, пріоритети життя не завжди є сприятливими чинниками для досягнення та закріплення позитивних рис соціально-корисної поведінки неповнолітніх засуджених. Аналіз особових справ вихованців засвідчив, що більшість близьких родичів неповнолітніх є робітниками, пенсіонерами, особами без визначених занять. Отже, несприятливе близьке родинне оточення вихованців поряд із відсутністю підтримки з боку держави і суспільства може бути передумовою вчинення ними нових злочинів.

Рівень освіти й рід занять є важливими чинниками, що визначають злочинну поведінку неповнолітніх і повинні враховуватися при виконанні покарання у виді позбавлення волі. З огляду на соціальний статус дитини, навчання є основним завданням неповнолітніх, а рівень і якість освіти – показником виховання, детермінантою не тільки правопорушень серед неповнолітніх, а й визначення засобів їх виховання в умовах позбавлення волі.

Тенденції сучасного українського суспільства впливають і на загальноосвітній рівень неповнолітніх у виховних колоніях. За статистикою загалом простежується низький показник загальноосвітнього рівня вихованців, і з кожним роком він понижується. Більшість неповнолітніх вихованців, особливо за вчинення насильницьких злочинів, мають низький загальноосвітній рівень, є розумово відсталими, мають обмежені здібності і вузький світогляд. Зокрема, близько у 60% неповнолітніх засуджених освітній рівень нижчий на декілька років, ніж у дітей цієї вікової групи. Все частіше практикується відкриття у виховних колоніях 3–4 класів, в яких загалом мають навчатися 9–10-річні учні, але аж ніяк не 14–18-річні вихованці. Все менше у виховних колоніях студентів технікумів, тоді як у 70–80 рр. минулого століття вони становили більшу частину засуджених до позбавлення волі. Чимало неповнолітніх у свої 14–18 років не вміють ні писати, ні читати, не вміють користуватися навіть найпростішими надбаннями людської цивілізації: фотоапаратом, пральною машиною, праскою, телевізором, відеомагнітофоном. Але протягом строку відбування покарання вони можуть спробувати навчитися цьому, а також підвищити свій загальноосвітній рівень, що, зрештою, зазвичай і роблять.

Освітній рівень неповнолітніх також є важливою передумовою і чинником, який суттєво визначає можливість успішного виправлення неповнолітніх в умовах виховних колоній та їх соціальної адаптації після звільнення. Можна стверджувати, що існують закономірності між освітнім рівнем засуджених і вчиненням ними злочинів. Так, за наведеними М. С. Таганцевим даними, у 1852–1863 роках більшість (665 із 1000) осіб, які поміщені до виправних притулків, були безграмотними, і лише 169 – вміли читати або писати [116, с. 140]. Така ситуація простежується й нині: 24,7% неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, зазначають, що перестали ходити до школи тому, що заробляли гроші, 16,1% – не хотіли навчатися, 4,3% – хворіли, 1,8% – були виключені зі школи за неуспішність і стільки ж неповнолітніх – за зухвальство, не були допущені до складання іспитів та не прийняті до школи.

Вивчення неповнолітніх, які відбувають покарання, з точки зору тієї роботи, яку вони виконували до засудження, окреслило рівень соціальної занедбаності, ступінь залучення до трудової діяльності, їх місце у структурі економіки, трудової активності, кваліфікації, наявних навичок роботи тощо. Значною мірою ця інформація має братись до уваги при прийнятті засудженого до колонії, розподілу по відділеннях, бригадах та класах, визначенні виду роботи. Також вона є важливою для використання у плануванні життя вихованця після звільнення від відбування покарання.

У рамках дослідження встановлено, що чимало вихованців до засудження належали до осіб без визначеного роду занять. Більшість злочинів неповнолітні, які відбувають покарання у виховних колоніях, вчинили у вільний від роботи і навчання час, і набагато меншою є частка злочинів, вчинених під час навчання чи роботи. Найбільше злочинів вчинено неповнолітніми у вечірній час – з 18 до 22 години. Так, зі загальної кількості вихованців: навчалися у школах та інших навчальних закладах – 29,6%, працювали на підприємствах та інших установах – 5,63%, не працювали і не навчалися – 49,5% [117, с. 24].

Отже, незайнятість неповнолітніх у сфері трудової діяльності, їхнє небажання працювати, відсутність легальних джерел прибутку перешкоджають і належному відбуванню ними покарання, а процес виправлення значно ускладнюється.

Період розвитку дитини характеризується значними фізіологічними й психічними змінами організму. Стан здоров'я неповнолітніх у місцях позбавлення волі є доволі стабільним, хоча це заслуга передусім персоналу колонії, оскільки стан більшості неповнолітніх, які потрапляли до колонії, викликав занепокоєння. Під час вивчення стану здоров'я неповнолітніх найбільше уваги потрібно приділяти їх психічному здоров'ю, зловживанню алкоголем, наркотиками та тютюнокурінню. За даними дослідження, до засудження 79% осіб перебували на обліку у лікаря-психіатра, 33,3% – вживали наркотики, майже всі палили і вживали алкоголь. За даними фахівців

колонії для дівчаток, 96% вихованок мають різні психічні відхилення [114, с. 60]. Наведене не дає повної характеристики стану здоров'я всіх неповнолітніх. Для повної, розгорнутої характеристики таких осіб необхідно більш повне використання медичних звітів, проте це особлива і складна проблема.

Соціально-рольові характеристики неповнолітнього розкривають функції індивіда цієї вікової категорії, обумовлені його становищем у системі існуючих у суспільстві відносин, належністю до певної соціальної групи, стосунками з іншими людьми, органами, участю в сімейному, виробничому, громадському житті. Соціально-рольова характеристика неповнолітнього до засудження до кримінального покарання у виді позбавлення волі вказує на місце і значущість особи в суспільстві, розкриває її соціальну чи антисоціальну орієнтацію. Статус соціальний (від лат. – status – стан справ, положення) – інтегративний показник становища соціальної групи і її представників у суспільстві й системі соціальних зв'язків і відносин [118, с. 388]. Інтегративність статусу полягає в тому, що в ньому і за його допомогою відображаються, упорядковуються, оформляються і регламентуються відносини і поведінка груп та їх членів. Соціальна група формується на основі певних об'єктивних обставин, а належність до групи пов'язана з об'єктивним становищем людей у системі соціальних зв'язків, виконанням певних соціальних ролей. Також у соціальному статусі відображені вікові, психо-фізіологічні, статеві риси певної соціальної групи. Разом із терміном «соціальний статус» використовуються й інші категорії: соціально-психологічний, соціально-економічний, соціально-правовий [118, с. 388]. Останній визначає статус груп і їх членів у правовій сфері життєдіяльності суспільства. Поняття соціально-правового статусу неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, можна розуміти як нормативне закріплення соціальних прав неповнолітніх засуджених або як співвідношення соціального статусу неповнолітніх засуджених з їхнім правовим статусом під час відбування позбавлення волі.

Відтак можемо виокремити неповнолітніх як соціальну групу, а неповнолітніх правопорушників і неповнолітніх, засуджених до позбавлення

волі, як особливу соціальну групу. Неповнолітні, засуджені до позбавлення волі, посідають специфічне місце у системі суспільних відносин: з одного боку, особи віком до вісімнадцяти років потребують особливого виховання, навчання, піклування, що обумовлено об'єктивною природою соціалізації дитини, а з іншого – вони цього частково позбавлені умовами відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Хоча серед цієї категорії правопорушників є значна кількість осіб, для яких поміщення до виховної колонії є значним позитивним кроком у контексті їхньої соціалізації і реалізації своїх соціальних прав та правового статусу загалом.

До засудження і під час відбування покарання їхнє соціальне становище можна охарактеризувати так: із них навчалися у школах та інших навчальних закладах – 29,6%, працювали на підприємствах та інших установах – 5,63%, не працювали і не навчались – 49,5%. Проте, за деякими іншими даними, близько 80% неповнолітніх до засудження ніде не працювали і не навчалися [114, с. 60]; виховувались у неповній сім'ї – 37,7%, росли без батьків – 7,91%, виховувались у спеціальних закладах Міністерства освіти та науки України – 4,56%, і лише 2,1% неповнолітніх, які вже відбували покарання, знову потрапили до місць позбавлення волі, 79% вихованців перебували на обліку у лікаря-психіатра, 74,4% – зростали у неблагополучних сім'ях, 33,3% – вживали наркотики, майже всі палили і вживали алкоголь. Близько 16% вихованців зі сімей судимих.

Вивчення неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, засвідчило, що 62,3% із них оточували особи, які притягувалися до відповідальності, у тому числі й кримінальної, 62,8% вихованців до засудження найбільше часу проводили з товаришами, 49% – з братом чи сестрою, близько 13,4% – з дідусем чи бабусею, 4,5% – наодинці, 1,2% – з тіткою чи дядьком.

У таблиці 2.2.6 наведено дані за попередні роки соціального становища неповнолітніх [119].

Особливість соціально-рольових характеристик неповнолітніх злочинців пояснює А. В. Домічева, яка з точки зору соціології вивчала проблеми

девіантної поведінки в умовах трансформації сучасного українського суспільства. Вона зазначає, що для 89,7% респондентів сім'я є найбільш важливим соціальним інститутом і підтверджує, зі соціологічної точки зору, що злочинність має тенденції до омолодження [120, с. 100, 114]. Мотивами протиправних вчинків, зауважує вчена, є низький рівень доходів у сім'ї – 55,6%, безкарність правопорушників – 47,0%, відсутність можливості законно заробляти гроші – 44,6%, можливість легкої наживи – 44,4%, зарди розваги – 36,8%, правова необізнаність – 15,2 % [120, с. 120].

Учені зазначають, що більшість підлітків-правопорушників не були залучені з дитинства до суспільно корисної діяльності [121, с. 45]. Вихованці до засудження не брали участь у громадській роботі, більшість не відвідувала дитсадок чи інші дошкільні заклади. Неповнолітні, засуджені до позбавлення волі на певний строк, не мають навичок спілкування з людьми. 60% опитаних неповнолітніх до засудження ходили лише декілька разів до зоопарку, дитячого театру, цирку, бібліотеки, 22% – ходили до цих закладів часто, 9% – дуже часто, а 4% – у таких закладах не були жодного разу.

Більшість неповнолітніх до засудження провадили паразитичний, споживацький спосіб життя, тому у них не сформовані потреби у соціально-корисній діяльності. До засудження вони не були оточені сферою сімейного і шкільного впливу. Неформальне спілкування у підліткових групах антисоціальної спрямованості призвело до вчинення ними злочинів у групах. Але при вчиненні злочину в групі і самостійно неповнолітній майже завжди був пов'язаний із негативними середовищем своїх однолітків чи старших товаришів.

Поділяючи думку про те, що міру впливу на неповнолітнього здебільшого необхідно пристосовувати до особи вихованця, а не до його вчинків, і всю систему впливу треба будувати відповідно до його особливостей, вважаємо, що важливою передумовою подолання стійких відхилень у свідомості й поведінці неповнолітніх є правильна організація і своєчасне урахування зовнішніх і внутрішніх закономірностей впливу на

неповнолітнього. У цьому контексті актуалізується проблема розкриття моральних якостей і психологічних особливостей неповнолітніх у місцях позбавлення волі. Особистість злочинця розглядається як така, що вирізняється поглядами, орієнтацією, рівнем і колом потреб, спрямованістю.

Моральні властивості особи охоплюють її світогляд, духовність, погляди, переконання, прагнення, установки та ціннісні орієнтації. Психологічна характеристика особи неповнолітнього передбачає розкриття його емоційних, вольових, інтелектуальних якостей. Останні, своєю чергою, передбачають: рівень розумового розвитку, обсяг знань, життєвий досвід, всебічність або обмеженість поглядів, зміст і різноманітність інтересів тощо. До емоційних властивостей особи належать рівновага й динаміка нервових процесів (вид темпераменту); ступінь емоційного збудження; сила і темп реагування на різні зовнішні подразники, ситуації тощо.

Наведені ознаки, що характеризують особу неповнолітнього у виховній колонії, перебувають у взаємозв'язку і взаємозалежності. Морально-психологічні особливості вихованця дають змогу з'ясувати внутрішнє ставлення неповнолітнього до вчиненого, пояснити, чому така особа вчинила злочин, особливості поведінки під час відбування покарання, чого не можна пояснити на основі соціально-демографічних ознак, соціальної ролі як зовнішніх ознаках неповнолітніх засуджених до позбавлення волі.

Комплексне вивчення вихованців не має обмежуватися встановленням окремих ознак, які часто поверхнево характеризують неповнолітнього в місцях позбавлення волі. У виховних колоніях таке вивчення має постійно тривати та бути ґрунтовним, що є гарантією більш повного виявлення чинників генезису особи неповнолітнього злочинця, з метою застосування відповідних засобів виправлення під час відбування покарання і недопущення вчинення нових злочинів і під час відбування покарання, і після звільнення.

Психологічно-емоційну сферу неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, досліджували психологи М. А. Алемаксін, І. П. Башкатов, Г. Г. Бочкарьова,

А. Д. Глоточкін, В. Г. Деєв, Т. В. Драгунова, Л. М. Зюбин, А. Г. Ковальов, В. І. Кривуша, Н. Ю. Максимова, В. Ф. Пірожков, К. К. Платонов, О. П. Сєверов, В. М. Синьов, А. І. Ушатіков, М. М. Фіцула та ін.

Розкриття моральних якостей і психологічних особливостей неповнолітніх у місцях позбавлення волі передбачає знання загальних психолого-педагогічних властивостей осіб цієї вікової групи. І. С. Кон зазначає, що психологія юнацького віку – один із найскладніших і розроблених розділів вікової психології. Вчений стверджує, що юність – це період фізичного дозрівання людини, бурхливого росту її самосвідомості, формування світогляду, вибору професії і вступ в доросле життя [112, с. 3]. Причому процеси фізичного, психічного, соціального дозрівання протікають нерівномірно й неодноразово, хронологічні межі, що відділяють юність від підліткового віку і дорослості, доволі рухомі й визначаються вченими по-різному. Вчений зазначає, що перехід від дитинства до зрілості у спільноті передбачає не тільки фізичне дозрівання, а й приєднання до культури, оволодіння певною системою знань, норм і навичок, завдяки яким індивід може працювати, виконувати соціальні функції, а відтак нести соціальну відповідальність [112, с. 3]. Тобто відповідати неповнолітній злочинець буде лише за умов, коли він є приєднаним до культури, оволодів певною системою знань, норм і навиків, завдяки яким він може працювати, виконувати соціальні функції. За статистичними даними, неповнолітні засуджені такими якостями не володіють, тому постає питання, чи є науково обґрунтоване поміщення їх до виховних колоній, і чи взагалі обґрунтовано застосування щодо них покарання у виді позбавлення волі на певний строк.

Вихованцям притаманна наявність прогалин правових знань, негативне або байдуже ставлення до виконання своїх громадських обов'язків, додержання правових норм, вибір незаконних засобів задоволення особистих потреб. Емоційна сфера характеризується приглушеним почуттям сорому, байдужістю до думок інших, нестриманістю, брутальністю, брехливістю,

егоїзмом, ігноруванням суспільних інтересів тощо. Вихованці, за правило, порівняно зі звичайними учнями, мають менший обсяг моральних уявлень, не можуть розкрити зміст тих чи інших понять, конкретизувати їх.

Спосіб поведінки дуже залежить від думки більш особистісно значущих осіб. Поведінка вихованців більше емоційна, ніж розсудлива, часто проявляється нестійкість, випадковість, нетривалість. Недостатньо сформована психіка призводить до копіювання супергероїв, які повсякчасно культивують брутальність, насильство, бажання гарного життя і легкої наживи. І цьому все рідше, на жаль, протистоїть культ людяності, добра, справедливості, взаємодопомоги. Для більшості неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, характерне хибне уявлення про моральні цінності, зміст і призначення правових норм.

Вихованці здебільшого знали, що діяли протизаконно, але розраховували, що уникнуть кримінальної відповідальності. Вони товаришували з особами, які вже притягувалися до відповідальності, у тому числі й кримінальної, і більше часу проводили разом з ними. Більшість із них – люди без сили волі, легко втягуються у правопорушення, мають нездорові інтереси і хибні погляди на життя. Їм характерний високий рівень тривожності, пригнічений настрій, настороженість, незнання своїх прав, обов'язків, неосвіченність, обмежений словниковий запас.

Неповнолітнім, які вчинили насильницькі злочини, притаманні нестриманість, необдуманість вчинків, агресивність, конфліктність, мінливість у стосунках з іншими людьми. Деякі з вихованців не здатні свідомо регулювати свою поведінку, приймати і виконувати правильні рішення, досягати поставленої мети. Проте певна частина осіб, яка утримується у виховних колоніях, має сильні вольові якості, котрі однак спрямовані на задоволення антисуспільних потреб та інтересів. Інші злочинці характеризуються слабкою волею, неспроможністю протистояти впливу осіб, які втягують їх у злочинну діяльність.

Майже в усіх простежується дефіцит спілкування, багато з них перебувають на обліку у відповідних органах, мають татуювання, тяжіють до кримінальної романтики.

Теоретичні положення і результати нашого наукового дослідження підтверджують і практики, які зазначають, що багато вихованців схильні до афективної поведінки, вразливі, надзвичайно збуджені, дратівливі. Корекційна робота з ними не завжди вдається через низький інтелектуальний рівень, впертість, високий показник психологічного негативізму, із них 80% – холерики за типом темпераменту, 10% – схильні до суїциду, 50% – мають нестабільний емоційний стан [114, с. 59–60].

Наведені дані соціально-демографічної характеристики неповнолітніх осіб, які утримуються у виховних колоніях, їх соціальних проявів у різних сферах суспільного життя, моральних якостей і психологічних особливостей багато в чому були обумовлені уже сформованими потребами неповнолітніх.

Кримінально-правова характеристика неповнолітніх у виховних колоніях. Кримінально-правова характеристика неповнолітніх у виховних колоніях є однією із основних складових їх кримінологічної характеристики і охоплює дані не лише про склади вчинених злочинів, за вчинення яких неповнолітні відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк, а й спрямованість, мотивацію злочинної поведінки, характер злочинної діяльності, форму співучасті, інтенсивність кримінальної діяльності, кількість судимостей тощо. Така характеристика дає уявлення про особу злочинця з кримінально-правових позицій. Перелічені ознаки виражають ті якості, що властиві саме особі неповнолітнього злочинця, який відбуває покарання у виховній колонії. А. І. Долгова зазначає, що пізнання злочинності і її детермінації слугує необхідною інформаційною основою боротьби з цим антисуспільним явищем [122, с. 5].

Вивчення кримінально-правової характеристики неповнолітніх, які відбувають покарання у виховних колоніях, становить значний інтерес, адже дає змогу:

– систематизувати інформацію про кримінально-правові ознаки неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі;

– звузити об'єкт впливу, тобто виокремити лише тих неповнолітніх, застосування до яких кримінального покарання у виді позбавлення волі є об'єктивною необхідністю;

– послабити і конкретизувати кримінально-виконавчий вплив на ту чи іншу категорію неповнолітніх засуджених;

– усунути негативні наслідки, спричинені триманням у виховних колоніях тих неповнолітніх, застосування до яких цього заходу є недоцільним з кримінально-правових позицій;

– створити умови задля більш обґрунтованого застосування засобів виправлення та ресоціалізації до неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі;

– створити умови для реалізації поспенітенціарного впливу.

Досліджуючи кримінально-правову характеристику вихованців, розглянемо види вчиненого злочину, ознаки злочину, ознаки, що характеризують призначене покарання, терміни призначеного покарання та його частку у системі призначених кримінальних покарань, фактичне відбуття встановленої законом частини терміну покарання, строк відбутої та невідбутої частини терміну покарання, кількість судимостей, наявність раніше вчинених злочинів у місцях позбавлення волі, наявність позову та його розмір, застосування умовного засудження й умовно-дострокового звільнення, наявність додаткового покарання, скорочення терміну покарання під час його відбування.

Для більшості неповнолітніх притаманна, так звана, передкримінальна поведінка. На парламентських слуханнях про проблеми громадян-безхатченків і безпритульних дітей та шляхи їх подолання, що проходили 22 грудня 2003 р., зазначалося, що на профілактичному обліку служб у справах неповнолітніх перебуває понад 129 тис. безпритульних підлітків, котрі жебракують, схильні до правопорушень, вживають наркотичні речовини та алкогольні

напої тощо. За цей період за вчинення правопорушень в органах внутрішніх справ перебувало 69,6 тис. неповнолітніх, із них за бродяжництво та жебракування – 17,9 тис., більшість громадян, схильних до бродяжництва, провадять протиправний, здебільшого злочинний, спосіб життя. З-поміж них: 43% – раніше засуджені, 6% – хворі на різні інфекційні захворювання (СНІД, туберкульоз, гепатит тощо), 3,7% – зловживають наркотичними засобами, 5,4% – хронічні алкоголіки [123].

Учені зазначають, що частка злочинів неповнолітніх у загальній злочинності становить 10% [111, с.122], проте дослідження кількості неповнолітніх і повнолітніх осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк, вказує на співвідношення 1:60 відповідно.

Загальновідомим є те, що злочинності неповнолітніх властива підвищена латентність, адже багато діянь сприймаються неповнолітніми як пустощі, наприклад, бійки у школі, відбирання грошей і речей у молодших чи фізично і психічно слабших, крадіжки невеликих сум грошей у сім'ї чи родичів, дрібні крадіжки у навчальному закладі, магазинах, сусідів, знайомих тощо. Зазвичай про такі дії потерпіла сторона чи свідки не повідомляли правоохоронні органи, тому що не бажали «псувати» дитині життя або просто не знали про кримінально караний характер таких пустощів. Тому більш об'єктивною є інформація про вчинення неповнолітніми тяжких і особливо тяжких злочинів, за котрі власне неповнолітні відбувають покарання у виховних колоніях. Тому серед неповнолітніх є частина вихованців, які під час відбування покарання зізнаються у вчиненні інших, за правило, менш тяжких злочинів. Як зазначено у звітах за 1997 р., у виховних колоніях розкрито ще 531 злочин, вчинений неповнолітніми ще до засудження, у тому числі й 4 вбивства [124, с. 59], що становить 16% від загальної кількості вихованців, які на той час утримувались у виховно-трудових колоніях.

Учені стверджують, що злочинність неповнолітніх як така – це групова злочинність, саме більшу частину злочинів неповнолітні вчиняють у групах [125, с. 99, 103]. Така ж тенденція простежувалася у ХІХ ст. і в ХХ ст. [1, 126,

127, 128, 129, 130]. Кримінально-правова характеристика неповнолітніх, які вчинили злочини і засуджені до різних видів кримінальних покарань, свідчить, що 60–70% із них вчинили злочин у групі [111, с. 122]. Анкетування та опрацювання особових справ неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, засвідчило, що близько 85% неповнолітніх, які відбувають покарання у виховних колоніях, вчинили злочин у групі, 61% – разом з однолітками, 24% – разом із дорослими, отже лише 15% вихованців вчинили злочин самотійно. Отже, сукупний показник групової злочинності залежить від динаміки показника групової злочинності неповнолітніх. Л. М. Презументов, зокрема, пов'язує таке явище з віковими особливостями особи неповнолітнього [125, с. 99]. Більшість кримінологів з-поміж значної кількості таких особливостей основними виокремлюють такі: несформованість психіки, надмірна навіюваність, відсутність власної думки та життєвого досвіду, підвищена потреба у спілкуванні з однолітками, демонстрування своєї незалежності, готовність взяти на себе чужу провину. Чинниками, що сприяють вчиненню злочинів у групі, є такі: психологічне полегшення вчинення злочину, більша вірогідність уникнення від кримінальної відповідальності, кримінальна романтика, високий рівень орієнтації на неформальну групу та прагнення у ній самоствердитися, вплив книг і кінофільмів, що пропагують злочинний спосіб життя та сповнені сценами жорстокості й насилля тощо.

Учені стверджують, що найбільш поширеними злочинами, які вчинялися у групах, є крадіжки. Зокрема, найчастіше крадуть: гроші – майже 33,0%; одяг, взуття – 32,0%; мото-, велотранспорт, деталі до них – 12,3%; аудіоапаратуру – 7,0%; продукти харчування – 9,4%; наркотичні речовини та алкоголь – 6%. Відтак очевидно, що неповнолітні викрадали незначні (за вартістю і значущістю) цінності [125, с. 103]. Це засвідчує й вивчення особових справ неповнолітніх, які відбувають покарання у виді позбавлення волі.

Більшість злочинів вихованці вчинили щодо незнайомих осіб, а це дає підстави зробити висновок, що неповнолітніх варто помістити й утримувати в такому середовищі, де б вони усіх і їх всі знали.

Із вивчення особових справ засуджених у виховних колоніях простежується, що вони використовували предмети, пристосовані для вчинення злочинів, а це свідчить про те, що неповнолітні мали можливість готуватися до вчинення протиправних вчинків і про низький рівень контролю з боку батьків, родичів чи опікунів за їхньою поведінкою і зайнятістю.

Дослідження дало змогу встановити, що кожен третій засуджений вчинив злочин у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, а 80% із них вчинили злочини неподалік від свого місця проживання чи навчання.

Учені зазначають, що структура злочинності неповнолітніх має такий вигляд: частка неповнолітніх у загальній злочинності становить 8–9%, з-поміж них: а) злочини проти особи – 2,1%; б) грабежі і розбої – 9,0%; в) крадіжки державного майна – 20,5%; г) крадіжки індивідуального майна – 50,0%; д) хуліганство – 6,2% [125, с. 94]. Із наведених М. С. Таганцевим даних можна зробити висновок, що злочини проти власності, громадського порядку посідали чільне місце у структурі злочинності неповнолітніх середини ХІХ сторіччя [116, с. 134].

З огляду на звіти та наукові дослідження, очевидно, що серед осіб, які відбувають покарання у виховних колоніях, найбільш численною групою є неповнолітні, засуджені за злочини проти власності, життя і здоров'я. Більшість вказаних злочинів, відповідно до ст. 12 КК України [9], є тяжкими чи особливо тяжкими. Проте теоретики мають інші міркування з приводу суспільної небезпечності злочинів, вчинених неповнолітніми. Л. М. Презументов зазначає, що злочинність неповнолітніх не становить великого ступеня суспільної небезпеки [125, с. 106]. Злочини, вчинені неповнолітніми, засудженими до позбавлення волі, характеризуються тим, що завдають менш тяжких наслідків, аніж злочини, вчинені дорослими. Отже, є підстави для перегляду класифікації злочинів, зокрема передбачених ст. 12 КК України, та доцільність їх поділу на злочини невеликої тяжкості, середньої, тяжкі й особливо тяжкі.

Останніми роками на основі кримінально-правової характеристики злочинів, за вчинення яких неповнолітні відбувають покарання у виховних колоніях, встановлено, що близько 80% вихованців відбувають покарання за вчинення злочинів проти власності. Другою, найбільш поширеною групою злочинів, за вчинення яких неповнолітні відбувають покарання у виді позбавлення волі, є злочини проти життя і здоров'я особи – 8,1%, 2,8% – за зґвалтування, 2,4% вихованців відбувають покарання за хуліганство, 6,7% – за інші злочини.

Кримінально-правова характеристика свідчить про домінування корисливої злочинності серед вихованців виховних колоній, що небезпідставно пояснюється певною мірою їхнім соціальним статусом. Кількість неповнолітніх, які відбувають покарання у виді позбавлення волі за злочини проти власності, залишається відносно стабільною, проте кількість цих злочинів постійно збільшується, як і зростає чисельність неповнолітніх, які не зайняті соціально корисними справами – навчанням, працею (зокрема це стосується неповнолітніх, які бродяжать, є безпритульними). Неповнолітні, засуджені за некорисливі злочини, засуджуються до позбавлення волі порівняно рідше (табл. 2.2.7 – 2.2.9).

Отже, статистичні дані вказують на відносну стабільність кількості неповнолітніх, які відбувають покарання у виді позбавлення волі за окремі види злочинів, на тлі загального зниження кількості вихованців.

Останніми роками частка вихованців, які засуджені до позбавлення волі за зґвалтування, хуліганство та вчинення інших злочинів, має тенденцію до зменшення. Проте кількість вихованців, які до засудження вчинили вбивства, тяжкі тілесні ушкодження, розбої, грабежі, залишається порівняно однаковою. Збільшується і кількість випадків вчинення інших злочинів, що свідчить про певну зміну «орієнтації» неповнолітніх злочинців.

Висвітлюючи ознаки, що характеризують призначене покарання, зауважено на таких чинниках призначення покарання: за один злочин; за сукупністю злочинів; за сукупністю вироків, що, безсумнівно, впливають на

строк позбавлення волі. При призначенні й виконанні кримінального покарання у виді позбавлення волі необхідно з'ясувати і враховувати класифікацію неповнолітніх, детермінанти вчинених ними протиправних вчинків. Детермінантами злочинності визнають: причини, умови, чинники, що обумовлюють злочинність [125, с. 152].

У рамках дослідження встановлено, що 66% вихованців звинувачують себе у вчиненні злочину і в тому, що потрапили до виховної колонії, 23% – товаришів, 8% – закони, 3% – суддю. У табл. 2.2.10 наведено мотиви вчинення неповнолітніми протиправних вчинків.

Г. М. Міньковський зазначає: що серйознішим є правопорушення, то меншим є вплив вікових чинників і помітнішими постають такі «дорослі» мотиви, як користь, агресивність, неповага до правил співіснування, помста [130, с. 8].

Вивчення кримінально-правової характеристики неповнолітніх, які тримаються у виховних колоніях, підтверджує поділ неповнолітніх, що наводиться у кримінологічній літературі. Зокрема, можна виокремити такі основні типи неповнолітніх злочинців:

1) особи, які загалом мають позитивну спрямованість і вчиняють злочини через легковажність, непередбачливість до правильного вирішення складної ситуації, а також через випадковий збіг обставин;

2) особи, які вчинили злочин через ситуацію, що сталась, але характеризуються нестійкою соціальною спрямованістю;

3) особи з негативною спрямованістю, що не досягла рівня усталення, і з передкримінальним досвідом;

4) особи, які характеризуються сформованою, антисоціальною спрямованістю і мають кримінальний досвід [111, с. 324].

Отримані дані засвідчують, що більшість осіб, які утримуються у виховних колоніях, були засуджені за вчинення одного злочину. За сукупністю злочинів було засуджено 38% неповнолітніх.

У рамках кримінально-правового дослідження неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, зауважено, що до цієї категорії засуджених, за правило, не практикується призначення додаткових покарань.

Загалом кількість неповнолітніх у виховних колоніях, які до засудження не мали судимості, зменшується. Частка неповнолітніх, які уже відбували покарання у виді позбавлення волі й знову відбувають таке покарання, зросла лише 2002 р. до 3,3% від загальної кількості вихованців. Такі показники можуть свідчити про збільшення рецидиву серед неповнолітніх, що, своєю чергою вказує на недостатню ефективність діяльності правоохоронних органів. Кількість судимостей, що мають вихованці, наведено у таблиці 2.2.11.

Згідно з результатами анкетування, до призначеного покарання вихованці ставляться неоднозначно: 24% вважають обраний стосовно них захід як належний, 6% – загалом згодні, але вважають строк покарання великим, 42% визнають, що для них за ліпше було б покарання, яке б полягало у прибиранні вулиць, парків, доріг у позаурочний чи позаробочий час, для 4% вихованців кращим було б умовне засудження, 5% не визначились із відповіддю, інші стверджують, що ліпшим для них було б віддання на поруки і надання роботи.

Формально питання строків позбавлення волі однозначно вирішено законодавством. Згідно зі ст. 102 КК України покарання у виді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, не може бути призначене на строк більше десяти років, а у випадках, передбачених п. 5 ч. 3 ст. 102 КК України, за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини, – на строк до п'ятнадцяти років [9]. На основі статистичних даних можна констатувати, що здебільшого неповнолітні відбувають покарання за вчинення середньої тяжкості та тяжких злочинів.

Згідно з чинним законодавством, строк покарання, зокрема позбавлення волі, є одним із показників тяжкості злочину, а відтак його суспільної

небезпечності й суспільної небезпечності злочинця. Розподіл вихованців залежно від строку позбавлення волі, призначеного судом, наведено у таблиці 2.2.13.

Відповідно до отриманих результатів, більшість неповнолітніх, які відбувають покарання, засуджені до позбавлення волі на строк від 3 до 5 років – 50%. Значною є і кількість тих, хто був засуджений на строк від 2 до 3 років позбавлення волі – 20,3% і 17,4% вихованців засуджені на строк більше 5 років позбавлення волі. За даними таблиці важко визначити чіткі закономірності застосування, проте простежується зменшення кількості вироків із призначенням строку покарання від 1 до 2 та від 2 до 3 років позбавлення волі. За останній рік, за даними таблиці, у виховних колоніях збільшилася кількість вихованців, засуджених на строк більше 5 років позбавлення волі – 17,4%.

Водночас на теоретичному рівні тривають дискусії щодо визначення найбільш оптимальних строків позбавлення волі, які варто застосовувати до неповнолітніх. І. Я. Фойницький зазначав, що у разі застосування системи коротких строків відбування позбавлення волі, як це є у виправних колоніях для дорослих, неповнолітні привчаються до тюрми, а не виховуються, адже через своє призначення виховання – процес тривалий [131, с. 445]. Відтак можна зробити висновок, що визначення судом строку покарання у виді позбавлення волі неповнолітнім неприпустимо, адже не можна чітко визначити, навіть з точністю до одного місяця, коли неповнолітнього вже недоцільно піддавати заходам виховання. Поміщення до виховної колонії більшість неповнолітніх розуміє як захід, спрямований на їхнє виховання, виправлення та профілактику злочинів. Дехто вважає, що це зробили для того, щоб лише виконати вирок суду, покарати, навчити професії і дати загальну освіту.

Аналізуючи особливості неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, можна зробити висновок, що для значної кількості таких дітей поміщення до виховних колоній не потрібне. Окрім того, 15% співробітників вважає, що меншу частину дітей взагалі не треба поміщати до колоній; 59% визнає, що

деяких неповнолітніх не слід утримувати в таких місцях; 7,6% – переконані, що для таких дітей потрібні якісно інші заклади; 23% співробітників вважають, що всі неповнолітні, які вже утримуються у виховних колоніях, заслуговують на це.

Характеристика неповнолітніх під час відбування кримінального покарання у виховних колоніях. Характеристика неповнолітніх в установах виконання покарань свідчить про відсутність вчинення ними злочинів під час відбування покарання, окрім виняткових випадків. Згідно зі Звітами Державного департаменту України з питань виконання покарань, за останні 5 років під час відбування покарань не було вчинено злочинів, проте у 2001 р. зафіксовано 41 злочин у Маріупольській виправній колонії, що пов'язано із втечею з неї вихованців.

Вивчення неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, не може обмежуватися лише дослідженням соціально-демографічних, кримінально-правових ознак. Зважаючи на те, що процес виправлення та ресоціалізації є комплексним і передбачає тривалість, вивчення вихованця має здійснюватись і під час перебування у виховній колонії.

Характеристика неповнолітніх під час відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі найперше охоплює їхню психолого-педагогічну особливість. Характеристика засудженого під час відбування покарання відрізняється від характеристики на момент прибуття до виховної колонії, зокрема, психолого-педагогічними змінами, що відбулися в особистості дитини за час відбування нею позбавлення волі. Проте, як свідчить практика кримінально-виконавчої діяльності, відбуваються деякі зміни і в соціально-демографічних ознаках вихованців, адже змінюються ті ознаки неповнолітніх, із яких складається їх соціально-демографічна характеристика. Дещо менше зазнають зміни кримінально-правові ознаки вихованців, адже не можна змінити уже вчинений злочин чи форму вини тощо.

Будучи особливою соціальною групою [133, с. 28], неповнолітні, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, мають специфічні ознаки, що

відрізняють їх від однолітків. Характеристика неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, певною мірою зумовлена атмосферою закладів позбавлення волі й дією засобів виправлення та ресоціалізації.

Процес виправлення неповнолітніх здійснювався донедавна у 10 спеціальних виховних установах – виховних колоніях, що розташовані в різних регіонах країни, кількість колоній понад 18 років залишалася сталою. Лише у 2008 р. було ліквідовано виховну колонію в Маріуполі. Виховні колонії розміщені в містах та селах: Ковель (Волинська обл.), Самбір (Львівська обл.), Дубно (Рівненська обл.), Бережани (Івано-Франківська обл.), Кременчук (Полтавська обл.), Прилуки (Чернігівська обл.), Перевальськ (Луганська обл.), Куряж (Харківська обл.), Павлоград (Дніпропетровська обл.). Неповнолітні особи жіночої статі відбувають покарання в Мелітопольській виховній колонії Запорізької області [133, с. 519].

Нині неповнолітні хлопці відбувають покарання у 5 колоніях: Ковельській, Дубенській, Кременчуцькій, Прилуцькій, Курязькій, неповнолітні дівчатка – в секторі для тримання неповнолітніх Мелітопольської виправної колонії № 144.

Неповнолітні, засуджені до позбавлення волі на певний строк, характеризуються: схильністю до розпиття алкогольних напоїв, вживання наркотиків; бажанням звільнитися від контролю і опіки дорослих, прагненням до незалежності; протестом проти суворо регламентованих правил поведінки; надвразливістю до критики; поганою адаптацією до законів, традицій; ранніми статевими зв'язками, намаганням створити неформальні групи.

Анкетування вихованців дає змогу робити висновки про їхні потреби у виховних колоніях. Зокрема: найбільше відчують голод 36%; хочуть розважатися – 31%; бажають працювати – 30%; відчують нестачу сну – 30%; хочуть займатися спортом – 57%; творчістю і музикою – 1%; не вистарчає побачень – 2%; передач – 2%; прагнуть читати книги – 3%; хочуть додому – 19%; мають потребу у відпочинку – 3%; попрацювати над собою і звільнитися іншим – 1%. Водночас у виховній колонії засуджені хочуть отримувати більше

вітамінів – 62%, прагнуть до чистоти і порядку – 35%, потребують затишку – 27%, «тепліх» стосунків – 36%, відпочинку – 35%, спілкування – 21%, вільного часу – 38%, мають потребу в ліках – 20%, гарному одязі – 25%, солодощах – 46%, можливості займатися спортом – 42%. Хоча у вільний час із них читають книги і журнали – 41%, дивляться телевізор – 79%, займаються спортом – 30%, грають шахи і шашки – 13%, навчаються – 12%, сплять – 20%, пишуть листи – 15%, спілкуються з товаришами – 6%, пишуть вірші – 1%, складають кросворди – 1%.

Д. В. Васильченко зазначає, що у виховній колонії для неповнолітніх дівчаток 95% відчувають сум, тугу, тривожність, агресивність, дратівливість, стан безнадійності; 10% – перебувають на обліку у психіатра; 35% – мають невротичний синдром, схильність до суїцидних спроб, тілоушкоджень; 50% – мають нестабільний емоційний стан, 50% – емоційно стабільні; 70% вихованок – із неблагополучних сімей, здебільшого з неповних; 5% – круглі сироти; 15% – зі сімей, батьки яких були або є засудженими; 14% – до засудження навчались; 80% – нічим не займалися; 6% – працювали; 37% – мали неповну середню світу; 57% – освіту 7 класів. Збільшується кількість вихованок, які мають низький рівень інтелекту, обмежений кругозір, педагогічну запущеність [133, с. 1].

Неповнолітні, які утримуються у виховних колоніях, виявляють інтерес до спортивних, музичних та інших розважальних тем, значно рідше цікавляться політичним, економічним життям суспільства і держави, новинами, які висвітлюються у періодичній пресі й на телебаченні. Значна частина неповнолітніх не виявляє будь-якої суспільної активності у цій сфері.

Поведінка неповнолітнього – важливий показник його характеристики під час відбування покарання. У рамках дослідження цей показник оцінювався шляхом вивчення даних про застосування заохочень і стягнень та бесід співробітників виховних колоній з вихованцями. За результатами досліджень, більшість неповнолітніх стягнень не має. Водночас у рамках анкетування засуджених встановлено, що 68% із них поводяться так, як їм заманеться; 8% –

як того хочуть їхні товариші; 17% – так, як хочуть старші; 4% – як вимагають; 2% – так, як хочуть батьки; 1% – «по-різному». Більшість неповнолітніх (67%) запевняють, що в них не було конфліктів із співробітниками виховної колонії, 30% мали конфлікти, 3% вказали, що наразі не мали конфліктів.

Загальноосвітній рівень як показник виправлення та ресоціалізації неповнолітніх з моменту їх тримання у виховних колоніях значно підвищується за допомогою тих спеціальних правил поведінки (режиму), які встановлені у виховних колоніях. Успішність навчання неповнолітніх така: на «3» і «4» – 50%, на «3» – 30%, на «2» – 30%. Щорічно, зазначає О. Безорчук, 300 підлітків отримують дипломи про середню, а 400 – про неповну середню освіту [134, с. 4]. Професійна підготовка вихованців, попри скруту, що панує і у державі, і в кримінально-виконавчій системі, посідає значне місце в діяльності виховних колоній. За 2003 р. робочим спеціальностям було навчено 1212 засуджених (у 2002 році – 1843). За результатами дослідження зазвичай вихованцям подобається спеціальність, яку вони отримали у виховній колонії (83%), натомість 20% – ні, 10% засуджених не повністю задоволені отриманою спеціальністю, 3% вихованців зазначають, що вона не буде зайвою, а 2% осіб, які відбувають покарання у виховних колоніях, байдуже ставляться до набутої професії, стільки ж хоче ліпшої освіти. Одержання професії може свідчити про сумлінне ставлення засудженого і до навчання, і до роботи. Відтак, можна ствержувати, що засуджений став на шлях виправлення. Водночас відсутність у законодавстві критеріїв, на підставі яких можна зробити висновок про те, що засуджений виправився, породжує у практичній діяльності адміністрації виховної колонії різноманітні підходи щодо його тлумачення. Але загалом наведене підтверджує правильність діючої кримінально-виконавчої практики і ще раз свідчить про необхідність застосовувати професійне навчання як вплив на неповнолітніх, які вчинили злочини і засуджені до позбавлення волі.

Для підліткового середовища у виховних колоніях характерна кругова порука, яка зобов'язує виконання його членами певних обов'язків. Неповнолітні у виховних колоніях мають, знають і використовують свою

«штучну мову»: за допомогою жестів, абревіатур, жаргонних висловів, татуювань, міміки вони спілкуються між собою. Цей вид спілкування притаманний певним групам людей, а в умовах позбавлення волі він особливо актуальний для тих, хто має негативну спрямованість і прагне приховати чи замаскувати інформацію, небажану для загального доступу. Значна частина вихованців мають татуювання і знають їх значення, лише 23% татуювань не мають. Опитування та ознайомлення з особовими справами свідчить про те, що татуювання наносяться зазвичай у слідчому ізоляторі, коли неповнолітній правопорушник ще перебуває під слідством чи чекає відправлення до виховної колонії. 43% вихованців зробили собі татуювання до вчинення злочину і лише 2% – у виховній колонії.

У середовищі неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, можна знайти «речі кримінальної тематики», порнографічну продукцію, колекції пісень, віршів, розповідей, картин кримінального «фольклору». Перше знайомство з елементами злочинної романтики у більшості засуджених відбулося у слідчих ізоляторах до винесення вироку.

Значна частина неповнолітніх має доволі помірні потреби матеріального характеру.

Ще один аспект окресленого дослідження – довіра. Результати анкетування засвідчили низький рівень довіри вихованців до працівників виховної колонії та представників державних органів (прокуратури, суду). Так, довіряють майстру – 5%, начальнику виховної колонії – 5%, вчителю – 2%, заступнику начальника соціально-психологічної служби – 2%, прокурору – 1%. Батькам та рідним довіряє 21% вихованців, найвищий рівень довіри неповнолітніх серед працівників колонії у вихователя – 13%, серед інших учасників кримінально-виконавчих відносин – священику (28%), Богу довіряє – 1%, товаришам – 3%. Жоден із опитаних вихованців не довіряє оперуповноваженому, а 48% неповнолітніх вказали, що вони нікому не довіряють, 14% – не можуть відповісти.

Здебільшого ставлення працівників колонії до себе вихованці оцінюють як позитивне, проте 13% відчують байдуже ставлення до себе, 9% вихованців зазначають, що їх не хочуть розуміти.

Більшість неповнолітніх зазначають, що ліпше виконали б прохання – 76%, рекомендацію – 15%, лише 9% – наказ чи розпорядження. Проте більшість співробітників (74%) свою вказівку подали б у формі наказу чи розпорядження, 13% – у формі прохання чи побажання, залежно від ситуації та від особи вихованця, решта співробітників визначили б форму розпорядження.

Під час відбування покарання вихованці планують своє майбутнє після звільнення і після виходу із виховної колонії так: всі хотіли б повернутися до своєї сім'ї, 3% – потрапити в іншу сім'ю, яка б гарно прийняла їх, 5% опитаних зазначають, що хотіли б жити самотійно, 1% – проживати з товаришами, з якими дружив до засудження, 7% – потрапити до такого закладу, який би допоміг прожити; 2% респондентів вказали, що хотіли б повернутися туди, де можна жити чесно, спокійно, впевнено і щасливо, продовжити навчання, чесно заробляти на життя, створити власну сім'ю.

Дані анкетування свідчать, що 50% вихованців у колонії об'єднуються у певні групи за принципом земляцтва, 17% – взаєморозуміння, 11% – за попереднім знайомством, 9% – захоплення спортом, 4% – захоплення певною роботою, по 1% вихованців об'єднує вчинення тотожного злочину, захоплення музикою, довіра, матеріальне становище. Проте 22% вихованців зазначають, що об'єднуються у певні групи з метою захистити один одного.

95% неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, зазначають, що порядок у відділенні підтримує вихователь і, трохи менше, 94% – актив, лише 8% переконані в тому, що порядок у відділенні підтримує начальник виховної колонії, 7% – майстер, 6% – оперуповноважений; 9% – бригадир. І лише 1% із засуджених вважають, що всі співробітники забезпечують порядок у відділенні, проте 2% стверджують, що порядок у відділенні підтримують всі «зеки». На думку 96% вихованців, щоб не вчиняти у подальшому злочинів їм необхідно повернутися до сім'ї і мати нормальні умови життя, 78% – надати

роботу, 21% – здобути хорошу освіту, 9% – мати багато грошей; 13% – мати хорошу опіку, 9% – набути навиків певної спеціальності.

Більшість вихованців від виховної колонії очікує допомоги в отриманні загальної освіти, професії, яка б дала змогу жити, у навчанні правильної поведінки серед інших; близько 24% – відновити і зміцнити здоров'я (вилікуватись). І зовсім незначна частина хочуть у виховній колонії отримати ґрунтовні наукові знання і висококваліфіковану професію, заробити гроші.

Найбільше у виховній колонії вихованцям не подобається: відрив від сім'ї – 97%, недостатнє харчування – 88%, ізоляція – 73%, режим – 66%, примусове життя – 62%, відрив від товаришів – 42%.

59% вихованців хотіли б, щоб відділення було меншим і складалося з 10–15 осіб, більшість засуджених аргументувало це тим, що чим менше відділення, тим більше порядку. 32% респондентів підтримали існуючу практику щодо кількості вихованців, які утримуються у відділенні, 2% байдуже ставляться до цього і 1% неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, хотіли б, щоб відділення було більшим, така ж кількість засуджених висловилися за створення «камерної» системи відбування покарання у виді позбавлення волі.

Водночас 49% неповнолітніх мають у виховній колонії 1–2 товаришів; 22% мають 2–5 товаришів; 8% – 5–7; 4% – 10–15; 5% – 15–20; 3% не можуть відповісти та 9% вихованців зазначають, що не мають товаришів. У виховній колонії неповнолітні засуджені хотіли б проживати: самостійно – 12%, з 1 чи 2 друзями – 59%, з 5–7 – 19%, разом із 10–20 – 8%, а 2% засуджених задовольняє існуючий порядок.

На основі цих статистичних даних можна зробити висновок, що система відділень, котра ґрунтується на організації життєдіяльності колонії загалом і досягненні мети виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк, не відповідає реаліям сучасного життя, не задовольняє вподобання чи бажання засуджених, що, своєю чергою, позначається на результатах усієї кримінально-виконавчої діяльності. За результатами

спостережень та опитувань, можна дійти висновку, що і в матеріальному аспекті система відділень є економічно не вигідною, адже для утримання гуртожитку (казарми), в якій проживають неповнолітні, забезпечення їх білизною, їжею потрібно значний обслуговуючий персонал, який також потребує оплати праці.

Отже, наведені ознаки вказують на необхідність перегляду системи відділень і водночас створення організаційної структури і системи виховання засуджених, яка б мала якомога більше ознак сім'ї. Додатковим аргументом може стати перехід системи виховання неповнолітніх-сиріт, дітей, батьки яких позбавлені батьківських прав, від системи класів до сімейної системи.

Відтак, необхідно постійно науково розглядати соціально-демографічні ознаки та особливості особи, що разом із вивченням її кримінально-правових, психолого-педагогічних ознак дасть змогу обирати правильні й ефективні засоби впливу. Цьому, зокрема, сприятиме розробка і впровадження індивідуальної програми соціально-психологічної роботи з неповнолітніми, засудженими до позбавлення волі.

Кримінально-правова характеристика вихованців, які відбувають покарання у виховних колоніях, прямопропорційно залежить від стану і динаміки злочинності неповнолітніх загалом. Збільшення кількості неповнолітніх злочинців призводить до збільшення кількості неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі.

Кримінально-правова характеристика неповнолітніх у виховних колоніях засвідчує: більшість із них вчинила злочини у групах; неповнолітні засуджені мають порівняно великі строки позбавлення волі; багато є неодноразово засуджених, проте таких, які вже були засуджені до позбавлення волі й відбували це покарання, – незначна кількість.

Кримінально-правова характеристика вихованців вказує на такі тенденції:

– кількість вихованців за останнє десятиріччя суттєво зменшилася, зокрема впродовж останніх 2-х років є відносно стабільною;

– збільшується кількість вихованців, які вчинили злочин з незначних приводів, із винятковою жорстокістю і зухвалістю (простежується збільшення корисливих та корисливо-насильницьких злочинів, за які неповнолітні засуджуються до позбавлення волі);

– зменшується кількість дівчат, які відбувають покарання за вчинення тяжких злочинів.

Отже, вивчення особи неповнолітнього засудженого має велике значення для формування взаємин персоналу виховних колоній із вихованцями, а також дає змогу відстежити ті зміни, що відбуваються з ними за час перебування в колонії, виявити їх тенденції та прогнозувати їхню подальшу поведінку в соціумі.

Належне визначення, закріплення і реалізація правового статусу неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі на певний строк, сприяє забезпеченню законності, демократизму і гуманізму під час відбування позбавлення волі, підвищує ефективність виправного процесу, сприяє упорядкуванню спільного утримання значної кількості засуджених, загальному та спеціальному запобіганню злочинам, визнанню України на міжнародному рівні та її входженню до переліку передових країн світу. Це також сприяє дотриманню правового статусу сімей неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, їх законних представників та інших осіб, створює умови для формування правової культури, встановлює повноваження персоналу виховної колонії, сприяє всебічному розвитку особи.

Конкретизація кримінального законодавства, створення окремих законів про виконання покарань, зокрема позбавлення волі на певний строк стосовно неповнолітніх, сприятиме закріпленню та дотриманню правового статусу неповнолітніх у місцях позбавлення волі, чіткому визначенню правил поведінки неповнолітніх, вимог, що ставляться до них.

Розвиток правового статусу неповнолітніх засуджених, особливо з урахуванням міжнародних актів, є своєрідним показником готовності і можливості України додержувати взяті зобов'язання і впливає на її авторитет на міжнародній арені.

Висновки до другого розділу

У рамках окресленого розділу сформульовано положення і висновки, що мають важливе значення для подальшого вивчення задекларованої теми.

1. Нині в Україні відсутні ґрунтовні кримінологічні дослідження осіб, які тримаються у виховних колоніях, що перешкоджає вирішенню завдань наукового вивчення неповнолітніх засуджених і визначенню найбільш ефективних заходів впливу на неповнолітніх у виховних колоніях.

2. Аналіз національного законодавства засвідчив відсутність правових норм, які б зобов'язували відповідні органи і служби здійснювати комплексне кримінально-правове, психологічне, педагогічне, медичне, соціальне та інше вивчення особи неповнолітнього засудженого для подальшого застосування отриманих даних задля визначення строку покарання.

3. Встановлення віку, як зовнішньої ознаки класифікації, не може бути основною підставою для класифікації вихованців, розподілу їх по відділеннях, а лише як одна із них. Найбільш доцільним і теоретично правильним є розподіл неповнолітніх на підставі особливого комплексного психологічного вивчення дитини.

4. Неповнолітні засуджені до позбавлення волі як неповнолітні злочинці мають свої особливості, що обумовлюються зазвичай психолого-педагогічними ознаками осіб цієї вікової категорії та їхнім становищем у суспільстві, зокрема:

– більшість осіб, які відбувають кримінальне покарання у виховних колоніях, виховувались у неблагополучних сім'ях і мають низький рівень сімейних взаємин. Існує тенденція до збільшення кількості вихованців-сиріт та осіб, які мають лише одного із батьків;

– загальноосвітній рівень вихованців є низьким, зокрема не відповідає дітям цієї вікової категорії і з кожним роком він понижується. Більшість неповнолітніх вихованців, особливо за вчинення насильницьких злочинів, мають низький загальноосвітній рівень, є розумовою відсталими, із обмеженими здібностями і вузьким світоглядом;

– чимало неповнолітніх до засудження провадили паразитичний, споживацький спосіб життя, тому у них не сформовані потреби у соціально корисній діяльності, до засудження вони не були охоплені сферою сімейного і шкільного впливу;

– в емоційному аспекті неповнолітнім засудженим властиві приглушене почуття сорому, байдужість, нестриманість, брутальність, брехливість, егоїзм, ігнорування суспільних інтересів тощо;

– поведінка засуджених більше емоційна, ніж розсудлива, часто проявляється нестійкість, випадковість, нетривалість. Більшість неповнолітніх вирізняла так звана передкримінальна поведінка;

– кожен третій засуджений вчинив злочин у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, 80% із них вчинили злочини неподалік від свого місця проживання чи навчання, щодо незнайомих осіб, у групі, далеко від дому, вчинили корисливі злочини;

– неповнолітні, які тримаються у виховних колоніях, виявляють інтерес до спортивних, музичних та інших розважальних тем, значно рідше вони цікавляться політичним, економічним життям суспільства і держави, новинами, які висвітлюються у періодичній пресі і на телебаченні.

5. Особливістю правового статусу неповнолітніх є те, що порівняно з правовим статусом дорослих вони мають менше правообмежень, що передусім пояснюється не гуманним ставленням закону, а тим, що за віком вони за законом не мають певних прав, наприклад, брати участь у голосуванні, проходити військову службу.

6. Неповнолітній у кримінально-виконавчому праві розглядається як суб'єкт кримінально-виконавчих відносин із певним правовим статусом, що визначає його права та обов'язки у відносинах поряд із іншими суб'єктами й учасниками кримінально-виконавчих, цивільно-правових, адміністративних та інших правовідносин, що виникають у кримінально-виконавчій діяльності.

7. Правовий статус неповнолітніх засуджених до позбавлення волі розглядається як незначна частина більш загальної проблеми правового

статусу засуджених до позбавлення волі на певний строк, що створює окремі труднощі у здійсненні виправного впливу.

8. Правовий статус засуджених у виховних колоніях змінюється у напрямі розширення прав і свобод, якими вони можуть користуватися в умовах позбавлення волі.

9. Обсяг реалізації прав дитини і громадянина є недостатнім, про що свідчать обмеження у забезпеченні харчуванням, житлом, стипендією засуджених порівняно з їхніми однолітками в інших навчально-виховних закладах.

10. Реалізація неповнолітніми засудженими своїх прав та свобод є особливо важливим аспектом дотримання законності під час відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк.

11. Розвиток правового статусу неповнолітніх засуджених, особливо з урахуванням міжнародних актів, є своєрідним показником готовності і можливості України додержувати взяті зобов'язання і впливає на її міжнародний авторитет.

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

3.1 Виконання покарання щодо неповнолітніх на сучасному етапі розвитку кримінально-виконавчої системи України

Зі зміною кримінально-виконавчого законодавства України, зокрема із прийняттям КВК України, були внесені певні зміни і доповнення до порядку й умов відбування покарання неповнолітніми, засудженими до позбавлення волі. Чинним законодавством створено нові передумови для реформування діяльності виховних колоній та підвищення ефективності процесу виправлення та ресоціалізації неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі.

Унаслідок здійснення низки заходів щодо упорядкування діяльності виховних колоній відповідно до вимог чинного законодавства, міжнародних нормативно-правових актів у галузі захисту прав людини і громадянина та міжнародних стандартів у сфері виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк у колоніях з'явилося більше можливостей щодо удосконалення виховної роботи, навчання, оздоровлення, профілактики злочинності, підготовки засуджених до звільнення, дотримання режимних вимог тощо.

Як здобутки останніх років можна визначити: створення психологічної служби, створення замість загонів відділень соціально-психологічної служби, максимальне залучення до кримінально-виконавчої діяльності громадськості, надання можливості неповнолітнім мати відпустку і проводити її за межами колонії.

У виховних колоніях триває посиljena робота із боротьби зі злочинністю шляхом виправлення та ресоціалізації неповнолітніх засуджених до позбавлення волі. Ця діяльність ґрунтується на нормативно-правових актах, здебільшого кримінально-виконавчого характеру.

Згідно зі ст.ст. 11, 19 КВК України, неповнолітні засуджені до позбавлення волі на певний строк відбувають покарання у спеціальних виховних установах – виховних колоніях. Підставою виконання і відбування покарання за ст. 4 КВК України є вирок суду, який набрав законної сили, інші рішення суду, а також Закон України про амністію та акт помилування [36]. Інших підстав для відбування та виконання покарання чинним законодавством і практикою не передбачено.

Відповідно до вимог ст. 86 КВК України, вид колонії, в якій засуджені до позбавлення волі відбувають покарання, визначається Державним департаментом України з питань виконання покарань. Проте водночас фактично враховуються передбачені у законодавстві лише три вимоги: неповнолітній повинен відбувати покарання у виховній колонії, за правило, у межах адміністративно-територіальної одиниці відповідно до його постійного місця проживання до засудження (ст. 93 КВК України); засуджені неповнолітні чоловічої і жіночої статі повинні утримуватися окремо (ч. 1 ст. 92 КВК України); вперше засуджені до позбавлення волі тримаються окремо від тих, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі (ч. 2 ст. 92 КВК України) [36].

Неповнолітні, засуджені до позбавлення волі, направляються до місця відбування покарання за загальними правилами, які встановлені у ч. 1 ст. 88 КВК України, тобто під вартою. У ч. 1. ст. 88 КВК України зазначено, що: «Засуджені направляються до місця відбування покарання і переміщуються в разі необхідності з одного місця відбування покарання в інше під вартою» [36]. Переміщення неповнолітніх засуджених під вартою здійснюється за рахунок держави.

Прийом засуджених до виховних колоній здійснюється адміністрацією колоній у порядку, встановленому нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України. Протягом трьох діб із дня прийому адміністрація виховної колонії повідомляє суд, який постановив вирок, про приведення його до виконання і про місце відбування покарання засудженим. Одночасно направляється повідомлення одному із членів сім'ї або близьких родичів за вибором засудженого, де вказується адреса колонії і роз'яснюються права засудженого.

У ст. 93 КВК України передбачено, що неповнолітні, засуджені до позбавлення волі, відбувають весь строк покарання в одній виховній колонії, за правило, у межах адміністративно-територіальної одиниці його постійного місця проживання до засудження [36]. Ця норма закладає основу для можливого заснування виховних колоній у межах кожної адміністративно-територіальної одиниці, що всебічно сприятиме відбуванню покарання неповнолітніми. Відбування покарання у межах району, області постійного проживання неповнолітнього відповідає міжнародним стандартам і сприяє підвищенню авторитету країни на міжнародному рівні, спонукає до підтримання соціально-корисних зв'язків із батьками, близькими родичами, колективом школи, технікуму, громадськими організаціями. Це, зокрема створює й підтримку у виправленні і ресоціалізації неповнолітніх. Відтак анкетування засвідчило, що більшості співробітників виховних колоній (71%) легше працювати з тими неповнолітніми, які є вихідцями з регіону, де розташована виховна колонія. 15% персоналу колоній зазначає, що не має значення, з якого регіону неповнолітні, 4% переконані, що легше працювати з неповнолітніми з півночі України, 7% – із центрального регіону, 1% респондентів вказують, що легше працювати з дітьми із сільської місцевості. Лише 2% працівників виховних колоній зазначають, що конкретна ситуація впливає на стосунки із неповнолітніми. Отже, з'явилися додаткові аргументи на користь необхідності створення виховних закладів у кожній адміністративно-територіальній одиниці. Проте фактичне існування однієї колонії для дівчаток, на нашу думку, повністю нівелює таку норму.

Переведення вихованця для подальшого відбування покарання з однієї виховної колонії до іншої допускається за виняткових обставин, що не завжди позитивно впливає на подальше перебування засудженого в цій виховній колонії. До таких обставин на практиці, зокрема, належить народження вихованкою дитини. У такому випадку засуджена переводиться до виправної колонії, де є будинок дитини. Проте норма, що чітко регулює такі ситуації у кримінально-виконавчому законодавстві, відсутня. Основною підставою

переведення залишається ст. 147 КВК України, де передбачено, що засуджені, які досягли вісімнадцятирічного віку, переводяться з виховної колонії для подальшого відбування покарання до виправної колонії мінімального рівня безпеки зі загальними умовами тримання. Рішення про переведення засудженого, який досяг вісімнадцятирічного віку, із виховної колонії до виправної колонії приймається Державним департаментом України з питань виконання покарань за висновком педагогічної ради і поданням начальника виховної колонії, погодженим зі службою у справах неповнолітніх.

Відповідно до ч. 1 ст. 148 КВК України вихованців дозволено утримувати до досягнення ними 22-річного віку [36], тоді як за ВТК України подібна норма передбачала можливість залишення неповнолітнього до досягнення ними 20 років [34], що до певної міри давало змогу чинити належний виправний вплив на неповнолітніх, які, знаючи про неминучість переведення до виправних колоній, готувалися до відбування покарання саме у них, а не виховувалися і готувалися до життя «на волі».

Упродовж строку відбування покарання увага головно приділяється застосуванню засобів виправлення та ресоціалізації, основними серед яких, за ст. 6 КВК України, є встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно корисна праця, пробація, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив [36].

Природно, що процес виправлення і ресоціалізації неповнолітніх в умовах спеціальних виховних установ порівняно із таким процесом у дорослих дещо відрізняється. Про особливість цього процесу зауважують учені й зазначають, що він має стати предметом ґрунтовного наукового дослідження [136, с. 6]. Проте нині дослідження у цій сфері провадяться вкрай повільно, зазвичай на рівні представників громадських організацій, що не дає бажаних результатів.

Відтак А. О. Йосипів слушно стверджує, що до моменту звільнення у виховних колоніях мають виникати два взаємопов'язані процеси – здійснення заходів щодо виправлення засуджених і підготовки їх до гармонійного життя [40, с. 224].

Вплив на неповнолітніх в умовах позбавлення волі становить, на думку А. В. Шаміса, сукупність суб'єктивних і об'єктивних чинників впливу на засуджених. До об'єктивних він відносить матеріальну і виробничу базу, суворо регламентовані умови, що створюються для виправлення і перевиховання правопорушників, а до суб'єктивних – свідому і цілеспрямовану діяльність вихователів, їх професійну кваліфікацію, педагогічну майстерність [136, с. 75]. Проте для впливу на вихованців і на повнолітніх засуджених передбачено КВК України однакові основні засоби виправлення і ресоціалізації [36].

Як зазначає М. М. Фіцула, у виправно-трудої педагогіці питанням методики роботи з неповнолітніми відведено лише одну із двадцяти п'яти глав, що містить небезпеку «перелому» методики перевиховання дорослих засуджених на виховну роботу з молоддю, що і спостерігається на практиці [135, с. 6]. Водночас, попри подібність основних засобів виправлення і ресоціалізації, небезпеку «перелому» методики, на практиці вплив на вихованців здійснюється за допомогою великого спектру засобів, методів і прийомів, перелік яких не є вичерпним, що до певної міри сприяє виправленню і ресоціалізації неповнолітніх.

Проте досягнення стану виправлення та ресоціалізації неповнолітніх за допомогою вказаних засобів оцінюється неоднозначно. М. П. Мелентьев зазначає, що практика діяльності виправно-трудоих установ засвідчила, що досягнення мети виправлення і перевиховання в умовах позбавлення волі є нереальним, а виховні цілі пенітенціарних установ не підкріплені соціальним і економічним потенціалом суспільства [137, с. 26]. Водночас більшість працівників виховних колоній стверджують, що за повного фінансування виховних колоній досягти визначеної мети покарання можна у 90% випадків.

Застосування основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених розпочинається з моменту прибуття неповнолітніх до колонії. Після прибуття до виховної колонії всі неповнолітні підлягають поміщенню до дільниці карантину, діагностики і розподілу. Термін перебування у цій дільниці

становить 14 діб, протягом яких вони піддаються повному медичному обстеженню з метою виявлення інфекційних, соматичних та психічних захворювань, а також первинному психолого-педагогічному та іншому вивченню. За результатами медичного обстеження, первинної психодіагностики і психолого-педагогічного вивчення та на підставі соціально-демографічної, кримінально-правової, пенітенціарної характеристики на кожного засудженого складається індивідуальна програма соціально-виховної роботи, що затверджується начальником колонії. Ч. 3 ст. 91 КВК України передбачає, що на кожного засудженого до позбавлення волі заводиться особова справа, а також інформаційна картка, до якої заносяться відомості стосовно його особи, про вчинений ним вид злочину і назву суду, який постановив вирок, про день і час його прибуття і звільнення з колонії [36]. Термін карантину може бути збільшений за медичними показниками, і в цьому разі за наказом начальника виховної колонії такі новоприбулі неповнолітні переводяться до стаціонару медичної частини виховної колонії.

Загальновизнано, що режим, установлений у виховних колоніях, має велике значення – він є основою для забезпечення застосування всіх інших засобів виправлення і ресоціалізації. Ст. 102 КВК України вперше дає визначення режиму в колоніях і передбачає основні його вимоги [36]. Режим у виховній колонії полягає в тому, що неповнолітні у виховних колоніях носять одяг встановленого зразка, який визначається Міністерством юстиції України, дотримуються розпорядку дня, порядку виконання елементів розпорядку дня тощо. Для забезпечення режиму відбування покарання речі, одяг, приміщення та територія виховних колоній підлягають обшуку й огляду. За наявності підстав представники адміністрації колонії мають право проводити огляд громадян, їхніх речей, транспортних засобів, що знаходяться на території колонії, а також вилучати заборонені речі й документи. Перелік та кількість предметів і речей, що засуджені можуть мати при собі, визначається нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України. Водночас у КВК чітко визначено, що зберігання засудженими до позбавлення волі при собі

грошей, цінних паперів і речей, а також предметів, які заборонено використовувати у колоніях, не допускається.

Глава 21 КВК України безпосередньо визначає особливості відбування покарання у виді позбавлення волі засудженими жінками й неповнолітніми [36]. Проте глава охоплює особливості відбування покарання у виховних колоніях. Зокрема засуджені мають право витратити для придбання продуктів харчування, одягу, взуття, білизни та предметів першої потреби гроші, зароблені у виправній колонії, одержані за переказами, за рахунок пенсії та іншого доходу, без обмеження їх обсягу; одержувати короткострокові побачення і щомісяця одне тривале побачення, безкоштовно одержувати середню освіту. За сумлінної поведінки і ставлення до праці та навчання після відбуття не менше однієї четвертої частини строку покарання засуджені мають право на поліпшення умов тримання і їм може бути дозволено одержувати один раз на три місяці короткострокове побачення за межами виховної колонії [36]. На нашу думку, такі особливості не повною мірою відповідають виховній діяльності спеціальних виховних установ. Відтак слід визнати слушними зміни до КВК України, започатковані п. 20 ст. 77 Закону України «Про Державний бюджет України на 2006 рік», відповідно до яких вперше в історії кримінально-виконавчого законодавства і практики України встановлено, що у 2006 році кількість посилок (передач) і бандеролей, що одержують особи, взяті під варту та засуджені до позбавлення волі, не обмежується [138].

Нині суспільно корисна праця у виховних колоніях залишається тією основою, на якій формується процес виправлення та ресоціалізації неповнолітніх засуджених. Учені зазначають, що тривалий час проблема трудової зайнятості засуджених у місцях позбавлення волі не була в юридичній науці предметом ґрунтовного та всебічного аналізу [139, с. 1]. Це стосується і праці неповнолітніх у виховних колоніях.

Організація суспільно корисної праці у виховних колоніях має свою специфіку, яка виявляється у зростанні ролі, порівняно із виправними колоніями

для дорослих, навчально-виробничої діяльності і професійно-технічного навчання. Для цього в колонії є самостійне виробництво: цехи, заводи, підсобні господарства, організовані навчально-виробничі майстерні і професійно-технічні училища. Проте в контексті стрімкого розвитку науки, техніки, виробничих технологій вони потребують модернізації та зміни видів діяльності. Проблемою нині є й оновлення виробничих баз виховних колоній.

Емпіричні дані свідчать про низький рівень зайнятості неповнолітніх до засудження (близько у 50% неповнолітніх відсутня спеціальність). Відтак за становлення ринкової економіки у нашій країні питання трудового виховання набуває особливої актуальності і є предметом окремого обговорення. Деяка категорія з неповнолітніх правопорушників лише у виховній колонії вперше залучається до трудового виховання, яке нині здебільшого зводиться до суспільно корисної праці неповнолітніх. Необхідність правильного співвідношення щодо неповнолітніх виховних і забезпечувальних аспектів праці обумовлює актуальність цього питання. Праця у виховних колоніях забезпечує зайнятість неповнолітніх і так запобігає вчиненню правопорушень під час відбування покарання, сприяє оздоровленню засуджених. Суспільно корисна праця допомагає налагодженню корисних зв'язків і виробленню вмінь, певною мірою компенсує витрати на утримання неповнолітніх засуджених. Незважаючи на це, праця постає як кара з виховним акцентом, декларується як засіб виправлення засуджених.

Уперше в Україні комплексно до вирішення організаційно-правових проблем праці засуджених підійшов С. О. Стефанов, але він доволі поверхнево розглядає працю неповнолітніх засуджених. Учений зазначає, що трудове виховання не повинно зводитися лише до залучення неповнолітніх до праці, воно має охоплювати низку взаємопов'язаних елементів: профвідбір і профорієнтацію, професійно-технічне навчання, організацію виробничої праці, трудове змагання, технічну творчість [139, с. 26].

Сьогодні актуальним для кримінально-виконавчої системи загалом і системи виховних колоній зокрема є питання впровадження у діяльність

сучасних видів виробництва і технічних засобів. Але некваліфікована праця не може визнаватися елементом виховного процесу. У виховних колоніях застосовуються засоби навчання і виробництва, що технічно і морально застаріли, а також види виробництв, що не потребують кваліфікованих робітників, що пояснюється слабкою навчально-виробничою базою виховних колоній. Водночас простежується уже використання нових технологій та виробництво все складнішої продукції.

Умови праці неповнолітніх у виховних колоніях регулюються розділом 18 КВК України, норми якого певною мірою конкретизують законодавство про працю. Так, ст. 124 передбачає, що кожен засуджений зобов'язаний працювати. Час праці неповнолітніх у виховних колоніях зараховується до трудового стажу, у виховних колоніях створюються умови для охорони праці неповнолітніх [36].

Правове регулювання найважливіших сторін процесу виправлення і ресоціалізації має педагогічну мету, а необхідність правового регулювання обумовлюється особливостями його здійснення в умовах застосування каральних засобів відповідно до норм кримінально-виконавчого законодавства. Чинне кримінально-виконавче законодавство передбачає багато можливостей для застосування педагогічних методів і засобів впливу на вихованців, воно не забороняє, а отже дозволяє їх.

Ефективним водночас було б залучення неповнолітніх до вирішення всіх проблем, що є в установі, адже це дасть змогу вихованцям навчатися спілкуватися з людьми з різних проблем, обирати і приймати рішення з приводу тих чи інших питань, розпоряджатися своїм часом, певними матеріальними ресурсами тощо. Неповнолітній також залучатиметься до всіх видів діяльності, що сприятиме всебічному розвитку дитини, адже багато неповнолітніх до засудження не вміли користуватися надбанням цивілізації: електричною праскою, пральною машиною, відеомагнітофоном, телефоном, ліфтом, комп'ютером, що свідчить про їх неготовність для життя в суспільстві. Відтак, перебуваючи в установі, вони повинні всьому цьому навчитись.

Виховна робота є одним із основних засобів виправлення засуджених, а її організація покладається на адміністрацію колонії. Відтак участь у ній беруть і громадські організації. До основних форм виховної роботи належать трудове, правове, моральне, фізичне виховання, а також інші його підвиди, що сприяють становленню неповнолітніх на правильну життєву позицію. Проте колектив вихователів має право самостійно обирати форми, методики та прийоми виховної роботи залежно від особливостей організації діяльності колонії, її розташування, пори року, етнонаціональних особливостей, особливостей категорії засуджених.

Організація виховної роботи у виховній колонії має комплексний характер, проте зі зміною цінностей у державі вона має чимало проблем. Значної уваги в діяльності виховної колонії приділяється моральному, естетичному та правовому вихованню – тому, чого неповнолітні були об'єктивно позбавленні й що призвело їх до вчинення злочину і подальшого засудження до позбавлення волі. Важливе місце у виховній роботі відведене фізичному вихованню. Зайняття фізичною культурою і спортом у виховній колонії здійснюється під час ранкової зарядки, уроків із фізкультури у школі, різноманітних змагань і між вихованцями колонії, і між вихованцями різних колоній. Важливе місце у фізичному вихованні неповнолітніх засуджених до позбавлення волі мають спортивні гуртки. Така форма виховної роботи, як трудове змагання, що існувало за радянських часів, сьогодні втратила своє значення і майже не застосовується у виховній роботі з неповнолітніми у виховних колоніях.

Для координації виховного процесу в колоніях створені навчально-виховні ради, до складу яких входять вихователі, психологи, вчителі, викладачі професійно-технічних училищ, майстри виробництва, батьки неповнолітніх засуджених до позбавлення волі, представники громадськості.

Вчені визначають поняття правового виховання як організований, систематичний вплив на особистість, що формує правосвідомість, правомірні установки, навички і звички активної поведінки [141, с. 5]. Отже, це –

правосвідомість, яка, на думку вчених, має такі елементи: знання права, уявлення про право, ставлення до чинного права, до виконання правових приписів, вимоги, що висуваються до права [141, с. 6].

Правове виховання посідає особливе місце серед інших форм виховної роботи з неповнолітніми у виховних колоніях і його варто розглядати як один із найважливіших заходів для забезпечення правослухняної поведінки і нормального життя на волі. Як свідчить практика, всі прогалини правового виховання негативно позначаються на їхньому світогляді й подальшій поведінці [142, с. 61].

Вдало організоване правове виховання допоможе усвідомити аморальність і протиправність своїх поглядів, учинків; усвідомити перевагу нормативної поведінки та необхідність її дотримання, створити основу для виконання суспільно корисних ролей у суспільстві й реалізації свого правового статусу. У такому контексті здійснення правового виховання є своєчасним і актуальним.

За сумлінну поведінку і ставлення до праці та навчання, активну участь у роботі самодіяльних організацій і виховних заходах до засуджених неповнолітніх можуть застосовуватися, окрім подяки, ще й такі: нагородження похвальною грамотою, грошовою премією, нагородження подарунком, надання дозволу на одержання додаткової посилки або передачі, надання додаткового короткострокового або тривалого побачення, дозволу на додаткову телефонну розмову, дострокового зняття раніше накладеного стягнення, надання дозволу додатково витратити гроші для придбання продуктів харчування і предметів першої потреби в сумі до п'ятнадцяти відсотків мінімального розміру заробітної плати, умовно-дострокового звільнення від відбування покарання (ст. 130 КВК України), а також інші заходи заохочення: надання права відвідування культурно-видовищних і спортивних заходів за межами виховної колонії у супроводі працівників колонії; надання права виходу за межі виховної колонії в супроводі батьків чи інших близьких родичів. Тривалість виходу за межі колонії встановлюється начальником колонії, але не може перевищувати восьми годин. Забороняється відвідування культурно-видовищних і спортивних заходів за межами колонії, які проводяться після двадцятої години.

За порушення встановленого порядку і умов відбування покарання до неповнолітніх засуджених можуть застосовуватися такі заходи стягнення: попередження, догана, сувора догана, призначення на позачергове чергування по прибиранню приміщень території колонії, скасування поліпшених умов тримання (ст. 143 КВК України), поміщення до дисциплінарного ізолятора на строк до п'яти діб з виведенням чи без виведення на навчання або роботу.

Згідно зі ст.ст. 135, 146 КВК України заходи заохочення і стягнення до засуджених неповнолітніх можуть застосовувати начальник колонії або особа, яка виконує його обов'язки, а також його прямі начальники. Заступник начальника колонії користується такими самими правами у цій сфері, як і начальник колонії, за винятком скасування поліпшених умов тримання та поміщення засудженого до дисциплінарного ізолятора. Старший вихователь має право застосовувати в усній формі такі заходи заохочення і стягнення, як подяка, дострокове зняття раніше накладеного ним або вихователем стягнення, попередження, догана, призначення на позачергове чергування із прибирання приміщень і території колонії. Вихователь має право застосовувати в усній формі такі заходи заохочення і стягнення, як подяка, дострокове зняття раніше накладеного ним стягнення, попередження, догана.

Важливе місце у діяльності виховних колоній посідає організація дозвілля вихованців. Основні вимоги до організації дозвілля неповнолітніх засуджених визначені у наказі Державного департаменту України з питань виконання покарань «Про проведення у виховно-трудовах колоніях фестивалю «Червона калина» від 15 квітня 1999 р. № 21 [142] та спільному наказі Департаменту, Державного комітету України з питань фізичної культури і спорту та Центральної Ради фізкультурно-спортивного товариства «Динамо» України «Про затвердження положення про спартакіаду засуджених, які відбувають покарання у виховно-трудовах колоніях» від 09 серпня 1999 р. № 128/1619/111 [143]. У виховних колоніях для забезпечення права неповнолітніх на дозвілля, відпочинок, участь у культурному житті та заняття мистецтвом, з метою залучення їх до творчості, створення умов для виявлення талановитих

авторів і виконавців, виховання поваги до духовних традицій українського народу та історії України щороку протягом червня–серпня проходить фестиваль самодіяльної творчості засуджених «Червона калина». До участі в ньому залучають служби у справах сім'ї та молоді обласних державних адміністрацій, професіональні та самодіяльні художні колективи, творчі спілки, регіональні осередки майстрів народного мистецтва, шефів, інші державні та недержавні організації. На виконання Закону України «Про фізичну культуру і спорт» [144], цільової комплексної програми «Фізичне виховання – здоров'я нації», затвердженої Указом Президента України від 01 вересня 1998 р. № 963/98, з метою залучення неповнолітніх засуджених до занять фізичною культурою і спортом, пропаганди здорового способу життя в колоніях щорічно у червні–серпні проводиться спартакіада засуджених [145].

На виконання ст. 53 Конституції України з метою забезпечення права кожного неповнолітнього засудженого на освіту у колоніях створюються середні загальноосвітні школи. Відповідно до Законів України «Про освіту» [64], «Про загальну середню освіту» [70], Положення про умови навчання та отримання базової та повної загальної середньої освіти особами, засудженими до позбавлення волі, у загальноосвітніх навчальних закладах при установах кримінально-виконавчої системи, затвердженого спільним наказом Міністерства освіти та науки України і Міністерства юстиції України від 10.06.2014 р. № 691/897/5 для засуджених передбачений державний освітній мінімум [146].

Навчання у навчальних закладах при установах здійснюється відповідно до Положення про загальноосвітній навчальний заклад, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. № 778 [147], Положення про вечірню (змінну) середню загальноосвітню школу [148], робочих навчальних планів, розроблених на основі Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів, затверджених Міністерством освіти і науки України [150].

Стан загальноосвітнього навчання враховується задля визначення ступеня їх виправлення. Педагоги надають допомогу адміністрації виховної

колонії в соціально-виховній роботі з вихованцями. У виховних колоніях діють середні загальноосвітні школи трьох ступенів, а вихованці, які навчаються в них, забезпечуються безоплатно підручниками, зошитами та письмовим приладдям. Нині у школах колоній навчається близько 200 учнів.

Нормативи наповнюваності класів та поділу їх на групи встановлюються відповідно до наказу Міністерства освіти України «Про затвердження Нормативів наповнюваності груп дошкільних навчальних закладів (ясел-садків) компенсувального типу, класів спеціальних загальноосвітніх шкіл (шкіл-інтернатів), груп подовженого дня і виховних груп загальноосвітніх навчальних закладів усіх типів та Порядку поділу класів на групи при вивченні окремих предметів у загальноосвітніх навчальних закладах» від 20.02.2002 № 128 [150]. Зокрема, гранична наповнюваність класів школи другого ступеня не повинна перевищувати 20, третього ступеня – 25 учнів. Зарахування учнів до школи здійснюється після пред'явлення документів про освіту, тестування їхнього освітнього рівня та виходу їх із відділення карантину, діагностики і розподілу. Розклад уроків складається на основі Типових навчальних планів Міністерства освіти і науки України [149].

Кожен засуджений, який утримується у виховній колонії і не має середньої освіти, зобов'язаний навчатися в середній загальноосвітній школі. Після закінчення випускних класів засуджені одержують атестат про загальну середню освіту загальнодержавного зразка.

Таке правове регулювання загальноосвітнього навчання неповнолітніх засуджених здатне забезпечити здобуття рівня знань, необхідного для подальшого життя у суспільстві. Здобуття загальної освіти повною мірою відповідає вимогам, що висуваються міжнародним співтовариством. Залишається проблемним питання фінансування та матеріально-технічного забезпечення навчального процесу.

Основні напрями реформування професійно-технічного навчання засуджених, які відбувають покарання у колоніях, визначені Законом України «Про професійно-технічну освіту» [151]. Основне завдання професійно-технічного

навчання засуджених неповнолітніх – це забезпечення їхнього права на здобуття професійно-технічної освіти відповідно до їхнього покликання, інтересів і здібностей; на перепідготовку та підвищення кваліфікації; задоволення потреб економіки країни у кваліфікованих і конкурентоспроможних на ринку праці робітниках.

При виховних колоніях функціонують професійно-технічні училища або їхні філії, які підпорядковані Міністерству освіти та науки України і здійснюють підготовку неповнолітніх за 20 (і більше) робочими професіями, зокрема такими, як: токар, швачка, муляр. Ці професії нині мають незначний попит, тому за доцільне навчати неповнолітніх робочим професіям відповідно до потреб суспільства.

Професійно-технічне навчання забезпечує формування у засуджених професійних знань, умінь, навичок, розвиток духовності, культури праці і спілкування. Всі засуджені після закінчення професійно-технічних училищ отримують свідоцтво про набуття професії загальнодержавного зразка.

Застосування громадського впливу до неповнолітніх вже давно актуальне в діяльності виховних колоній. Проте лише у 2004 році такий вплив набув правового регулювання.

Для того, щоб виховні колонії давали позитивні результати, вони мають бути відповідно організовані. Для застосування передбачених у законодавстві засобів виправлення і ресоціалізації підпорядковано організаційну і функціональну структури виховної колонії. Ще Джон Говард зазначав, що в тісних приміщеннях, за малочисельного нагляду, за недостатнього розвитку праці, без шкіл, за складних умов особистого богослужіння та впливу на засуджених духовних пасторів важко думати про чітке, послідовне провадження у тюремне життя розумних виправних засад. Лише за усунення усіх цих недоліків буде можливість створити ту пенітенціарну систему, яка не є початком, а є вінцем тюремної реформи [11, с. 34].

Ідея організувати загони (нині відділення) виникла з метою удосконалення діяльності закладів позбавлення волі для неповнолітніх. Згодом цю ідею перейняли для організації діяльності колоній для дорослих.

Структурною одиницею виховної колонії є відділення. Порівняно з виправними колоніями організаційна структура виховної колонії має свої особливості, що пов'язані з тим, що виховні колонії складаються з відділень, що поділяються на групи. Відділення очолює старший вихователь, відділення (ланки) очолюють вихователі. Основу організації відділень становлять виробничі й побутові принципи, хоча є випадки, що за основу створення відділень береться віковий критерій.

Система відділень, на нашу думку, має і переваги, і недоліки. Практика кримінально-виконавчої діяльності свідчить, що переваги системи відділень пов'язані зі зручністю проведення різних заходів, що мають масовий характер: організація широкомасштабного промислового виробництва, читання лекцій, організація харчування великої кількості осіб тощо. Недоліки системи відділень (загонової системи) пов'язані з практичною неможливістю організувати систему індивідуальної роботи з кожним засудженим через чисельність відділень. Свого часу В. М. Ткачевський зазначав, що за загонової системи особистість знеособлюється [154, с. 4].

Результати анкетування засвідчили, що з точки зору правильності організації життя вихованців, відділення з кількістю 100 (і навіть 35) осіб є недоцільним. Можна стверджувати, що міцного колективу, з допомогою якого можна виправити дитину, у виховних колоніях немає. Адже більшість неповнолітніх, які утримуються у виховних колоніях, зазначають, що вони мають лише одного–п'ять товаришів. Постає слушною необхідність зменшення колективу ще й тому, що чимало неповнолітніх хочуть проживати з одним–п'ятьма вихованцями, таку ж кількість неповнолітніх вони називають своїми товаришами. Відтак решта 90 осіб їм байдужа або не до вподоби, що не аж ніяк не сприятиме їхньому виправленню.

Існування загонової системи, за радянського періоду, було зумовлено потребою отримання прибутків, проте нині про такі завдання не йдеться, тому зміна пріоритетів має обумовити зміну чи корекцію організаційної системи діяльності виховних колоній.

Успішне виконання завдань і досягнення мети кримінально-виконавчої діяльності значною мірою залежить від умов, за яких вона здійснюватиметься, і людей, які її будуть втілювати у життя.

Сучасне матеріально-технічне забезпечення виховних колоній України не відповідає навіть меті утримання неповнолітніх, не кажучи вже про виховний аспект. Це спричинено, як стверджують практичні працівники, недостатнім фінансуванням колоній для неповнолітніх, від якого повністю залежить діяльність кримінально-виконавчої системи.

Основним у матеріально-технічному устрої є житлові умови проживання неповнолітніх і праці персоналу. У чинному законодавстві відсутній чіткий перелік приміщень, які необхідні для нормальної діяльності колонії, лише у деяких нормативних актах прямо чи опосередковано йдеться про ці будівлі. Зокрема, житлово-комунальні умови мають відповідати правилам санітарної гігієни. Однак загонова система (саме за нею здійснюється розміщення і організація життєдіяльності неповнолітніх у виховних колоніях) не відповідає цим вимогам.

Приміщення, які раніше будувались як тюрми для повнолітніх злочинців, монастирі через своєю архітектуру не можуть відповідати вимогам щодо тих закладів, які призначені для виховання дітей. У сучасних виховних колоніях дуже багато атавізмів із минулих часів: колючий дріт – як засіб стримування, казармовий тип приміщень – як найлегший спосіб нагляду за засудженими, спеціальна форма вихованців і персоналу – як елемент відособлення і відокремлення, сірі великі цехи – як засіб витискання прибутків із дітей, – не сприяють вихованню, а тому мають бути усунені з пенітенціарного закладу для неповнолітніх.

Взаємодію виховних колоній з іншими органами, що провадять боротьбу зі злочинністю, слід розцінювати як необхідний елемент виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк стосовно неповнолітніх. Чинне законодавство чітко не визначає, в який спосіб повинні взаємодіяти виховні колонії і суд, виховні колонії і прокуратура тощо, тому форми взаємодії можуть мати довільний характер у межах закону. На нашу думку, взаємодія між цими органами має існувати і до засудження неповнолітнього до позбавлення волі, і під час відбування ним покарання у виді позбавлення волі, і після його звільнення. А. В. Шаміс зазначає, що карально-виховний вплив у виховно-трудових колоніях буде більш ефективним, якщо у повній мірі використовуватимуться всі виховні можливості на стадіях, що передують виконанню покарання [154, с. 7].

У рамках виконання покарання у виді позбавлення волі найбільш ваговою є взаємодія з органами досудового розслідування, суду, прокуратури, кримінальною міліцією у справах дітей, службами у справах дітей, органами опіки і піклування, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, Міністерством у справах сім'ї, дітей та молоді, Державним центром соціальних служб для молоді. Нині набуває особливого значення співпраця з громадськими організаціями. Проте всі вказані органи та організації не лише взаємодіють із виховними колоніями, вони взаємодіють і між собою з приводу захисту неповнолітнього, позбавленого волі. Міжнародні нормативно-правові акти пропагують активну участь державних органів та громадських інституцій у справі виправлення неповнолітніх.

Взаємодія виховних колоній з органами досудового слідства є двосторонньою – за необхідності одна сторона отримує допомогу від іншої. Основними формами цієї взаємодії є допомога слідчим у вивченні особи неповнолітнього, яка вчинила злочин у виховній колонії чи після звільнення, та сприяння виявленню нерозкритих злочинів (явка з повинною вихованців).

Взаємодія виховних колоній зі судовими органами посідає особливе місце у системі відносин, що складаються у правоохоронній діяльності. А. В. Шаміс зауважує, що діяльність колонії важлива, хоча для суду вона має допоміжне значення [154, с. 9]. Суд визначає термін позбавлення волі, розглядає матеріали на умовно-дострокове звільнення, заміну покарання більш м'яким, опротестування необґрунтованих вироків – і в усіх цих випадках повинен бути виховний аспект. Ураховуючи, що судовий розгляд справ про умовно-дострокове звільнення має значний виховний і запобіжний вплив і на засудженого, щодо якого клопочуть, і на інших осіб, суди під час розгляду цієї категорії справ приділяють особливу увагу заслуховуванню пояснень засудженого, представників органу, який відає виконанням позбавленням волі, служби у справах неповнолітніх щодо подання, а також представників інших підприємств, установ і організацій, які висловили згоду про передачу їм засудженого для проведення з ним виховної роботи. Але не тільки у цьому має полягати взаємодія. У літературі зазначається, що форми участі суду і в діяльності виховної колонії можуть бути різними: від надання допомоги щодо влаштування на роботу чи навчання, проведення правової пропаганди до змістовної бесіди з колишнім засудженим підлітком чи його батьками [154, с.11].

Взаємодія виховних колоній з органами прокуратури здебільшого визначається особливими повноваженнями, які має прокурор, що здійснює нагляд за законністю в місцях позбавлення волі. Нагляд за дотриманням законності здійснюється у рамках ст. 22 КВК України [36] та чч. 3, 4 ст. 5, ст.ст. 44, 45 Закону України «Про прокуратуру» [155], що передбачає контроль за додержанням законності під час перебування неповнолітніх у виховних колоніях, додержання встановленого кримінально-виконавчим законодавством порядку та умов тримання або відбування покарання особами у цих установах, додержання встановленого кримінально-виконавчим законодавством прав неповнолітніх і виконання ними своїх обов'язків, контроль за розслідуванням кримінальних справ щодо вихованців, які

вчинили злочин у виховній колонії, контроль за дотримання законності під час розгляду цих кримінальних справ, контроль за умовно-достроковим звільненням неповнолітніх із виховної колонії.

Згідно з ч. 2 ст. 44 Закону України «Про прокуратуру», прокурор, який здійснює нагляд, має право у будь-який час відвідувати виховні колонії, опитувати вихованців, знайомитися з документами, на підставі яких неповнолітні засуджені відбувають покарання у виховній колонії, перевіряти законність наказів, розпоряджень і постанов адміністрації цих установ, зупиняти виконання таких актів, опротестовувати або скасовувати їх [155]. Постанови і вказівки прокурора є обов'язковими і підлягають негайному виконанню. Зазвичай прокурори практикують проведення перевірок разом із представниками служб у справах неповнолітніх. З метою забезпечення комплексного підходу до організації і здійснення прокурорського нагляду за додержанням законів стосовно неповнолітніх, керуючись ст. 15 Закону України «Про прокуратуру», Генеральна прокуратура України видала наказ «Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів про права неповнолітніх» від 28 жовтня 2002 р. № 3/1, в якому покладає на відділ нагляду за додержанням законів про права неповнолітніх Генеральної прокуратури України, прокурорів Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, міських, районних, міжрайонних та прирівняних до них прокурорів обов'язок підвищити рівень та ефективність нагляду за додержанням Конституції України, Конвенції ООН про права дитини, законів України стосовно неповнолітніх. Положення 3, 6 цього наказу передбачають встановлення особливого контролю щодо додержання законів, спрямованих на захист соціальних прав вихованців, зокрема на освіту, охорону здоров'я, на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного та соціального розвитку [156]. Передбачається посилення контролю щодо забезпечення майнових та житлових прав неповнолітніх, необхідності вивчення й узагальнення практики прокурорського нагляду за додержанням законодавства про запобігання правопорушенням серед неповнолітніх, захисту їхніх прав, упровадження нових форм і методів роботи, використання

позитивного досвіду. Проте наділені такими повноваженнями працівники прокуратури не виявляють особливого ентузіазму в удосконаленні виконання позбавлення волі щодо неповнолітніх.

Ст. 22 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» встановлює обов'язок співпраці з Уповноваженим, згідно з якою виховні колонії зобов'язані співпрацювати з Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини і надавати йому необхідну допомогу, зокрема: забезпечувати доступ до матеріалів і документів, у тому числі на засадах, зазначених нормативними актами про охорону державної та службової таємниць, надавати інформацію і давати пояснення стосовно фактичної і правової підстави своїх дій та рішень. Відмова від співпраці, а також умисне приховування або надання неправдивих даних, будь-яке незаконне втручання в діяльність Уповноваженого з метою протидії тягнуть за собою відповідальність згідно з чинним законодавством [157]. За ст. 21 зазначеного Закону, кожна особа може звернутися до Уповноваженого в порядку, передбаченому чинним законодавством. Листи, надіслані Уповноваженому, перегляду не підлягають і протягом доби повинні бути передані Уповноваженому.

Взаємодія виховних колоній із кримінальною міліцією у справах дітей має особливість, котра полягає в тому, що спрямована безпосередньо на профілактику та розкриття злочинів, вчинених неповнолітніми. Така взаємодія має правовий характер і передбачена Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [49], Положенням про кримінальну міліцію у справах неповнолітніх», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 8 липня 1995 р. № 502¹ [159]. А. В. Шаміс зазначає, що місцеві органи внутрішніх справ повинні підтримувати «діловий контакт» із виховними колоніями [154, с.17].

¹ Згідно з чинним законодавством, кримінальна міліція у справах неповнолітніх має назву «кримінальна міліція у справах дітей», однак її діяльність досі регулюється Положенням про кримінальну міліцію у справах неповнолітніх, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 8 липня 1995 р. № 502, нині – зі змінами і доповненнями.

Згідно з п. 3 Положення про кримінальну міліцію у справах неповнолітніх [159], яке конкретизує ст. 5 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [49], кримінальна міліція у справах дітей у контексті взаємодії з виховною колонією провадить роботу, пов'язану із запобіганням правопорушенням неповнолітніх, виявляє, припиняє та розкриває злочини, вчинені неповнолітніми, здійснює досудову підготовку матеріалів про правопорушення, вчинені неповнолітніми, проводить дізнання в межах, визначених кримінально-процесуальним законодавством, тощо. Передбачено, що співробітники кримінальної міліції у справах дітей можуть надавати рекомендації співробітникам виховної колонії про напрям, форми та методи впливу на неповнолітнього, засудженого до позбавлення волі. Представники кримінальної міліції мають право відвідувати неповнолітніх правопорушників за місцем їх відбування покарання, проводити бесіди з ними, їхніми батьками (усиновителями) або опікунами (піклувальниками), іншими особами. Але, як свідчить практика, працівники кримінальної міліції у справах дітей у цьому напрямі не виявляють ініціативи.

Кримінально-виконавче законодавство передбачає, що вирішення найбільш принципово важливих і складних питань, що виникають під час виконання покарання у виді позбавлення волі, має відбуватися за обов'язкової участі представників служби у справах дітей. Служби у контексті взаємодії з виховними колоніями перевіряють у межах своїх повноважень законність рішень адміністрації виховної колонії, здійснюють прийом засуджених, заслуховують звіти (повідомлення) співробітників виховних колоній, виносять на розгляд органів місцевого самоврядування питання, пов'язані з діяльністю виховної колонії, працевлаштуванням неповнолітніх та влаштуванням їх на навчання, беруть участь у вирішенні питання про умовно-дострокове звільнення засуджених із виховної колонії.

Значну спільну роботу провадить персонал виховних колоній і служб у справах дітей під час підготовки вихованців до звільнення. Щодо засуджених, які на день звільнення не досягли вісімнадцятирічного віку,

адміністрація установи за 20 днів до звільнення додатково надсилає повідомлення за спеціальною формою до служби у справах дітей міської (районної) державної адміністрації. На думку адміністрації виховної колонії та служби у справах дітей зважається під час розгляду клопотань про звільнення від покарання. За погодженням зі службою у справах дітей вирішується питання про застосування до засуджених амністії.

Проте взаємодія виховної колонії з органами слідства, прокуратури, суду, зі службою у справах дітей, громадськими організаціями є недостатньою, адже охоплює лише надання певної інформації.

Постпенітенціарний вплив на осіб, звільнених із колонії, є однією із стадій виправно-трудоного процесу [6, с. 269]. Нині постпенітенціарний вплив на неповнолітніх розглядається в контексті постпенітенціарного впливу на дорослих засуджених. В. С. Наливайко стверджує, що в аспекті попередження рецидивної злочинності найбільш актуальними є заходи профілактики правопорушень з боку неповнолітніх, які звільнилися з місць позбавлення волі [160, с. 63]. У цьому контексті А.О. Яровий досліджував теоретичні і практичні проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, які звільнилися з місць позбавлення волі, шляхів їх вирішення, організацію процесу соціальної адаптації, здійснення соціальної допомоги і соціального контролю за поведінкою неповнолітніх після звільнення від відбування покарання [161]. Існування інституту постпенітенціарного впливу на неповнолітніх засуджених пов'язано з тим, що не завжди реалізація основних засобів виправлення та ресоціалізації у період відбування покарання у виді позбавлення волі сприяє досягненню цілей покарання. Деякі вчені зазначають, що нерідко в основі повторних злочинів становить спроможність звільненого самостійно планувати й організувати своє життя [163, с. 70].

Діяльність щодо постпенітенціарного впливу на вихованців та закріплення результатів виправлення на практиці провадиться по-різному, але більшість співробітників виховних колоній постпенітенціарний вплив на неповнолітніх засуджених сприймає як завчасне вирішення питання про побутове влаштування

неповнолітнього звільненого, здійснення контролю за прибуттям звільнених до місця проживання та працевлаштування. Вчені поспенітенціарний вплив на засуджених звільнених розглядають як систему заходів, що спрямована на переконання засуджених в об'єктивній необхідності правомірної поведінки на волі та надання їм допомоги у побутовому і трудовому влаштуванні, організацію контролю за їхньою поведінкою, аж до вжиття адміністративних і кримінально-правових заходів примусу з метою недопущення вчинення ними повторних злочинів [6, с. 269]. Разом з тим, зазначають вчені, одними з основних напрямів забезпечення соціальної реабілітації (постпенітенціарного впливу) є призначення справедливого покарання і удосконалення процесу виконання покарання у виді позбавлення волі [164, с. 31, 32]. Очевидно, що призначення неповнолітньому надсуворого покарання вкрай ускладнить, а інколи зробить неможливим його виправлення і перевиховання, оскільки вирок буде сприйматися ним як несправедливий і викликати протест, що і об'єктивно буде перешкоджати досягненню цілей покарання [164, с. 171].

Вжиття «крайнього заходу» постпенітенціарного впливу на неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, – встановлення адміністративного нагляду – не допускається.

Для здійснення постпенітенціарного впливу проводиться комплекс виховних заходів із залученням шефських організацій. Це, зокрема: написання вибачливих листів та явок з повинною, відшкодування спричиненої шкоди державі та потерпілим, самовиховання, створення школи для підготовки проведення зустрічей із представниками регіонів, до яких поїдуть після звільнення засуджені неповнолітні, створення наглядної агітації, зустрічі з колишніми вихованцями, які добре влаштувалися після звільнення, встановлення ділових зв'язків із відділом кадрів підприємств, виїзд вихователів до місця проживання неповнолітнього після звільнення. Водночас учені зазначають, що під час підготовки засуджених до звільнення особливу увагу слід приділяти формуванню навиків неповнолітніх планувати свій час і дозвілля, правильно витратити кошти [163, с. 70].

На відміну від приймальників-розподільників для неповнолітніх, загальноосвітніх шкіл і професійних училищ соціальної реабілітації, центрів медико-соціальної реабілітації неповнолітніх, часткове відшкодування витрат на утримання неповнолітніх у виховних колоніях батьками (усиновителями) або опікунами (піклувальниками) не передбачено. Хоча законодавством не заборонено приймати благодійні пожертвування від фізичних і юридичних осіб. Така практика нині є доволі поширеною. Відтак за доцільне буде у чинному законодавстві передбачити утримання осіб до 22-річного віку (відповідно до ст. 148 КВК України) за рахунок батьків, опікунів, а також коштів, отриманих під час праці засуджених на підприємствах колонії. Лише за відсутності останнього держава повинна виділяти кошти на утримання неповнолітніх.

Отже у рамках виконаного дослідження можемо стверджувати, що ще багато є передумов, які перешкоджають діяльності служб і відділів колоній для досягнення мети виправлення та ресоціалізації неповнолітніх засуджених до позбавлення волі на певний строк, основними з яких є:

- незручна для дітей і неефективна організаційна структура виховної колонії;
- низька оплата праці співробітників колонії, порівняно з фізичними, інтелектуальними та моральними затратами;
- надмірна паперова робота;
- виконання обов'язків, що не належать до повноважень особи, яка обіймає певну посаду;
- відсутність належної, чітко визначеної у законі взаємодії з іншими державними органами і громадськими організаціями щодо досягнення виправлення та ресоціалізації засуджених та закріплення досягнутих позитивних перспектив.

Учені зазначають, що можна виокремити щонайменше 20 таких чинників [134, с. 6]. Однак, попри недоліки в організації та функціонуванні, у виховних колоніях здійснюється значний обсяг роботи, спрямованої на боротьбу зі злочинністю шляхом виправлення і ресоціалізації неповнолітніх засуджених до позбавлення волі.

3.2 Зарубіжний досвід виконання позбавлення волі щодо неповнолітніх та його правове регулювання у міжнародних нормативно-правових актах

Нині можна констатувати, що інтерес з боку науковців, законодавців, практиків, громадських діячів значно зріс до порівняльного правознавства. Це пояснюється необхідністю врахування і використання задля формування теоретичних положень, нормативних актів у кримінально-виконавчій практиці передових поглядів людства та механізму втілення їх у життя. Вчені наголошують, що за радянських часів недостатньо уваги приділялося вивченню зарубіжного права [166, с. 3], а те, що отримало висвітлення, зазнало впливу того періоду [167, с. 3]. Однак не можна стверджувати, що це спричинило повне відставання від більш розвинутих країн у сфері виконання кримінальних покарань. Зокрема, чимало складових відбування покарання (організація нагляду, режиму, охорони, медико-санітарного забезпечення) не поступається закордонним моделям, а деякі з них, наприклад, соціально-психологічна робота, методика виховної роботи, загальноосвітнє та професійно-технічне навчання за деякими показниками є більш ефективними.

Аналіз кримінально-виконавчого права інших країн дає змогу визначити тенденції розвитку цієї галузі права, а практика кримінально-виконавчої діяльності – визначити перспективні напрями, методи та прийоми вирішення актуальних проблем кримінально-виконавчої діяльності з метою недопущення помилок, що простежувалися в діяльності установ і органів пенітенціарної системи. Зростає потреба у міжнародному співробітництві у цій сфері, адже проблема зростання рівня злочинності є спільною у світі [168, с. 35; 169, с. 161].

Особливої значущості зарубіжний досвід набуває в період удосконалення існуючої кримінально-виконавчої діяльності. Активний процес входження України до світового співтовариства передбачає, що наша держава при розробці та прийнятті нових законодавчих актів повинна керуватися не тільки змістом національних правових норм, а й міжнародними правовими актами, зокрема міжнародними стандартами з прав людини [81, с. 1]. Багато положень

міжнародних нормативно-правових актів кримінально-виконавчого характеру та пенітенціарного законодавства зарубіжних країн були використані при розробці Кримінально-виконавчого кодексу України.

У розвиток порівняльного виправно-трудоного, кримінально-виконавчого, пенітенціарного права великий внесок здійснили відомі дослідники тюремних систем зарубіжжя: Ю. А. Алфьоров, З. А. Астеміров, І. А. Воробйов, М. П. Мелентьєв. Зокрема, Ю. В. Чакубаш у своїй дисертації багато уваги приділив соціально-педагогічним основам діяльності пенітенціарних закладів для неповнолітніх у США [169]. Натомість процес вивчення іноземного досвіду українськими науковцями відбувається вкрай повільно, про що свідчить незначна кількість публікацій у цій галузі.

Досвід виконання позбавлення волі щодо неповнолітніх у зарубіжних країнах зазвичай поширюється завдяки науково-практичним конференціям, семінарам, круглим столам, здебільшого за сприяння громадських діячів, які не мають відповідних спеціальних знань та кваліфікації. Відтак вони повністю не вирішують завдань наукового вивчення досвіду виконання позбавлення волі неповнолітніх у зарубіжних країнах, тоді як їхні результати не втрачають актуальності.

Інтерес до вивчення проблем поведження із правопорушниками з боку інших суб'єктів суспільних відносин постійно зростає. Це, зокрема:

– спеціалізовані міжнародні установи Організації Об'єднаних Націй (Всесвітня організація охорони здоров'я, Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Міжнародна організація праці;

– міжурядові організації (Рада Європи, Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол) тощо);

– міжнародні неурядові організації (Міжнародна амністія, Міжнародне товариство соціального захисту, Міжнародний кримінальний і пенітенціарний фонд, Ліга Говарда з реформи пенітенціарної системи та інші).

Зауважимо, що «пенітенціарні системи» зарубіжжя, а в їх складі пенітенціарні заклади для неповнолітніх мають різний час виникнення та

формування, відмінності в історичному шляху створення, що не може не позначитися на особливостях виконання покарань [170, с. 4].

Зауважимо на особливе місце і роль суду, поліції, громадськості при виконанні покарання у виді позбавлення волі, яке полягає в тому, що у багатьох країнах існує ефективна взаємодія між ними саме для виправлення засудженого, повернення його в суспільство таким, що може в ньому жити не порушуючи закони. Деякі з цих органів, які спеціально не призначені для виконання покарань, також виконують функції місць позбавлення волі.

Зважаючи на відсутність у достатній мірі джерел про виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх у зарубіжних країнах, розкриття цього питання доцільно здійснити через аналіз його складових, що мають пізнавальне, теоретичне та практичне значення.

Законодавства більшості зарубіжних країн вказують на існування виваженого підходу до застосування і виконання покарання у виді позбавлення волі неповнолітніх, оцінки ступеня виправлення засуджених, створення оптимальних умов для послідовного переходу від умов позбавлення волі до умов життя за межами виховно-виправних закладів та здійснення постпенітенціарних заходів.

Аналіз зарубіжного пенітенціарного законодавства і практики свідчить, що позбавлення волі є найбільш суворим покарання і до неповнолітніх застосовується у виняткових випадках, зазвичай до осіб, які вчинили найбільш суспільно небезпечні вчинки. Водночас у деяких країнах таке покарання не є поширеним, тоді як в інших простежується значний відсоток неповнолітніх, які засуджуються до позбавлення волі. Згідно зі статистичними даними, неповнолітніх, позбавлених волі, було у: Косово – 4, Словенії – 8, Угорщині – 51, Вірменії – 41, Грузії – близько 50, що становить відповідно 0,2; 0,4; 0,5; 1,2; 1,3% неповнолітніх, позбавлених волі на 100 000 населення. Проте в Україні, Естонії, Латвії, Туркменістані, Білорусі, Російській Федерації відповідно 11,6; 11,9; 14,0; 17; 20; 23,8% на 100000 неповнолітніх відбувають покарання [174, с. 24]. У Франції спостерігаємо незначний відсоток застосування ув'язнення до

неповнолітніх: у судовому окрузі Паризького промислового району з населенням 1,2 млн. осіб в ув'язненні перебувало всього 10 неповнолітніх правопорушників, разом із тими, хто очікував на рішення суду [172, с. 76]. Показники, що характерні для країн Європейського союзу, відображено у таблиці 3.2.1 [167, с. 98].

Вартує розгляду практика застосування позбавлення волі в Новій Зеландії, котра є однією з тих небагатьох країн, що спромоглися створити таке законодавство, що сприяло зниженню застосування тюремного ув'язнення (позбавлення волі) до неповнолітніх, попри високий рівень його застосування у країні загалом. Зменшенню випадків застосування цього покарання частково сприяла недостатність тюремних закладів. Так, у Новій Зеландії 1998 р. було всього 4 установи на 70 місць для тих молодих людей, які перебували під слідством, і для тих, хто засуджений до ув'язнення з подальшим застосуванням нагляду [173, с. 49]. Порівняно з 1986 р. у 1996 р. кількість неповнолітніх, які тримались у тюрмі, зменшилась майже у 3,4 рази (табл. 3.2.2).

По-різному визначається вік неповнолітніх, що має значення для кримінально-виконавчої діяльності. Неповнолітніми, за англійським законодавством, є особи, які не досягли 21 року. Ця категорія, своєю чергою, поділяється ще на три вікові групи: 1) діти 8–13 років, 2) підлітки 13–15 років, 3) юнаки 16–21 років. Віковий критерій береться до уваги при розподілі неповнолітніх по виправно-виховних закладах. Неповнолітніми у США вважаються особи, які, залежно від законодавства штату, не досягли 18 чи 21-річного віку.

Аналіз пенітенціарного законодавства зарубіжних країн свідчить, що регулювання виконання і відбування позбавлення волі неповнолітніх зазвичай передбачене самостійними нормативно-правовими актами, а не окремим розділом чи частиною закону, що регулює виконання покарань загалом. Відтак законодавства зарубіжних країн поступово упорядковуються відповідно до вимог норм міжнародного права, хоча простежуються певні проблеми реалізації міжнародних правил та стандартів: відсутність достатнього фінансування, переповнення виправних закладів, невдале вирішення потреб ресоціалізації, нестача персоналу.

У великих країнах, наприклад у США, тяжіє тенденція до федералізації законодавства, що регулює виконання покарання стосовно неповнолітніх. Водночас ці федеральні закони мають рекомендаційний характер і є тим зразком, до якого повинне прагнути законодавство штатів. Крім основних законів, існує ще багато підзаконних актів (розпоряджень, рішень, постанов), що визначають способи поводження з неповнолітніми у поліцейських дитячих палатах, виховних та виправних закладах, у психіатричних лікарнях, а також правила застосування засобів примусу, медичної допомоги, навчання чи фінансування діяльності установ тощо.

У більшості країн основу відбування позбавлення волі неповнолітніх становить прогресивна система виконання і відбування покарання. Залежно від набраних балів, кількість яких змінюється від поведінки неповнолітнього, успіхів у навчанні, змінюється статус засудженого і вирішується питання про зміну умов тримання чи звільнення засудженого.

В окремих країнах позбавлення волі ще виконується у тюрмах, проте більшість неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, відбуває покарання у виправно-виховних закладах, що мають різну назву і призначення (притулки, пенітенціарні центри, виправні центри, класифікаційні центри тощо).

Так, окрім тюремного ув'язнення, у США до неповнолітніх правопорушників застосовуються інші заходи виправно-виховного характеру, що виконуються у спеціальних установах, зокрема ці заходи прийнято називати не позбавленням волі, а «інституалізацією». Інституціоналізація – це примусове поміщення неповнолітніх правопорушників до спеціальних установ [174, с. 39]. У широкому розумінні інституціоналізацією вважаються арешт, досудове ув'язнення, поміщення до класифікаційних установ, до спеціальних установ для виконання позбавлення волі. У деяких випадках інституціоналізація застосовується як запобіжний захід, хоча для цього використовуються спеціальні прийомні будинки чи прийомні відділення при дитячих виправних установах, а тюрми – значно рідше. Інституціоналізація неповнолітнім призначається на строк, не менший, ніж три місяці, але здебільшого переважає застосування

невизначених строків, що певною мірою свідчить про прагнення законодавства і практики пристосувати покарання (інституціоналізацію) до мети виправлення. У класифікаційних (спостережно-розподільних центрах), де неповнолітні перебувають три-чотири тижні, особа неповнолітніх вивчається і спеціальною комісією за результатами спостереження засуджений направляється до тієї чи іншої установи.

Аналіз пенітенціарного законодавства інших країн дає змогу зробити висновки про відсутність єдиного підходу до питання про підстави поміщення неповнолітнього до виправно-виховного закладу. Проте можна виокремити такі основні підстави поміщення до цих установ: а) вирок загального суду; б) рішення ювенального суду; в) клопотання батьків; г) рішення інших компетентних органів.

У Німеччині позбавлення волі, дисциплінуючий арешт щодо неповнолітніх і системи опікунського виховання розмежовані. Якщо рішення про позбавлення волі й дисциплінуючий арешт ухвалює ювенальний суд, то про опікунське виховання – опікунські суди соціальної допомоги для молоді. Призначення покарання неповнолітнім, наприклад у Франції, здійснюється лише судами у справах неповнолітніх, які можуть застосувати покарання та заходи безпеки (заходи соціального захисту). Покарання зводиться до позбавлення волі на певний строк (до 20 років), яке виконується у загальних тюрмах та інших установах, якими є пенітенціарні та виправні колонії. Заходи безпеки (заходи соціального захисту) застосовується в порядку цивільного судочинства до неповнолітніх, які ще не вчинили злочину, але перебувають у «небезпечному стані». Ці заходи зовні особливо нічим не відрізняються від позбавлення волі і здебільшого реалізуються в пенітенціарних, виправних колоніях і в опікунсько-виховних притулках протягом строку, визначеного судом. Строк заходів безпеки залежно від ступеня ресоціалізації неповнолітніх може змінюватися. Цікавим є підхід Румунії, законодавство якої передбачало, що неповнолітні віком 14–18 років відповідають за свої вчинки перед навчальним закладом чи підприємством лише за вчинення тяжких злочинів, у виняткових випадках справу слухає суд, який може направити

їх до виховно-трудової школи на строк від 2 до 5 років. До осіб 18–21 років за вчинення вбивства може бути застосовано тюремне ув'язнення [165, с.17].

Аналіз зарубіжного законодавства, наукової та навчальної літератури засвідчує, що у виправних закладах для неповнолітніх утримуються: неповнолітні, засуджені до позбавлення волі за вироком суду; неповнолітні, які підозрюються у вчиненні злочину за рішенням суду; неповнолітні, які підлягають додатковому вивченню перед поміщенням до виправних закладів за рішенням суду чи компетентних органів; неповнолітні, направлені батьками чи компетентними органами для виправлення, неповнолітні, які, на думку компетентних органів, можуть вчинити злочин. Окрему категорію становлять безпритульні й бездоглядні, які утримуються у виправних установах Латинської Америки [175, с. 143].

Кримінальне покарання у виді позбавлення волі має різні форми. У Новій Зеландії тюремне ув'язнення для неповнолітніх віком 14–16 років має дві форми: наказ про нагляд і тюремне ув'язнення (тримісячне ув'язнення в установі Департаменту соціального забезпечення) – єдиний вирок, що його може винести суд у справах молоді. За статистикою, протягом року судами виноситься 230 вироків щодо поміщення неповнолітніх до тюрми [173, с. 53].

За японським законодавством, до неповнолітніх застосовується три види позбавлення волі: арешт, тюремне ув'язнення, каторга. Неповнолітні японці віком 14–16 років підлягають юрисдикції Сімейних судів, що можуть направити їх до спеціальних виправних установ. Лише за вчинення особливо тяжких злочинів ця категорія неповнолітніх підлягає відповідальності за загальними правилами, нарівні з дорослими, і до них може бути застосовано позбавлення волі. Ув'язнення неповнолітніх відбувають у спеціальних арештних домах чи у спеціально призначеному відділенні тюрми. Особи, які досягли повноліття, утримуються окремо від неповнолітніх.

Аналіз пенітенціарного законодавства та практики кримінально-виконавчої діяльності досліджуваних країн свідчить, що створення закладів позбавлення волі для неповнолітніх здійснюється:

– виключно державними органами;

– частково державними органами, неурядовими організаціями (громадськими, релігійними) та приватними особами, але підпорядковуються лише державним органам, наприклад Міністерству внутрішніх справ, Міністерству юстиції чи окремому відомству (Англія має систему виправних закладів, які засновуються як місцевою владою, так і громадськими та релігійними організаціями, але підпорядковуються Міністерству внутрішніх справ). Наприклад, виправні (одобрювальні) школи, що є найбільш поширеними виправними закладами в Англії і в науковій та навчальній літературі згадуються під назвою «виправні дома» [176, с. 76], організуються за згоди судових органів і підпорядковуються Міністерству внутрішніх справ. Відтак вони отримали назву «одобрювальні школи».

У США налічується близько 993 державні виправні установи для неповнолітніх правопорушників, в яких утримуються 45 тисяч засуджених. Державні установи поділяються на федеральні та виправні установи штатів. Також у США є приватні виправні установи, установи для неповнолітніх, що утримуються громадськими й релігійними організаціями, в яких утримуються 29 тисяч неповнолітніх засуджених [177, с. 33]. У Франції виправні заклади для неповнолітніх організуються здебільшого за рахунок держави, але інколи вони створюються на кошти приватних осіб і благодійних товариств, проте знаходяться у структурі Міністерства юстиції. Міністерство юстиції має управління, яке займається інспектуванням установ, де утримуються неповнолітні правопорушники, а також здійснює розподіл та розміщення неповнолітніх. Вік, стать, поведінка, стан здоров'я, професійні здібності є критеріями розподілу неповнолітніх. Система пенітенціарних закладів для неповнолітніх у Польщі складається з виховних закладів (у структурі Міністерства освіти і виховання) та виправних установ (у структурі Міністерства юстиції) [178].

Виправні системи для неповнолітніх інших країн доволі розгалужені. Наприклад, до місць позбавлення волі в Англії належать виправні (одобрювані) школи, (класифікаційні школи; виправні школи); виправно-виховні центри; арештні дома (виховні центри); у США – центри тимчасового

ув'язнення, притулки, діагностичні центри, виправні установи, інтернати і групові будинки, трудові табори, тюрми; у Франції – тюрми (окремі корпуси), пенітенціарні колонії, виправні колонії, арештні дома (окремі приміщення), виправні дома (окремі приміщення); у Румунії – установи виправного виховання і медико-лікувальні підрозділи (для наркоманів, психічно хворих), арештні дома (окремі приміщення), виправні дома (окремі приміщення), тюрми; у Польщі – притулок для неповнолітніх, швидка опікунська допомога, виховні заклади, виправні будинки тощо; у Китаї – загальні тюремні заклади; у Німеччині – молодіжні тюрми; у Російській Федерації – виховні колонії [179, с. 34–45; 180, с. 11–12, 181, с. 12–14; 182, с. 56–59].

Здебільшого виправні системи для неповнолітніх у зарубіжних країнах характеризуються тим, що в однорідних установах існують єдині вимоги до виконання позбавлення волі, проте цього не можна сказати про виправні системи Німеччини та США, де правове регулювання позбавлення волі, практика його виконання, умови тримання, режиму тощо у кожному штаті чи землі відрізняються.

Важливу роль у системі установ і органів, що виконують покарання у виді позбавлення волі, виконують заклади, в яких перед поміщенням до закладів позбавлення волі неповнолітніх усебічно вивчають. Класифікаційні школи Англії – найбільш типовий представник таких закладів. Їх завданням є спостереження і вивчення життя вихованця, його потреб і здібностей. Ці дані узагальнюються у висновку, що містить рекомендації про найбільш доцільні заходи впливу. До цього висновку може бути додана доповідь психіатра, необхідні висновки інших фахівців. Ці матеріали не підлягають розгляду судом до моменту визнання неповнолітнього винним у вчиненні злочину чи таким, що потребує опіки, охорони та контролю. У деяких штатах США перед виконанням позбавлення волі неповнолітніх направляють до діагностичних (класифікаційних) центрів, які працюють під контролем комісій у справах молоді, муніципальних органів і департаментів із виправлення неповнолітніх правопорушників. Їх завдання – впродовж певного часу (в одних штатах – 4–6 днів, в інших – 30–60) вивчити особу неповнолітнього.

Основу організації життєдіяльності виправних закладів для неповнолітніх становить переважно система класів, відділень, рідше застосовується сімейна чи інша система. Проте організація більшості виправних закладів для неповнолітніх США ґрунтується на сімейному принципі, «сім'ї» проживають окремо, їх очолюють вихователі – «батьки», які, за можливості, є подружжям, а колектив вихованців формується за допомогою симпатій та антипатій серед вихованців.

У більшості зарубіжних країн виконання і відбування позбавлення волі умовно можна поділити на декілька етапів, кожен із яких має свої особливості, що відображаються в його назві. Можна виокремити такі етапи, які здебільшого проходить неповнолітній при засудженні до позбавлення волі: прийомний, нормальний, перехідний. Прийомний – протягом цього етапу засуджений певний час утримується в одиночній камері чи спеціальному відділенні, де його вивчають; нормальний – упродовж цього етапу здійснюються основні заходи щодо виховання, навчання певній професії; перехідний – неповнолітній утримується в окремому відділенні закладу чи направляється для відбування на строк, що залишився, до перехідної установи. Ця установа є відкритою, в іншому випадку, в цій же установі засуджений може бути розконвойований.

У виправних закладах для неповнолітніх існує система впливу, що має дати бажаний результат – виправлення засуджених. Для цього у більшості закладів організується загальноосвітня і професійна підготовка, виховання (трудове виховання тощо), індивідуальна виховна робота.

Для здійснення виховного впливу на неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, створюються програми, що враховують такі особливості: сильний вплив тюремної субкультури на підлітків; надмірне емоційне сприйняття проблем життя в тюрмі; обмеження фізичної активності молодого організму; елементи агресивної психіки молоді з кримінального середовища; негативний вплив батьків тощо. Наприклад, у виправних закладах Латинської Америки, де утримуються і неповнолітні правопорушники, і безпритульні й

бездоглядні, функціонує три види програм: лікувальні, профілактичні і програми, що стосуються виняткових випадків [175, с.144].

Аналіз пенітенціарного законодавства зарубіжних країн свідчить, що в роботі з неповнолітніми, засудженими до позбавлення волі, застосовуються різноманітні методики, методи, прийоми виховного впливу. Особливістю англійських і американських виправних закладів є те, що в них широко застосовуються методи психоаналізу: 1) гіпноз; 2) навіювання; 3) здійснення різних видів психологічних впливів. Виправлення зводиться до соціальної адаптації, тобто укладення духовних цінностей неповнолітніх відповідно до нормальних цінностей соціального життя. У тюрмах Польщі для підлітків інтенсивніше проводяться культурно-просвітницькі, спортивні і фізкультурні заняття, організуються зустрічі з батьками та близькими родичами з метою інформування останніх про перевиховання засудженого. Широко провадиться співробітництво з громадськими організаціями. Підлітки мають право на додаткове побачення раз на місяць. У Китаї особлива увага приділяється культурно-масовій роботі: неповнолітні залучаються до роботи гуртків, у цих закладах проводяться огляди художньої самодіяльності.

Умови тримання неповнолітніх у виправних закладах у здебільшого залежать від економічного становища країни та традицій. Проте становище неповнолітніх щодо умов відбування покарання дорослих є ліпшим. Законодавство та практика зарубіжних країн вказує на те, що неповнолітні, порівняно з дорослими, мають додаткові права і свободи. За правило, неповнолітні носять одяг спеціального зразка, лише під час культурно-масових заходів за межами установи та відвідування родичів їм дозволено одягати цивільний одяг. Неповнолітні засуджені мають право на одну посилку, лише одне короткострокове побачення та придбання товарів у магазині протягом місяця.

Залучення неповнолітніх до праці є добровільним. Праця супроводжується зазвичай професійним навчанням тим спеціальностям, які мають попит у суспільстві. Майже в усіх виправних закладах зарубіжжя організовується

загальноосвітнє навчання. Результати професійного та загальноосвітнього навчання беруться до уваги при визначенні ступеня виправлення неповнолітнього і його спроможності жити у суспільстві після звільнення. У Франції одним із елементів покарання є праця, що оплачується у межах 30–70% заробітку залежно від категорії, до якої належить засуджений.

У виправних закладах для неповнолітніх існують доволі суворі дисциплінарні стягнення. Наприклад, у США найбільш поширеними заходами впливу є такі: 1) дисциплінарні ванни у льодяній воді; 2) примусове прийняття проносних речовин; 3) бриття голови; 4) недоцільна тяжка праця. У зарубіжній кримінально-виконавчій практиці варте уваги застосування до неповнолітніх заохочень, що реалізуються ними за межами виправної установи, у деяких випадках неповнолітнім навіть може бути надано короткострокову відпустку.

Пенітенціарні заклади для неповнолітніх обслуговує і «тюремний» персонал, і цивільні особи. За правило, персонал виправно-виховних закладів складається із психологів, педагогів, юристів, кримінолога, соціальних працівників, майстрів певних професій, священика, обслуговуючого персоналу.

Підстави звільнення безпосередньо тісно пов'язані зі строками тримання неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі. Строки перебування у виправних закладах зарубіжних країн відрізняються: мінімальний строк позбавлення волі триває декілька годин, максимальний – довічне позбавлення волі. Невеликі строки позбавлення волі від 6 місяців до 1 року становлять значний відсоток з-поміж загальної кількості вироків до позбавлення волі. Доволі часто у зарубіжних країнах застосовуються так звані невизначені строки, але вони таки обмежуються певними умовами. Строк позбавлення волі не завжди визначається цифрами, у законодавстві деяких країн передбачені умови, якими розпочинаються або обмежуються строки зазначеного покарання. У законах деяких країн встановлюються строки позбавлення волі, але вони обмежуються мінімальними строками позбавлення волі, які неповнолітній повинен обов'язково відбутися у виправній колонії, встановлюється максимальний вік, до якого неповнолітній може утримуватись у цьому

виправному закладі, наприклад, досягнення неповнолітнім певного віку і звільнення чи переведення до загальних виправних установ, здобуття професії, досягнення стану виправлення тощо.

Водночас строк перебування у цих закладах є дещо умовним, адже він може бути продовжений або скорочений міністром внутрішніх справ (Англія), рішенням педагогічної ради закладу (Угорщина). Строк тримання може бути продовжений лише до певних меж, наприклад, до 19 років (Угорщина). Від подальшого відбуття покарання здебільшого неповнолітні засуджені звільнюються на підставі рішення суду з подальшим встановленням випробувального терміну строком на 1 рік. За ч. 6 ст. 88 КК Російської Федерації, кримінальне покарання у виді позбавлення волі не може становити більше 10 років [167, с. 213]. Французьке законодавство характеризується тривалими строками позбавлення волі неповнолітніх. За вчинення злочину, за який передбачається довічне ув'язнення, до неповнолітніх може бути застосовано позбавлення волі у виді 10–20 років каторги чи 5–10 років тюремного ув'язнення. В усіх інших випадках неповнолітньому призначається половина строку позбавлення волі, який передбачено для дорослої особи.

У більшості країн за відсутності позитивного результату неповнолітні засуджені можуть бути переведені до закладів із суворішими умовами тримання, проте, як свідчить практик виконання цього покарання, це трапляється вкрай рідко.

Із аналізу кримінально-виконавчої практики зарубіжжя, наукової та навчальної літератури очевидно, що більшість неповнолітніх звільнюються достроково – до закінчення строку, визначеного вироком суду чи компетентним органом. Варта уваги практика США, за якою щорічно, після закінчення навчального року у виправному закладі для неповнолітніх готуються характеристики, на підставі яких бюро умовного звільнення штату вирішує питання подальшого перебування неповнолітнього у установі, його переведення до іншої установи чи звільнення під нагляд.

По-різному вирішується проблема впливу на поведінку чи контролю неповнолітніх після їх звільнення. За правило, звільнені з виправного закладу

підлягають нагляду з боку компетентних органів, що не належить до системи пенітенціарних закладів. Проте існує практика, коли персонал виправних закладів здійснює нагляд за своїми колишніми вихованцями, яких у будь-який час може повернути. Менш виражене спостереження за колишніми вихованцями може тривати ще три роки. По-особливому питання постпенітенціарного впливу щодо засуджених дівчаток вирішується у Франції: установа проявляє активність у виданні заміж вихованки.

Отже, позбавлення волі є найбільш суворим покаранням, котре застосовується до неповнолітніх, які вчинили найбільш суспільно небезпечні злочини. Аналіз кримінального законодавства та законодавства у сфері виконання кримінальних покарань щодо неповнолітніх зарубіжних країн та кримінально-виконавчої практики свідчить про фактичну незмінність виконання позбавлення волі з моменту його виникнення. Проте виправно-трудові, кримінально-виконавчі системи для неповнолітніх мають багато спільного щодо класифікації неповнолітніх, особливостей відбування позбавлення волі, застосування основних засобів виправлення та ресоціалізації.

Законодавства більшості країн визнають стать, вік, наявність судимостей, тяжкість вчиненого правопорушення (злочину) і беруть їх до уваги при визначенні установи відбування покарання. Водночас строки тримання неповнолітніх засуджених залежать від віку притягнення до кримінальної відповідальності. Вчені зазначають, що такі чинники, як розмір території, чисельність та густота населення, рівень промислового виробництва, історичні і культурні традиції, мають вплив на практику виконання цього виду покарання, зокрема на дислокацію місць позбавлення волі, форму організації праці, навчання, участі громадських організацій у життєдіяльності місць позбавлення волі [181, с.12,].

Отже, з аналізу законодавства та практики виконання позбавлення волі щодо неповнолітніх в інших країнах простежується:

– значна частина пенітенціарних норм зарубіжних країн приймалася доволі давно і не може повною мірою регулювати відносини, що виникають у процесі виконання позбавлення волі на сучасному етапі;

– існують тенденції до нерозмежування кримінального покарання і виправно-виховних заходів, що не є покаранням;

– у виправно-виховних закладах утримуються не лише особи, які вчинили злочин, а й деліквентні малолітні і неповнолітні;

– існує безліч видів виправних закладів, різних за походженням, призначенням, методами роботи з неповнолітніми, позбавленими волі;

– заклади позбавлення волі мають різне підпорядкування (Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції, Міністерство освіти, окреме відомство, а деякі з них підпорядковуються одночасно різним відомствам);

– заклади позбавлення волі щодо неповнолітніх створюються державою, релігійними організаціями, громадськими об'єднаннями, приватними особами;

– належність того чи іншого заходу (арешт, обмеження волі, позбавлення волі) до покарання у виді позбавлення волі залежить від особливостей законодавства тієї чи іншої країни (наприклад, адміністративне законодавство арешт відносить до позбавлення волі, а інше – ні), хоча арешт, який виконується в тій чи іншій країні і не є офіційним покаранням, має всі ознаки кримінально-правового позбавлення волі;

– законодавство, що регулює підстави і порядок виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх, має різні назви: пенітенціарне, виправне, кримінально-виконавче;

– основними завданнями покарання у виді позбавлення волі неповнолітніх є виправлення, ресоціалізація, перевиховання засуджених, загальна та спеціальна превенція;

– триває робота щодо пошуку заходів впливу на неповнолітніх, які не пов'язані з позбавленням волі й ізоляцією неповнолітнього від суспільства;

– відсутня чітка, логічна структура закладів для неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, що є взірцем для наслідування.

Розглянемо міжнародно-правові акти і стандарти поведіння з неповнолітніми, засудженими до позбавлення волі. Вчені зазначають, що співпраця світового співтовариства у боротьбі зі злочинністю – це актуальне й

важливе питання сучасності, однією із специфічних форм якого є вироблення міжнародно-правових стандартів у сфері виконання покарання [5, с. 192]. Вони закріплюються у конвенціях, деклараціях, положеннях, пактах, правилах, договорах, угодах. Ці нормативно-правові акти не рівнозначні за своїм юридичним статусом, але їх об'єднує те, що вони спрямовані на координацію зусиль світового співтовариства у сфері кримінально-виконавчої діяльності.

Міжнародні нормативно-правові акти і стандарти мають і обов'язковий, і рекомендаційний характер. Якщо ратифіковані норми діють в Україні безпосередньо, то інші мають дорадче значення, але їх юридична сила оцінюється неоднозначно. З одного боку, вони не є обов'язковими до виконання, а з іншого – недооцінювати їх юридичну силу не можна, адже вони мають визнання у міжнародній спільноті. Відтак ці норми можуть діяти як норми прямої дії, без включення їх до національного законодавства, проте, як свідчить практика, ці норми застосовуються вкрай повільно.

У міжнародних документах злочинність неповнолітніх розглядається як проблема, що потребує політичного втручання, а розробка та планування заходів протидії злочинності неповнолітніх посідає важливе місце у боротьбі зі злочинністю загалом. Для реалізації ефективної політики вказані документи створюють умови і заохочують проведення дослідницької роботи у сфері дослідження злочинності неповнолітніх. Згідно з Пекінськими правилами, очевидно, що варто докладати зусиль для вивчення й оцінки причин, тенденцій правопорушень і злочинності неповнолітніх, а також різних конкретних їх потреб [78]. Постійна робота щодо з'ясування тенденцій злочинності неповнолітніх, вивчення потреб неповнолітніх, які відбувають покарання у виправних закладах, спрямована на поліпшення не тільки політики держави у сфері боротьби зі злочинністю неповнолітніх, а й удосконалення форм та методів роботи з цією категорією засуджених.

Формальною основою можливості застосування норм міжнародно-правових стандартів кримінально-виконавчого характеру є ст. 9 Конституції України, в якій передбачено, що чинні міжнародні договори, згода на

обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [80]. Фактичною і об'єктивною основою застосування цих норм є єдність людської (дитячої) сутності і «природних» прав засуджених до позбавлення волі, однотипність злочинності неповнолітніх як в Україні, так і в інших країнах, подібність (у більшості) основних заходів і методів впливу на злочинність неповнолітніх.

Нині міжнародно-правові акти реалізуються шляхом упорядкування чинного законодавства та кримінально-виконавчої практики відповідно до міжнародних норм та шляхом прямої дії цих норм. Існування значної кількості міжнародно-правових актів створює передумови для їх класифікації за різними критеріями: ступенем загальності та обов'язковості, спектром дії, джерелами походження, належністю до певних категорій осіб [5, с. 194].

Міжнародні документи, що регулюють відносини у сфері виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх, є частиною системи міжнародних актів у боротьбі зі злочинністю. Вчені включають ці нормативно-правові акти до актів спеціалізованого характеру [6, с. 161]. Ці міжнародні нормативно-правові акти є документами, що висвітлюють ті мінімально достатні вимоги, яким повинно відповідати позбавлення волі стосовно неповнолітніх.

Ці норми є наслідком плідної співпраці – від перших міжнародних тюремних конгресів, що розпочалися зі середини ХІХ ст. Зокрема, після створення Організації Об'єднаних Націй почали проводитися конгреси ООН із питань запобігання злочинності. Першим такий відбувся 1955 р. у Женеві (Швейцарія). Саме на цьому конгресі було прийнято Мінімальні стандартні правила поведінки з в'язнями. Такі конгреси проходили 1960 р. у Лондоні (Англія) – другий конгрес; 1965 р. у Стокгольмі (Швеція) – третій конгрес; 1970 р. в Кіото (Японія) – четвертий конгрес; 1975 р. у Женеві (Швейцарія) – п'ятий; 1980 р. в Каракасі (Венесуела) – шостий; 1985 р.

в Мілані (Італія) – сьомий конгрес; 1990 р. в Гавані (Куба) – восьмий конгрес; 1995 р. в Каїрі (Єгипет) – дев'ятий конгрес; 2000 р. у Відні (Австрія) – десятий конгрес.

Значення міжнародних нормативно-правових актів для чинного законодавства і практики полягає в тому, що вони визначають здійснення судочинства щодо неповнолітніх як складову процесу національного розвитку кожної країни, становлять компромісні варіанти, які відображають принципи виконання покарання щодо неповнолітніх у різних правових системах. Міжнародні нормативно-правові акти сприяють державним органам, громадським організаціям, приватним особам у виробленні позиції щодо належного ставлення і поводження з неповнолітніми, позбавленими волі, є настановою для фахівців, які здійснюють управління виправними установами для неповнолітніх, а також допомагають оцінити практику виконання позбавлення волі стосовно неповнолітніх. Проте вони встановлюють лише мінімально обов'язкові вимоги до виконання позбавлення волі, а відтак не охоплюють усіх тих необхідних вимог, що потрібні для каяття неповнолітнього, який вчинив злочин. Особливої уваги варті положення, що створюють умови та заохочують проведення науково-дослідницької роботи у сфері боротьби зі злочинністю неповнолітніх. Зазначені документи не забороняють законодавствам окремих країн висувати більш високі вимоги.

Законодавство України у сфері виконання кримінальних покарань, що дісталась у спадок від СРСР, формувалося протягом десятиріч і не враховувало міжнародні норми. Водночас вироблені міжнародним товариством загальні положення міжнародного права, що захищають людину, за своєю сутністю для кожної держави є тим зразком, за яким вимірюється її цивілізованість.

Свого часу світова спільнота прийняла низку міжнародно-правових документів загального та спеціального характеру щодо здійснення судочинства стосовно неповнолітніх. Це, зокрема:

- Конвенція ООН про права дитини 1989 року (ратифікована до 1997 року усіма країнами, окрім США і Сомалі) [50];
- Минимальные стандартные правила ООН, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила), 1985 года [78];
- Правила Организации Объединенных Наций, касающиеся защиты несовершеннолетних, лишенных свободы, 1990 года [184];
- Руководящие принципы Организации Объединенных Наций для предупреждения преступности среди несовершеннолетних (Эр-Риядские руководящие принципы), приняты и провозглашены резолюцией 45/112 Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1990 года [185];
- Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями 1955 року [186] та Європейські пенітенціарні правила 1987 року [77].

Важливим, з огляду на подальшу імплементацію в національне законодавство положень міжнародних договорів про правову допомогу, було створення внутрішнього механізму застосування таких договорів. Так, уперше за час виконання Україною міжнародних договорів із питань кримінального судочинства у 1999 р. Міністерством юстиції було розроблено та затверджено спільно з Генеральною прокуратурою України, Службою безпеки України, Міністерством внутрішніх справ України, Верховним Судом України, Державною податковою адміністрацією України, Державним департаментом України з питань виконання покарань Інструкцію про порядок виконання європейських конвенцій з питань кримінального судочинства [186]. Інструкція на той час створила новий механізм виконання таких міжнародних договорів і дала змогу врегулювати на внутрішньодержавному рівні повноваження кожного органу, задіяного до цього процесу.

Однак після внесення суттєвих змін до національного законодавства України у червні 2001 р. («мала судова реформа»), а також у зв'язку з накопиченням певного досвіду роботи в сучасних умовах, постала потреба у суттєвому перегляді існуючої редакції Інструкції з метою упорядкування

її положень відповідно до вимог сьогодення. У рамках перспективи прийняття нового Кримінально-процесуального кодексу України вбачається за доцільне саме в ньому закріпити процесуальні норми, створивши відтак єдиний законодавчий механізм міжнародних правових відносин у кримінальних справах, у тому числі реалізації положень відповідних міжнародних договорів.

Більшість наведених міжнародних нормативно-правових актів у частині, що стосується виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх, збігаються і фактично повторюються. Всі вони базуються на більш загальних нормах – Загальній декларації прав людини [187], Міжнародному пакті про громадянські та політичні права [188], Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання [189].

Проте загальним документом щодо визначення поводження з дітьми в усьому світі є Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права дитини. До сфери її регулювання входять і ті неповнолітні, які засуджені й відбувають кримінальне покарання у виді позбавлення волі [50].

Міжнародні документи визначають низку умов порядку й виконання цього покарання стосовно неповнолітніх. Цікавим і корисним є розгляд тих із них, що не отримали закріплення у чинному кримінально-виконавчому законодавстві й застосування на практиці [191, с. 45].

У п. «b» ст. 37 Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права дитини зазначено, що поміщення неповнолітніх до будь-якої виправної установи завжди повинно бути крайнім заходом, що застосовується протягом мінімального необхідного строку [50]. Ця ідея простежується і в п. 19 Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінська правила) [78]. Позбавлення волі цим документом обмежується за двома аспектами: кількісному («крайній захід») і часовому («мінімальний строк») [186, с. 108]. У коментарі до п. 19 Пекінських правил зазначається: коли саме неповнолітній

має бути поміщений до виправно установи; позбавлення волі має бути обмежено мінімально необхідним строком із застосуванням мінімальних організаційних заходів з утримання неповнолітніх, а також враховані різні типи правопорушників, правопорушень і установ [185, с. 108]. Проте норми цих міжнародних нормативно-правових актів передбачають можливість застосування до неповнолітніх довічного позбавлення волі, за умови перспективи звільнення засуджених (п. «а» ст. 37 Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права дитини) [50]. Останнє положення, на нашу думку, потребує перегляду.

Міжнародні документи засвідчують, що перевагу перед установами закритого типу мають мати установи відкритого типу, зокрема не тюремного, а виправного чи навчального спрямування.

Правила Організації Об'єднаних Націй щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі [184], є спеціальними стосовно інших міжнародних нормативно-правових актів. Генеральна Асамблея ООН вказує на необхідність існування цих Правил, з огляду на наявність у світі зловживань щодо неповнолітніх, позбавлених волі. Правила були розроблені Комітетом з попередження злочинності і боротьби з нею у співробітництві з міжурядовими та громадськими організаціями. Вони враховують та систематизують всі інші міжнародні правові акти та встановлюють мінімальні стандарти поведінки з неповнолітніми, які позбавлені волі у будь-якій формі. У п. 7 Правил зазначено, що держави повинні включати Правила у своє законодавство, вносячи до нього поправки [183].

Важливим є те, що Правила Організації Об'єднаних Націй щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі, дають визначення позбавлення волі як будь-якої форми затримання чи тюремного ув'язнення будь-якої особи чи її поміщення до державної чи приватної виправної установи на підставі рішення будь-якого судового, адміністративного чи іншого державного органу, яку неповнолітньому не дозволяється залишати за власним бажанням (пп. «b» п. 11) [184].

Згідно з Правилами, виправні установи для неповнолітніх повинні бути децентралізованими. Цей документ пропагує створення відкритих виправних установ для неповнолітніх, що характеризуються відсутністю або обмеженістю заходів безпеки. Правила також встановлюють кількість неповнолітніх, котра у закритих закладах має бути невеликою, щоб можна було застосовувати у вихованні індивідуальний підхід і налагоджувати контакти між неповнолітніми та їх сім'ями [183].

По-особливому міжнародні нормативно-правові акти підходять до регулювання застосування засобів впливу на неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі. У п. 26 Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх, зазначено, що метою виховної роботи з неповнолітніми, які утримуються у виправних закладах, є забезпечення опіки, захисту, освіти та професійної підготовки з метою надання їм допомоги для виконання соціально корисної і плідної ролі в суспільстві [78]. Аналіз цього міжнародного нормативно-правового акта засвідчив, що для досягнення поставленої мети у виправних установах мають надаватися соціальна, фізична, медична, психологічна допомога, допомога в оволодінні знаннями та професією, захист неповнолітнього та піклування про нього. Це має особливе значення, з уваги на кримінологічну характеристику неповнолітніх, що утримуються в місцях позбавлення волі, яка свідчить, що серед цих осіб чимало не мають освіти, відрізняються слабким здоров'ям, наркотичною залежністю та алкоголізмом. Значна частина неповнолітніх, які утримуються у виправних закладах, хворі на різноманітні психічні захворювання, зокрема і хлопчики, і дівчатка. Крім того, Пекінські правила встановлюють такі самі правила поведінки, як і до хлопчиків, лише вказавши, що їм повинна приділятися особлива увага із урахуванням їх особистих потреб (п. 26.4) [78].

Міжнародні нормативно-правові акти передбачають необхідність утримання неповнолітніх у спеціальних виправних установах чи в окремих

відділеннях загальних виправних установ для дорослих [78, 178, 185]. Це положення, зокрема, є дискусійним, адже ця норма є підставою для утримання неповнолітніх навіть в одному приміщенні, на одному поверсі, а за таких умов практично неможливо уникнути впливу дорослих. Це положення передбачено у Пекінських правилах [78] і п. 8 Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями [185, с. 62–63]. Правила Організації Об'єднаних Націй щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі, також передбачають, що в усіх виправних установах неповнолітні мають утримуватись окремо від дорослих. Водночас вони не забороняють спільне тримання у цих закладах дорослих і неповнолітніх, якщо вони є членами однієї сім'ї. Дозволяється спільне тримання неповнолітніх із дорослими за реалізації спеціальної програми, що позитивно впливає на неповнолітніх, а також із ретельно відібраними дорослими, але за умов нагляду. Дещо іншими є вимоги Європейських пенітенціарних Правил. Зокрема, у п. 11.4 передбачено, що молоді ув'язнені утримуються в умовах, що максимально захищають їх від шкідливих впливів і відповідають потребам їхнього віку. Не забороняється чоловіків і жінок утримувати разом (п. 11.2). У пояснювальній записці до Правил зазначається, що досвід останніх років, сучасна теорія виконання цього покарання більше не вимагають суворого окремого тримання молодих ув'язнених і ув'язнених старшого віку, чоловіків і жінок [77].

1955 р. Міжнародна спільнота прийняла Мінімальні стандартні правила поводження із в'язнями, які є основними для регулювання відносин при виконанні й відбуванні покарання у виді позбавлення волі. Цей документ найперше був орієнтований на дорослих осіб, проте міжнародна спільнота визнала недоцільним змінювати Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями, щоб висвітлити характерні риси виправних установ для неповнолітніх.

У міжнародних нормативно-правових актах зазначено, що установи й умови перебування в них повинні відповідати меті перевиховання

неповнолітніх, а самі неповнолітні у виправних установах мають право на умови і послуги, що відповідають всім вимогам санітарії, гігієни і поваги до людини.

У Мінімальних стандартних правилах поводження з в'язнями відображено порядок і умови відбування покарання у виді позбавлення волі, визначено категорії осіб, яких варто відносити до неповнолітніх, організаційне, матеріально-побутове забезпечення засуджених до позбавлення волі і зазначено, що неповнолітніми є всі молоді в'язні, які підлягають компетенції судів для неповнолітніх злочинців, і, за правило, таких молодих людей не варто засуджувати до тюремного ув'язнення [185].

Прогресивним є п. 21 Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями, що передбачає необхідність забезпечення фізичного тренування і ігор [185], тоді як таке положення відсутнє у КВК України, попри те, що у кожній виховній колонії України є необхідні майданчики і спортивне обладнання.

Міжнародні нормативні акти вказують на необхідність здійснення заходів і програм, що мають підтримувати належне здоров'я, самоповагу неповнолітніх, виховували у них почуття відповідальності й заохочувати формування соціально корисних і соціально значущих поглядів та навиків. Особлива увага приділяється правовому статусу неповнолітніх, позбавлених волі, і має вияв у тому, що неповнолітньому не може бути відмовлено у задоволенні цивільних, економічних, політичних, соціальних чи культурних прав, якими він володіє відповідно до національного та міжнародного законодавства, за умови, що їхнє здійснення є сумісним з реаліями виконання позбавлення волі.

Велике значення приділяється й навчанню. Наприклад, у п. 77 Мінімальних стандартних правил поводження із в'язнями передбачено, щоб в'язням, які здатні мати з цього користь, слід забезпечувати можливість подальшої освіти, включно з релігійним вихованням у країнах, де таке

допускається, а навчання неграмотних і молоді слід вважати обов'язковим, а відтак органи тюремного управління мають звертати на це особливу увагу [186]. Навчання варто, наскільки це можливо, пов'язувати з діючою в країні системою освіти, з тим, щоб звільнені в'язні могли у подальшому без будь-яких ускладнень продовжувати навчання.

Дещо відмінні вимоги щодо освіти, професійної підготовки і трудової діяльності неповнолітніх у виправних установах мають інші нормативні акти. Так, у п. 38 Правил Організації Об'єднаних Націй щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі, зазначено, що кожен неповнолітній у відповідному віці має право на отримання освіти, що відповідає його потребам і здібностям, з метою навернення його до суспільства [184]. Така освіта має здійснюватись кваліфікованими вчителями за межами виправної установи за програмою, що узгоджена зі системою освіти країни. Та категорія неповнолітніх, яка є безграмотною чи зазнає особливі труднощі у навчанні, має право на спеціальну освіту. Праця розглядається як спосіб виховання і засіб навчання неповнолітньому власної самоповаги під час підготовки його до навернення до суспільства.

Водночас відсутнє нормативне регулювання вищої освіти, тому видається за доцільне, щоб у міжнародних нормативних актах було окреслено бодай головні мінімальні вимоги щодо отримання не лише загальної, а й вищої освіти.

Передбачено, що прийом неповнолітніх до виправного закладу здійснюється на підставі юридично дійсного документа судової, адміністративної чи іншої гілки державної влади. Дані про цей документ негайно вносяться до реєстру. В установі має здійснюватись реєстрація неповнолітнього, а працівники мають вести повні й точні записи, що охоплюють інформацію про особу неповнолітнього, факти і причини ув'язнення (позбавлення волі) і підстави для цього, день і час поміщення, переводу чи звільнення, дані про повідомлення батьків чи опікунів про випадки поміщення, переводу чи звільнення неповнолітнього, дані про відомі

проблеми фізичного та психічного здоров'я, зокрема й зловживання наркотиками чи алкоголем [186, с. 117–118].

Міжнародними нормативно-правовими актами передбачено підстави і порядок класифікації неповнолітніх, складання програм і вибір виду та рівня заходів, які потрібні для впливу на неповнолітнього, застосування спеціальних заходів реабілітаційного характеру і необхідних строків. Для цього персонал установи має підготувати у письмовому вигляді індивідуальний план заходів із зазначенням конкретних цілей, строків, засобів, етапів і затримки, які повинні бути враховані під час здійснення заходів, що спрямовані на досягнення цих цілей. Проте основним критерієм розподілу, що зазначений у Правилах ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі, має бути забезпечення такого виду поводження з неповнолітніми, який найбільше відповідає особливим потребам окремих осіб і забезпечує захист їх фізичної, психічної і моральної цілісності і добробуту.

Значна увага приділяється релігії як засобу задоволення релігійних і духовних потреб, а не як впливу на неповнолітнього правопорушника. Так, Розділом «G» Правил Організації Об'єднаних Націй щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі, передбачено порядок реалізації цих прав неповнолітніх. Зазначено, що кожен неповнолітній має мати право на зустріч із представником будь-якої релігії, а також право не брати участь у релігійних службах і відмовлятися від релігійного навчання, релігійних настанов чи проповіді.

Згідно з вимогами міжнародних стандартів, неповнолітні мають право на достатній вільний час для відпочинку, проведення щоденних оздоровчих та фізичних вправ на відкритому повітрі або у спеціально пристосованих приміщеннях та додатковий час для дозвілля. Передбачається організація профілактичного та лікувального медичного обслуговування, лікувальної фізкультури і терапії. Особливо акцентується на стоматологічному, офтальмологічному, психіатричному медичному обслуговуванні. Значна увага у виправних установах приділяється програмам щодо запобігання

зловживанню наркотикам і реабілітації наркоманів з урахуванням віку, статі й інших особливостей неповнолітніх.

Забороняється носіння та застосування зброї, застосування засобів фізичного стримування та сили стосовно неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, окрім випадків, коли застосування всіх інших заходів не дало позитивних результатів.

У міжнародних нормативно-правових актах зазначаються вимоги до персоналу виправних установ для неповнолітніх, основні з яких такі: персонал має бути кваліфікованим і становити достатню кількість вихователів, інструкторів виробничого навчання, працівників соціальних служб, психіатрів і психологів. Водночас немає вичерпного переліку інших спеціалістів, які долучаються до процесу виправлення неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі. Як засіб впливу на неповнолітніх, відповідно до п. 83 Правил ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі, розглядається належна поведінка персоналу виправних установ для неповнолітніх [34].

Європейські пенітенціарні Правила не містять прямих норм, що стосуються порядку й умов відбування покарання у виді позбавлення волі неповнолітніми. Проте цей документ чітко визначає назву установ, в яких виконується кримінальне покарання у виді позбавлення волі, – пенітенціарні установи.

За доцільне є впровадження у національне законодавство та реалізація положень Правил, що передбачають необхідність підготовки персоналу виправної колонії, з огляду на дитячу психологію, добробут дитини, ознайомлення з міжнародними нормами в галузі прав людини і прав дитини [77].

Отже, створення міжнародних нормативно-правових актів, як результат міжнародної співпраці у сфері виконання покарань, має велике теоретичне та практичне значення для виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк щодо неповнолітніх в Україні. Їх опрацювання дає змогу зробити узагальнення і визначити напрями роботи щодо упорядкування

національного кримінально-виконавчого законодавства відповідно до міжнародних нормативно-правових актів і стандартів.

Більшість вимог, передбачених міжнародними нормативно-правовими актами щодо організації виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі, охоплені й українським законодавством. Проте певну частину цих вимог ще не впроваджено у чинне законодавство та практику, що пояснюється, насамперед необхідністю значного фінансування українською стороною.

На нашу думку, під час удосконалення чинного кримінально-виконавчого законодавства та практики доцільно врахувати положення пенітенціарного законодавства, досвід діяльності пенітенціарних закладів для неповнолітніх інших країн та вимоги міжнародних нормативно-правових актів. Відтак необхідно:

- 1) сформувати систему нормативно-правових актів та систему органів ювенальної юстиції і визначити у ній місце органів виконання покарань, зокрема й пенітенціарних закладів для неповнолітніх;
- 2) передбачити самостійну програму підготовки персоналу виховних колоній за окремими сферами діяльності;
- 3) передбачити і розробити механізм попереднього ґрунтовного вивчення особи неповнолітнього засудженого до поміщення до пенітенціарних закладів;
- 4) для визначення назви інституцій, призначених для виправлення та ресоціалізації неповнолітніх, замість поняття «установа» застосовувати термін «заклад»;
- 5) максимально наблизити (у межах адміністративної територіальної одиниці – району, області) місце відбування неповнолітніми кримінального покарання до місця їхнього постійного чи тимчасового проживання;
- 6) створити заклади позбавлення волі для неповнолітніх із невеликою наповненістю;
- 7) розробити дієвий механізм контролю за неповнолітніми, звільненими з пенітенціарних закладів.

Отже, нині навіть на міжнародному рівні не завершився процес пошуку оптимальних засад виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх.

3.3 Основні напрями та перспективи розвитку виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх

Нині багато уваги приділяється реформі суспільного життя, яка не може обминути і найменш значущі, на перший погляд, сфери людської діяльності. Не є винятком і система виконання кримінальних покарань.

Ймовірно, що проблема виконання покарання у виді позбавлення волі у виховних колоніях не була б нагальною, якби виконання цього виду покарання було результативним. Зважаючи на те, що позбавлення волі характеризується здебільшого негативними, аніж позитивними, рисами, а альтернативні позбавленню волі покарання застосовуються не дуже ефективно, тому актуалізується проблема об'єктивного вивчення шляхів реформування інституту виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх.

Діяльність, пов'язана з виконанням кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк щодо неповнолітніх, передбачає правильне поєднання і вирішення чималої кількості психологічних, педагогічних, соціологічних, організаційних, управлінських, юридичних та інших завдань. Тому ця галузь права є доволі обширною, а наукові дослідження потребують значних знань у галузі права, психології, педагогіки, соціології, управління тощо. У зв'язку із розвитком цих наук кримінально-виконавче право також має розвиватися, однак воно досі не відповідає об'єктивним вимогам практики виконання позбавлення волі на певний строк щодо неповнолітніх. Зокрема, не вистачає науково обґрунтованих, виважених, соціально й економічно вигідних висновків, пропозицій до змін чинного законодавства та практики. У боротьбі зі злочинністю явно недооцінюються організаційно-правові і психолого-педагогічні чинники, і особливо це стосується досягнень науки.

У теорії існує багато позицій учених, практиків щодо вирішення цієї проблеми, котрі об'єднані в теорії, концепції, подекуди – збігаються,

переплітаються, доповнюють, суперечать одна одній. Чимало людей віддає перевагу жорсткому закону, інші – лояльному. Частина суспільства прагне підвищення матеріального забезпечення, тоді як деякі – підвищення загального морального рівня. Водночас О. Пасенок зазначає, що жорстокі закони – це бажання вирішити численні соціально-економічні проблеми сучасного українського суспільства засобами кримінального права: «...навряд чи кримінально-правовий закон вирішить соціальну або економічну проблему, якщо він не буде доповненням до економічних, фінансових та інших подібних заходів, адже при їх ефективності навряд чи потрібна буде і сама кримінально-правова заборона. Кримінальне право – як панацея від соціальних і економічних хвороб суспільства. Воно може застосовуватись як додатковий засіб» [191].

За даними судової та кримінально-виконавчої практики, особи, які стали на злочинний шлях у ранньому віці, згодом, ставши рецидивістами, вчиняють найбільш тяжкі злочини [192, с. 182; 28, с. 3]. Отже, такі закономірності стосуються не тільки якості злочинних діянь, але й їхньої кількості. Найбільше судимостей мають ті з обстежених злочинців рецидивістів, які розпочали свою злочинну діяльність до 16 років. В. І. Терещенко зазначає, що 60% рецидивістів розпочали свою «кар'єру» ще підлітками [193, с. 14]. Важливим є те, що особи, які вчиняють протиправні дії у ранньому віці, згодом, за правило, значно важче піддаються виправленню і, зрештою, становлять основний резерв для дорослої та рецидивної злочинності. Ці закономірності підтверджуються і історичними статистичними даними [92, с. 12, 482]. Тому успішна боротьба зі злочинністю неповнолітніх загалом розрушує підґрунтя найбільш небезпечної рецидивної злочинності [28, с. 3].

Відтак необхідно переглянути ставлення до неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі на певний строк, загалом критично оцінити кримінально-виконавчу діяльність щодо неповнолітніх та діяльність системи виховних колоній зокрема.

Позбавлення волі неповнолітніх, як і будь-яке інше покарання, на думку Ч. Беккарія, має бути крайнім заходом, інакше воно стає актом насилля [194, с. 37]. Це лише підтверджує думку, що за недостатності засобів запобігання суспільно небезпечній поведінці для неповнолітніх основним таким заходом є залякування жорстокістю покарання.

Сучасні наукові положення здебільшого ґрунтуються на напрацюваннях учених радянського періоду. Основу діяльності сучасної системи закладів позбавлення волі для неповнолітніх становлять певною мірою видозмінені ідеологічні догми, що дістались у спадок від СРСР, та формально-юридичні категорії, які не відповідають загальній філософії людського буття. Тому, мабуть, цим можна пояснити існуючі суперечності, що виникають у кримінально-виконавчій діяльності. Покликана боротися із суспільно небезпечними явищами тюрма фактично стає їх «фабрикою», а злочинність неповнолітніх І. О. Топольська називає «резервом» усієї злочинності [195, с. 1]. Сучасна кримінально-виконавча діяльність не задовольняє об'єктивно існуючі потреби дитини, суспільства і держави, адже не вирішує проблеми суспільно небезпечної поведінки дітей, вона лише стримує її до певного часу.

Отже, сьогодні має йтися не про реформування, яке б удосконалювало наявну кримінально-виконавчу систему, а про принципову якісну зміну всієї кримінально-виконавчої діяльності на нових соціально-правових та організаційних засадах. А для цього найперше необхідне нове філософсько-світоглядне її бачення у співвідношенні цілей суспільства і засобів держави. У цьому контексті актуалізуються такі методологічні проблеми, як сенс, зміст, значення, роль і місце системи виховних колоній для неповнолітніх у системі органів соціального управління.

Досягнення мети виконання позбавлення волі неповнолітніх має розглядатися як один зі шляхів досягнення мети захисту інтересів особистості, суспільства і держави. Відтак із-поміж обсягу засобів впливу на неповнолітніх правопорушників виховні колонії за умови їх реформування посідатимуть одне

з найважливіших місць у соціально корисному становленні і розвитку неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечне діяння.

Отже, наукові положення про якісно нову систему спеціальних виховних установ, що діятимуть на нових соціально-правових та організаційних засадах і задовольнятимуть інтереси людини, суспільства і держави, ще тільки розробляються, тому у спеціальній науковій літературі в галузі кримінально-виконавчого права, пенітенціарної психології та педагогіки існують дискусійні питання.

Реформування кримінально-виконавчої системи України характерне не тільки для нашої держави, а й для більшості країн світу. Особливо активно за останнє десятиріччя зазнає змін кримінально-виконавча діяльність у країнах так званого «соціалістичного табору». У світовому співтоваристві триває процес щодо удосконалення діяльності виконання позбавлення волі, тюремного ув'язнення, інституалізації, виправного виховання тощо. Так, із 13 по 17 квітня 1999 р. в Екгамі, Сарей (Англія) відбулася міжнародна конференція щодо реформування кримінальних покарань, під час якої учасники висловили занепокоєння проблемами реформування кримінально-виконавчої системи та визнали, що тюремні системи всього світу перебувають у стані кризи. З часу конференції діяльність закладів для неповнолітніх засуджених суттєво не змінилася, відповідно, і не змінилися результати їхньої роботи. Ознаками закладів, в яких відбувають кримінальне покарання у виді позбавлення волі, є: мізерність або відсутність можливостей на отримання належної юридичної допомоги, незатребуваність суспільства; ці заклади сприяють руйнуванню родини позбавлених волі; їхня діяльність не задовольняє потерпілих від злочину; умови тримання у в'язницях нелюдські й не відповідають стандартам ООН та мінімальним регіональним стандартам. Також простежується переповненість, відсутність елементарних гігієнічних умов, погане медичне обслуговування, нестача продуктів харчування, високий рівень смертності та інфекційних захворювань, насильство та корумпованість, нестача

кваліфікованого персоналу, нестача ресурсів та слабка координація діяльності кримінально-виконавчих систем [196].

Ознаками, що характерні для нашої країни і які вказують на необхідність реформування виконання покарання у виді позбавлення волі, є такі:

1) існує динаміка щодо збільшення кількості злочинів, вчинених неповнолітніми [197, с. 1];

2) практика діяльності виховних колоній засвідчує, що на певну категорію неповнолітніх засуджених засоби виправлення та ресоціалізації не мають позитивного впливу;

3) виконання позбавлення волі пов'язано зі значними фінансовими затратами та моральними збитками;

4) значна частина неповнолітніх у разі направлення їх до виправних колоній поповнює кількість негативно спрямованих засуджених у виправних колоніях;

5) неповнолітнім засудженим характерні загальні та спеціальні психолого-педагогічні особливості характеру, відмінності у фізичному розвитку;

6) неповнолітні, засуджені до позбавлення волі, сприяють поширенню у суспільстві негативних проявів з боку правослухняних неповнолітніх;

7) навернення неповнолітніх, які вчинили злочини і засуджені до позбавлення волі, є важливою державною проблемою, яка потребує наукового аналізу соціально-правових та організаційних основ діяльності виховних колоній та розробки перспективних шляхів їхнього реформування.

Відтак реформування виконання покарання у виді позбавлення волі неповнолітніх варто розглядати як здійснення комплексу заходів на різному рівні у різних напрямках задля упорядкування кримінально-виконавчого законодавства та практики відповідно до потреб суспільного добробуту, тобто такого стану, за якого діяльність виховних колоній задовольняла б інтереси суспільства, жертви злочину, держави, засудженого та його родини. Комплексність передбачає реформування позбавлення волі як виду

кримінального покарання, підстав та порядку його застосування, виконання та відбування. У зв'язку із цим постає необхідність реформування не лише кримінально-виконавчого законодавства, а й кримінального, кримінально-процесуального та практики їх застосування.

Представники 50 держав, які брали участь у міжнародній конференції, що проходила в Екгамі, Сарей (Англія), визначили елементи програми світової тюремної реформи, що передбачає 9 стратегічних напрямів, серед яких важливе місце посідає реагування на злочини неповнолітніх. Так, згідно з п. 5, неповнолітні повинні позбавлятися волі тільки у виключних випадках, а для цього має існувати альтернативна стратегія поведінки з неповнолітніми правопорушниками. Також визнано, що у разі неможливості уникнення позбавлення волі режим тримання повинен мати реабілітаційний характер [196, с. 136–137].

Кримінальні покарання за чинним КК України, що можуть застосовуватися до неповнолітніх, подібні до видів покарань, передбачених КК Російської Федерації, жодне з яких, на думку російських учених, не є характерним для неповнолітніх [14, с. 267]. О. І. Шинальський зазначає, що і судова практика здебільшого орієнтована на застосування позбавлення волі, тому постає необхідність реформування усієї системи кримінально-виконавчих правовідносин [199, с. 296].

Попри тривалий процес прийняття КВК України, цей нормативно-правовий акт щодо питань порядку і умов відбування покарання неповнолітніми засудженими до позбавлення волі на певний строк не передбачає принципових відмінностей від умов відбування покарання дорослих засуджених. Позитивним є те, що у КВК України передбачено розширення прав засуджених [36].

І. Г. Богатирьов також наголошує, що на практиці одним із актуальних питань пенітенціарної системи України є додержання конституційних прав осіб, котрі перебувають у місцях позбавлення волі, де, зокрема, досі наявні

протиправні дії щодо засуджених із боку персоналу, неналежні побутові умови й харчування, захворювання тощо [56, с. 281].

Процес реформування чи удосконалення кримінально-виконавчої діяльності, зазначає Ю. Бакаєв, усвідомлюється суспільством, і значною мірою носіями влади найімовірніше в емоційній, образній, а не в раціональній формі, а відтак втрачається людський вимір реформування та конкретні «приземлені» аспекти перетворень [199, с. 4]. Це, зокрема, можна пояснити тим, що за цю справу беруться зазвичай громадські діячі, дилетанти, які не мають достатніх знань у цій сфері діяльності. Простежується незначна активність науковців та практиків у процесі реформування кримінально-виконавчої системи.

Аналіз наукової літератури свідчить, що проблеми реформування виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі в Україні досліджували О. В. Беца, І. Г. Богатирьов, В. А. Львовчкін, В. П. Петков, О. Б. Пташинський, А. Х. Степанюк, В. М. Трубніков. Проте у наукових працях цих та інших учених не висвітлено проблеми реформування виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх. Комплексним є підхід щодо цього питання Г. О. Радова, який розкрив своє бачення розвитку та діяльності пенітенціарної системи.

Аналіз наукової літератури стосовно діяльності кримінально-виконавчої системи України свідчить про відсутність комплексного підходу науковців до реформування системи виховних колоній. Проте існує значна кількість наукових праць, що стосуються удосконалення тієї чи іншої сфери кримінально-виконавчої діяльності щодо неповнолітніх засуджених до позбавлення волі. Більшість дослідників розглядають реформування як процес гуманізації чи удосконалення діяльності системи виконання покарань.

Досі дискусійним є питання, як назвати процес змін – «удосконаленням» чи «реформуванням» кримінально-виконавчої діяльності.

Реформування, за тлумачним словником, означає змінити шляхом реформи [200, с. 678], а реформа (від лат. *reformare* – перетворювати, англ. *reform*, фр.

reforme) – це здійснюване державою перетворення, зміна, переустрій якої-небудь сторони суспільного життя [201, с. 392]; це перетворення, зміна, нововведення, яке не змінює основ існуючої структури... [202, с. 119]. Удосконалювати – робити щось ліпшим, досконалішим [200, с. 678].

В. Б. Первозванський під реформою кримінально-виконавчого законодавства розуміє його докорінну зміну, яка обумовить радикальний переворот в усій виправно-трудовій справі [203, с. 8–9]. Водночас він зазначає, що не потрібно форсувати події під час вирішення такої глобальної проблеми, як реформа кримінально-виконавчого законодавства: ситуація змушує залишатися «трохи консерваторами», а щоб уникнути поглиблення кризи, необхідно передусім стабілізувати систему шляхом зміцнення її матеріально-технічної бази, належного фінансування, впровадження комплексу інших заходів [203, с. 12]. О. Пташинський зазначає, що в широкому розумінні реформування трактується як цілеспрямована зміна існуючої моделі, функціонування будь-якої системи відносин, що обумовлено об'єктивними умовами суспільного розвитку [204, с. 7].

Вчені наголошують, що для визначення мети, стратегії і тактики пенітенціарної реформи треба зважати на потенційні можливості країни в економічному і соціально-політичному розвитку. М. Мельник та В. Ярошенко зазначають, що під час розробки програми реформування пенітенціарної системи потрібно враховувати: соціально-економічні умови країни і стан системи виконання покарань, рівень поваги до закону й особистості в суспільстві, ставлення суспільства до ув'язнених та існуючі можливості формування громадської думки, рівень громадського контролю [205, с. 34].

Так, процес реформування має бути суворо вивіреном і правильним, але не бути процесом удосконалення (навіть удосконалення якогось невдалого експерименту чи чогось, на кшталт, позбавлення волі, яке має багато негативних наслідків). Вдалиий процес удосконалення вирішує нагальні проблеми позбавлення волі, що знаходяться на поверхні, але він не сягає

вирішення їхніх причин. Так, учені та практики зазначають, що для ефективності реформування потрібно принципово змінити погляди на місце і роль кримінально-виконавчої системи в суспільстві та розробити і практично реалізувати нові ідеї у цьому напрямі [81, с. 14]. Та цього важко досягти, з уваги на постійну обережність до всього нового та імідж кримінально-виконавчої системи, що не сприяють реформуванню.

Реформування кримінально-виконавчої системи України і системи виховних колоній спрямоване на поліпшення матеріально-побутового забезпечення засуджених, фінансово-економічного, технічного забезпечення Державного департаменту України з питань виконання покарань, на вирішення проблем перенаповнення установ виконання покарань та слідчих ізоляторів, боротьби з туберкульозом легенів та венеричними хворобами, працевлаштування засуджених. Ці заходи мають на меті ліквідацію тих негативних наслідків, які характерні для неправильної організації позбавлення волі. Але жодний із них не спрямований на реорганізацію самого інституту позбавлення волі, що особливо гостро спостерігається щодо неповнолітніх.

Значне місце у справі успішного реформування виконання позбавлення волі мають посісти діяльність суду, прокуратури, соціальних служб для молоді. В. А. Львовчкін дійшов висновку, що успішне реформування кримінально-виконавчої системи і виконання поставлених перед нею завдань значною мірою залежить від ефективності діяльності не лише Державного департаменту з питань виконання покарань, а й усіх інших елементів механізму соціально-юридичного забезпечення прав і свобод засуджених, до якого він включає державні органи (у тому числі й Державний департамент України з питань виконання покарань), недержавні національні та міжнародні правозахисні організації, міжнародні урядові організації загальноосвітнього та регіонального характеру, міжнародні неурядові організації, міжнародні неурядові організації спеціального призначення [81, с. 10]. О. Джеймс Фенкенауер, П. Томас Макардлі – фахівці в галузі кримінального права

університету Рутгера, що у м. Ньюарк (штат Нью-Джерсі Сполучених Штатів Америки), зазначають, що заклади, які сприяють перевихованню, повинні відповідати таким вимогам: мати наповнення 10–15 осіб; розміщуватись у громаді, що повинна максимально впливати на їх діяльність; функції персоналу мають зводитися до реінтеграції неповнолітніх у суспільство; у закладі повинна панувати домашня обстановка; термін перебування має бути коротким; порядок і безпека – забезпечуватись не замками та колючим дротом, а за допомогою системи заходів, що передбачені програмою виховної роботи [206, с. 130]. М. П. Мелентьєв зазначає, що у рамках реформи кримінально-виконавчої системи доцільно переглянути і структуру, і види виправних установ, а їх поділ на види має ґрунтуватися на ступені їхньої ізоляції від суспільства. Так, для неповнолітніх він пропонує реформаторії для утримання неповнолітніх, позбавлених волі [137, с. 30].

Нині в нашій країні процес реформування здійснюється програмно. Програми реформування кримінально-виконавчої системи приймаються на певний період, однак відсутня програма дій задля подальшого упорядкування виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк відповідно до вимог суспільного життя. Вперше на законодавчому рівні спроба реформування кримінально-виконавчої системи визначена Постановою Кабінету Міністрів Української РСР «Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР» від 11 липня 1991 року № 88 [207]. Цією Постановою визнано складне становище виправно-трудої системи 1989–1990 рр. та необхідність ліквідації негативних проявів, що існують у діяльності виправно-трудоих установ. З метою забезпечення відбування покарання неповнолітніми, за правило, у місцевостях, де вони проживають, необхідно організувати міжобласні установи для утримання засуджених неповнолітніх і жінок, передбачивши в комплексі з ними створення місць попереднього ув'язнення для вказаних категорій осіб, а також прогресивну систему відбування покарання. Деякі з основних напрямів

реформування уже здійснено, частина передбачена у КВК України, але ще багато є нереалізованими.

У зв'язку з реформуванням кримінально-виконавчої системи передбачається провадити діяльність за такими основними напрямками: поліпшення нормативно-правового регулювання діяльності кримінально-виконавчої системи, зміцнення матеріальної бази органів і установ виконання покарань, поліпшення умов тримання ув'язнених, запровадження нових форм і методів роботи із засудженими, посилення виховного впливу на них, забезпечення ефективної соціальної адаптації, поліпшення кадрового забезпечення органів і установ виконання покарань. Лише п. 8 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 роки» – єдиний, що опосередковано передбачає заходи реформування позбавлення волі щодо неповнолітніх і зазначає, що з урахуванням положень відповідних міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і Кримінального кодексу України розробити та запровадити нову систему класифікації, розподілу та розміщення в них осіб, засуджених до позбавлення волі, а також тримання в місцях позбавлення волі неповнолітніх [209].

Непродумане реформування потенційно становить загрозу посягання небажаних наслідків, оскільки заходи щодо реформування кримінально-виконавчої системи загалом і системи виховних колоній не дають очікуваних результатів взагалі, або їх наслідки виявляються зовсім іншими, ніж ті, на які сподівалися [199, с. 4]. А саме реформування здійснюється з великими затратами матеріальних та людських (і засуджених, працівників, і родичів і пересічних громадян) ресурсів.

Провадячи будь-яку діяльність, кожна людина передбачає її результати, тобто уявляє кінцевий продукт своєї роботи. Але не завжди зроблене збігається з уявленнями про бажаний результат. Так, діяльність людини з удосконалення

соціального життя, зокрема діяльність щодо зміни на ліпше виконання кримінальних покарань, не є винятком.

Ефективне реформування кримінально-виконавчої системи України передбачає і реформування системи органів, що виконують покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх. На нашу думку, процесам реформування повинне передувати формування моделі виконання цього покарання. У науковій літературі й інших публікаціях щодо зміни кримінально-виконавчої діяльності щодо неповнолітніх все частіше йдеться про створення моделі [9, с. 6].

З'ясування понять «система», «модель» сприятиме розкриттю подальшого змісту. Система (від грецького *systema* – ціле) – об'єднання певного розмаїття в єдине і чітко окреслене ціле, елементи якого щодо цілого та інших частин посідають відведені їм місця [201, с. 415]. Науковці виокремлюють такі ознаки системи: ієрархічність, наявність багатьох рівнів (багаторівневність), структурність, передача в них (мається на увазі всередині системи) інформації і наявність процесів управління (для соціальних систем), наявність певних цілей [201, с. 415]. У рамках визначення поняття «система» необхідно враховувати тісний взаємозв'язок його з поняттями цілісності, структури, зв'язку, елемента, відношення, підсистеми, залежності тощо [200, с. 585]. Моделювання дає змогу врахувати єдиний зміст наукових знань, їх відмінність. Моделі як засоби пізнання застосовуються уже давно. В. Н. Кудрявцев моделювання називає ще конструюванням [210, с. 34]. А. І. Уйомов виокремлює такі ознаки моделі: модель завжди є модель чогось, представник природних і штучних оригіналів, які самі своєю чергою, можуть бути моделлю, модель – завжди система, вона охоплює не всі властивості оригінала, а лише ті, які істотні для того, хто її використовує (застосовує), модель однозначно відповідає оригіналу. На думку Ю. В. Чакубаша, цікавим є той факт, що у кримінології та пенології Сполучених Штатів Америки широко використовується категорія «модель», що має багато значень, у тому числі застосовується для означення типу

пенітенціарної системи, що вирізняється своїми цілями, задачами, специфічними особливостями, науковим тлумаченням причинності девіантної поведінки людини [169, с. 13–14]. Модель слугує для раціоналізації способів побудови системи (об'єктів), для визначення чи уточнення її характеристик. Теоретичне моделювання – моделювання, в якому використовують різні – і знакові, й абстрактні – моделі [205, с. 817].

Поняття «пенітенціарний», «пенітенціарна система» також становлять значний інтерес, оскільки певною мірою визначають зміст модельованої системи. Пенітенціарна система – система органів, що здійснюють виконання кримінального покарання, та інших виправно-трудова органів, а також діяльність цих органів і функціонування системи загалом. Пенітенціарний – такий, що належить до установ цієї системи, пов'язаний із проблемами виправлення осіб, котрі порушили закон [201, с. 315]. Таке визначення збігається з поняттями «виправно-трудова», «кримінально-виконавчий», але у джерелах початку ХХ ст. поняттю «пенітенціарний» надається інший зміст.

Сьогодні, на нашу думку, доцільно розглядати не таке реформування, яке удосконалювало б існуючу кримінально-виконавчу систему, а принципову якісну зміну всієї кримінально-виконавчої діяльності на нових соціально-правових засадах. Це можливо шляхом створення і застосування нових експериментальних моделей системи виконання покарань щодо неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, а для цього необхідне їх попереднє наукове обґрунтування, тобто створення науково-методологічних засад розбудови системи.

Оскільки виховання є справою більш сімейною (громадською), ніж державною, то і вплив на засуджених повинен бути також справою суспільною, позбавленою державної штучності й «казенщини». Держава лише через відповідні органи повинна забезпечувати діяльність пенітенціарної системи: наприклад, приймати і вводити в дію відповідні законодавчі акти, влаштовувати і фінансувати діяльність пенітенціарної

системи для неповнолітніх, здійснювати контроль за законністю діяльності системи, провадити пенітенціарну політику.

Зокрема, І. Г. Богатирьов пропонує ввести у науковий обіг поняття пенітенціарної політики у сфері виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, під якою розуміє складову частину соціальної політики держави, яка визначає основні напрями діяльності державних органів, підприємств, установ і організацій різних форм власності та громадськості щодо виконання та відбування покарання засудженими, їх каяття, виправлення і ресоціалізацію, запобігання вчиненню ними нових злочинів [113, с. 12].

Отже, формування моделі пенітенціарної системи для неповнолітніх і її реалізація – це ефективний шлях реформування кримінально-виконавчої системи.

В. Б. Первозванський зазначає, що для здійснення реформи потрібні необхідні умови, перш за все він має на увазі матеріальні засоби і стан науково-дослідницької бази [203, с. 10–11].

Певну проблему становить визначення правильної назви закладів позбавлення волі, щоб вони навіть і своєю назвою сприяли виправленню неповнолітніх, а не створювали передумови для упередженого ставлення до вихованців. Поняття «колонія» уже не відображає чітко організаційної структури та завдань, які ставляться перед цим закладом; а «установа» і «заклад» – поняття-синоніми, проте поняття «заклад» наділене виховним аспектом і певною мірою відмежовує зміст діяльності установ виконання покарань (для дорослих), що також важливо у боротьбі зі злочинністю. З цією метою за доцільне застосовувати в офіційних документах, що стосуються виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх, поняття «заклад», а не «установа» чи «колонія». А поняття «позбавлення волі на певний строк», що визначає вид кримінального покарання, замінити на «утримання у виховно-виправному закладі на певний строк».

На нашу думку, слушним є зменшення наповнюваності закладів позбавлення волі для неповнолітніх (що дасть змогу поліпшити якість роботи вихователів, підвищити ефективність виправного процесу щодо неповнолітніх,

зміцнити контроль за діяльністю персоналу, використанням фінансових та матеріально-технічних ресурсів). Своєю чергою це, за існуючої порівняно стабільної чисельності неповнолітніх, які засуджуються до позбавлення волі на певний строк, передбачає збільшення кількості цих закладів чи їх незакриття. Збільшення кількості виховних колоній передбачає можливість створення таких закладів у кожному регіоні, де буде визнано за необхідне організувати заклади позбавлення волі для неповнолітніх. Створення таких закладів, так би мовити «за місцем проживання», повинне сприйматися як захід, спрямований на поліпшення діяльності закладів позбавлення волі для неповнолітніх (це дасть змогу врахувати у рамках виправного процесу національні особливості неповнолітніх, їх моральні задатки, кліматичні умови перебування, унеможливити приниження під час етапування, зекономити кошти, що витрачаються на етапування до інших установ.

Розташування закладів позбавлення волі для неповнолітніх у місцевостях їх проживання пов'язано з тим, що в місцях позбавлення волі неповнолітній потребує підтримки близьких йому людей, а цього він об'єктивно буде позбавлений у разі відбування покарання в іншому регіоні. Колонії мають бути в кожній області або, принаймні, у тих місцевостях, де визначить комісія. Це сприятиме мотивації діяльності персоналу виховних колоній, адже вони бачитимуть завершеність процесу своєї роботи та її наслідки, чого вони будуть позбавлені у протилежному випадку. За таких умов їхня діяльність і діяльність виховної колонії видаватиметься незакінченою.

Не викликає заперечення те, що вплив на осіб, звільнених з виховних колоній, має тривати й після їх залишення. Проте сьогодні можна констатувати відсутність дієвого механізму закріплення результатів виправного впливу на неповнолітніх, що був здійснений в колонії, розвитку та закріплення тих навиків, вмінь, що будуть корисними у подальшому на волі. Основними серед цих заходів, на наш погляд, повинні бути: трудове влаштування неповнолітніх, житлове забезпечення, продовження навчання, медичне обслуговування, опіка

(як свідчать судова та кримінально-виконавча практика, саме відсутність вказаного так чи інакше сприяло вчиненню злочинів).

Учені зазначають, що у законі й теоретичних рекомендаціях у справах про неповнолітніх послідовно запроваджується вимога спеціалізації, а ігнорування специфіки, безперечно, призводить до неповноти провадження слідства і підриває його виховно-профілактичну спрямованість [210, с. 5]. Тому створення системи ювенальної юстиції як системи особливого поводження та захисту неповнолітніх видається доцільним кроком як серед заходів щодо реформування суспільного життя, так і системи правосуддя. На нашу думку, система виховних колоній повинна входити до цієї системи.

Процес призначення строків позбавлення волі неповнолітнім є дещо формальним. Проте строки позбавлення волі неповнолітніх повинні бути чітко визначені й обґрунтовані. Обґрунтування має охоплювати систему заходів, які мають застосовуватися до неповнолітніх протягом певного строку і ці заходи мають сприяти виправленню неповнолітньої особи.

Потребує подальшого розвитку ідея Г. В. Дровосекова, який пропонує ввести колонії спеціального режиму (медико-педагогічні заклади) для засуджених до позбавлення волі підлітків-дебілів і психоневротиків [211, с. 11]. Значна частина засуджених, які відбувають кримінальне покарання у виховних колоніях, мають деякі ознаки таких захворювань.

У зв'язку із тим, що чинним законодавством вивчення вихованців за іншими критеріями не заборонено, на організаційному рівні пропонуємо розширити пункти вивчення неповнолітніх на підставі розроблених науково-методичних вказівок.

Доцільно також організувати в кожній територіальній одиниці центри вивчення неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі на певний строк. Така пропозиція є реальною, оскільки строки тримання неповнолітніх у слідчих ізоляторах – 2–4 місяці, тоді як для комплексного їх вивчення достатньо вдвічі менше часу.

Висновки до третього розділу

У рамках дослідження теми цього розділу зроблено певні висновки. Зокрема:

1. Можна констатувати, що в Україні, як і на міжнародному рівні, не завершився процес пошуку оптимальних соціально-правових та організаційних засад виконання покарання у виді позбавлення волі стосовно неповнолітніх.

2. Зі зміною кримінально-виконавчого законодавства України створено нові передумови для реформування діяльності виховних колоній та підвищення ефективності процесу виправлення та ресоціалізації неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі на певний строк. Як здобутки, відтак, можна визначити: створення психологічної служби, створення відділень соціально-психологічної служби, всебічне залучення громадськості до кримінально-виконавчої діяльності, надання можливості неповнолітнім мати відпустку і проводити її за межами колонії.

3. Основними передумовами, що перешкоджають діяльності служб і відділів колоній для досягнення мети виправлення та ресоціалізації вихованців, є: невдала організаційна структура виховної колонії; мізерна оплата праці співробітників колонії, порівняно з фізичними, інтелектуальними та моральними затратами; зайва паперова робота; виконання обов'язків, що прямо не входять до повноважень особи, яка обіймає певну посаду; відсутність належної, чітко визначеної у законі взаємодії з іншими державними органами і громадськими організаціями щодо досягнення виправлення та ресоціалізації засуджених та закріплення досягнутих позитивних перспектив.

4. Режим, суспільно корисна праця, пробація, навчання, виховна робота – це й надалі основні засоби виправлення та ресоціалізації, попри їх сумнівну ефективність і відсутність альтернативи.

5. Аналіз законодавства та практики виконання позбавлення волі щодо неповнолітніх в інших країнах дає змогу дійти таких основних висновків:

– покарання у виді позбавлення волі є також найбільш суворим покаранням;

– значна частина пенітенціарних норм зарубіжних країн приймалася доволі давно і не може повною мірою регулювати відносини, що виникають у процесі виконання позбавлення волі на сучасному етапі;

– існують тенденції до нерозмежування кримінального покарання і виправно-виховних заходів, що не є покаранням;

– у виправно-виховних закладах утримуються не лише особи, які вчинили злочин, а й деліквентні малолітні і неповнолітні;

– наявна велика кількість видів виправних закладів, різних за походженням, призначенням, методами роботи з неповнолітніми, позбавленими волі;

– заклади позбавлення волі мають різне підпорядкування (Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції, Міністерство освіти, окреме відомство, а деякі з них підпорядковуються одночасно різним відомствам);

– заклади позбавлення волі щодо неповнолітніх створюються державою, релігійними організаціями, громадськими об'єднаннями, приватними особами;

– належність того чи іншого заходу (арешт, обмеження волі, позбавлення волі) до покарання у виді позбавлення волі залежить від особливостей законодавства тієї чи іншої країни (наприклад, за адміністративним законодавством, арешт – це позбавлення волі, а згідно з іншим – ні), хоча арешт, який виконується в тій чи іншій країні і не є офіційним покаранням, має всі ознаки кримінально-правового позбавлення волі;

– основними завданнями покарання у виді позбавлення волі неповнолітніх є виправлення, ресоціалізація, перевиховання засуджених, загальна та спеціальна превенція;

– для здійснення виховного впливу на неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, створюються програми, що враховують такі особливості: надмірний вплив тюремної субкультури на підлітків; емоційне сприйняття тюремного життя; обмеження фізичної активності молодого організму;

агресивну психіку молоді з кримінального середовища; негативний вплив батьків тощо;

– відсутня чітка, логічна структура закладів для неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, що є взірцем для наслідування.

6. У міжнародних документах злочинність неповнолітніх розглядається як проблема, що потребує політичного втручання, а розробка та планування заходів протидії злочинності неповнолітніх посідає важливе місце у боротьбі зі злочинністю загалом.

7. Більшість вимог, які передбачені міжнародними нормативно-правовими актами щодо організації виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі, передбачені й українським законодавством. Проте певну частину цих вимог ще не впроваджено у чинне законодавство та практику, що пояснюється насамперед необхідністю значного фінансування українською стороною.

8. Міжнародні документи засвідчують, що перевагу з-поміж установ закритого типу мають мати установи відкритого типу, котрі мають бути не тюремного, а виправного чи навчального типу і бути децентралізованими, мати незначну наповнюваність і характеризуватися відсутністю або обмеженістю заходів безпеки.

9. На нашу думку, у рамках удосконалення чинного кримінально-виконавчого законодавства та практики пенітенціарного законодавства, з урахуванням досвіду діяльності пенітенціарних закладів для неповнолітніх інших країн та вимог міжнародних нормативно-правових актів доцільно:

– сформувати систему нормативно-правових актів та систему органів ювенальної юстиції, визначивши у ній місце органів виконання покарань, зокрема й пенітенціарних закладів для неповнолітніх;

– передбачити самостійну програму підготовки персоналу виховних колоній за окремими сферами діяльності;

– передбачити і розробити механізм попереднього ґрунтовного вивчення особи неповнолітнього засудженого до поміщення до пенітенціарних закладів;

– для визначення назви інституцій, призначених для виправлення та ресоціалізації неповнолітніх, замість поняття «установа» застосовувати термін «заклад»;

– максимально наблизити (у межах адміністративної територіальної одиниці – району, області) місце відбування неповнолітніми кримінального покарання до місця їх постійного чи тимчасового проживання;

– створити заклади позбавлення волі для неповнолітніх із невеликою наповненістю;

– розробити дієвий механізм контролю за неповнолітніми, звільненими з пенітенціарних закладів.

10. Реформування виконання покарання у виді позбавлення волі неповнолітніх варто розглядати як здійснення комплексу заходів на різному рівні у різних напрямках задля упорядкування кримінально-виконавчого законодавства та практики відповідно до потреб суспільного добробуту.

11. Комплексність передбачає реформування позбавлення волі на певний строк як виду кримінального покарання, підстав та порядку його застосування, виконання та відбування.

ВИСНОВКИ

За результатами виконаного дослідження сформульовано положення теоретичного й науково-практичного спрямування, що дало змогу зробити такі основні висновки:

1. Еволюція виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк є цілком закономірним і необхідним соціально-правовим явищем. Позбавлення волі стосовно дітей в окремі періоди свого розвитку застосовувалося по-різному, мало різні цілі й форми і тривалий час було одним із найлегших покарань. Однак воно поступово посідає провідне місце серед застосування до неповнолітніх інших видів кримінальних покарань, а відтак відбувається поєднання кримінального покарання і заходів виховного впливу. Попри вікові, психологічні, педагогічні відмінності, які, начебто, повинні відрізняти виховні колонії від виправних, особливих відмінностей у їх правовому регулюванні, організації, діяльності та структурі не простежується, виявляються лише певні послаблення режиму відбування покарання.

На умови й порядок виконання і відбування покарання впливають зміни суспільного устрою, розвиток науки, прогресивні гуманні погляди. Проте норми права, що регулюють відбування позбавлення волі неповнолітніми, розвиваються у контексті кримінально-виконавчого законодавства для повнолітніх засуджених.

2. Діяльність виховних колоній і здійснення ними комплексу заходів щодо виправлення та ресоціалізації неповнолітніх засуджених до позбавлення волі на певний строк має правовий характер і ґрунтується і на загальних, і на спеціальних нормах права. Завдання, які вирішують виховні колонії, загалом окреслені завданнями системи установ виконання покарань, з-поміж яких основними варто виокремити: виправлення і перевиховання засуджених, забезпечення виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі за вироком суду, запобігання вчиненню злочинів і засудженими до позбавлення волі на певний строк, і іншими особами. Порівняно з колоніями для дорослих, у виховних колоніях більш інтенсивною є виховна робота та навчання.

3. Соціально-демографічна, кримінально-правова і пенітенціарна характеристика осіб, котрі перебувають у виховних колоніях, підтверджує наявність передумов вчинення ними злочинів. Вивчення особи неповнолітнього, котрий відбуває покарання у виховних колоніях, засвідчує, що здебільшого це 16–17-річні юнаки та дівчата, які, за правило, до засудження не навчалися і не працювали, виховувались у неповних і неблагополучних сім'ях. Такі засуджені мають нижчий рівень освіти, ніж їхні однолітки, багатьом із них характерна розумова відсталість, обмежені здібності і вузький світогляд. Вивчення особи неповнолітнього засудженого сприяє правильному вибору засобів впливу на неповнолітніх, розробці і впровадженню індивідуальної програми соціально-психологічної роботи з неповнолітніми, засудженими до позбавлення волі, а також подальшому реформуванню кримінально-виконавчого законодавства загалом;

4. Правовий статус неповнолітнього засудженого, за чинним кримінально-виконавчим законодавством, – це правовий статус «маленького дорослого». На відміну від дорослих засуджених, правовий статус неповнолітніх засуджених характеризується меншою кількістю правообмежень та більшим обсягом пільг, що передусім пов'язано не з урахуванням особливостей неповнолітнього засудженого, а зі зменшенням обсягу каральних заходів, що до них застосовуються.

5. Аналіз практики виконання позбавлення волі в інших країнах свідчить про існування значної кількості відповідних закладів, які є різними за походженням, призначенням, підпорядкуванням, методами впливу на неповнолітніх тощо. Водночас дослідження закономірностей розвитку пенітенціарного законодавства більшості країн чітко вказує на наявність тенденції до скорочення переліку видів злочинів, за які може застосовуватись покарання у виді позбавлення волі, а також скорочення строків покарання, застосування покарання у виді позбавлення волі лише у виняткових випадках. Цікавою є практика виокремлення кримінально-виконавчого законодавства щодо неповнолітніх з-поміж загального регулювання, що, на думку дисертанта, є значним поступом.

6. Більшість вимог міжнародних нормативно-правових актів у сфері виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх враховано у національному законодавстві, але певну частину цих вимог ще не впроваджено у чинне законодавство та практику через відсутність належного фінансування цієї діяльності.

7. Узагальнення результатів дослідження дало змогу сформуванню низку пропозицій щодо змін і доповнень до чинного законодавства, зокрема:

– передбачити формування органів ювенальної юстиції та визначити відповідне місце в них органам виконання покарання, у тому числі й закладам позбавлення волі для неповнолітніх;

– організаційно забезпечити (на прикладі будинків сімейного типу) і максимально наблизити місце відбування неповнолітніми позбавлення волі до місця їх проживання;

– при визначенні назви інституцій, призначених для виправлення та ресоціалізації неповнолітніх засуджених, замість понять «установа», «колонія» застосовувати термін «заклад»;

– для удосконалення громадського впливу на неповнолітніх у виховних колоніях, підвищення ефективності взаємодії між учасниками суспільних відносин створити Товариство опіки над виховними закладами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дриль Д. А. Тюрмы и принудительное воспитание. СПб.: Отд. отт. изъ «Журнала Министерства Юстиции», 1900. 91 с.
2. Возникновение и развитие пенологии и пенитенциарной науки: лекция для курсантов и слушателей юрид. факультета. Рязань, 2000. 49 с.
3. Гогель С. К. I. Значение тюремного заключения как наказания в прошлое, настоящее время. II. Единство действия в уголовном праве: две лекции, читанные автором, по выдержании магистерского экзамена для получения звания приват доцента, в заседании Юридического факультета имп. Моск. ун-та (5 апреля 1904 г.). СПб., 1904. 32 с.
4. Шавровъ К. Значеніе тюремнаго заключенія какъ наказанія въ прошлое и настоящее время: Двь лекція, читанныя авторомъ, по выдержаніи магистерскаго экзамена, для получения званія привать-доцента, в засьданіи Юридическаго факультета Императорскаго Московскаго университета (5 апрѣля 1904 г.). С.-Петербургъ: Типографія М. Акинфіева и И. Леонтьева, 1904. 14 с.
5. Уголовно-исполнительное право. Общая часть: учебник / под общ. ред. Ю. И. Калинина. Рязань: Акад. права и управления Минюста России, 2001. 584 с.
6. Курс кримінально-виконавчого права України. Загальна та Особлива частини: навч. посіб. 2-е вид. переробл. та доп. / О. М. Джужа, В. О. Корчинський, С. Я. Фаренюк, В. Б. Василець; за заг. ред О. М. Джужи. К.: Юрінком Інтер, 2002. 448 с.
7. Дзигарь А. Л. Уголовные наказания: эволюция и перспективы. Краснодар: Южный институт менеджмента, 2001. 201 с.
8. Советское исправительно-трудовое право. Особенная часть: учебник для слушателей вузов МВД СССР / под ред. Н. А. Стручкова, В. А. Фефелова. Рязань: Рязан. ВШ МВД СССР, 1987. 624 с.
9. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

10. Курс кримінально-виконавчого права України. Загальна та Особлива частини: навч. посіб. / О. М. Джужа, В. О. Корчинський, С. Я. Фаренюк, В. Б. Василець; за заг. ред. О. М. Джужі. К.: Юрінком Інтер, 2000. 304 с.
11. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / упоряд.: Г. О. Радов, І. І. Резник. К.: Київський інститут внутрішніх справ, 1998. Т. 1. Ч. 1. 414 с.
12. История государства и права зарубежных стран (Рабовладельческое и феодальное государство и право): учеб. пособ. / под ред. П. Н. Галанзы, Б. С. Громанова. М.: Юрид. лит., 1980. 552 с.
13. История государства и права зарубежных стран: учебник для вузов: в 2 ч. 2-е изд. стереотип. / под ред. проф. Н. А. Крашениниковой и проф. О. А. Жидкова. М.: НОРМА, 2001. Ч. 1. 627 с.
14. Прозументов Л. М. Групповая преступность несовершеннолетних и основные направления ее предупреждения. Томск: Том. гос. пед. ун-т, 2001. 280 с.
15. Российское законодательство X–XX веков: тексты и комментарии: в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. М.: Юрид лит., 1984. Т. 2: Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. 1985. 425 с.
16. Российское законодательство X–XX веков: тексты и комментарии: в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. М.: Юрид лит., 1984. Т. 3: Акты Земских соборов. 1985. 511 с.
17. Познышев С. В. Очерки тюремоведения. М., 1913. 263 с.
18. Гольденвейзеръ А. С. Вопросы о малолѣтних на международномъ пенитенциарномъ конгрессѣ въ Вашингтонѣ. Дополненія къ отчету Кіевскаго общества земледѣльческихъ колоній и исправительныхъ приютовъ за 1910 годъ. Кіевъ: Типография Р. К. Лубковскаго, Б. Владимирская, № 46. 1911. 39 с.
19. Астемиров З. А. Исправительные учреждения в зарубежных странах: учеб. пособ. Рязань: Рязан. ВШ МВД СССР, 1972. 95 с.
20. Тальберг Д. Исправительные приюты и колонии в России. СПб.: тип. В. С. Балашева ценз., 1882. 64 с.
21. Устав о наказаниях налагаемых мировыми судьями. С приложением мотивов и извлечений из решений кассационных департаментов Правительствующего сената. 22-е изд. доп. неофиц. СПб: Изд. Н. С. Таганцевым, 1914. 576 с.

22. Хохлов Н. Полный свод законов уголовных. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. Со включением текста всех статей свода законов, на которые указаны ссылки в уложении о наказании старого 1857 и нового 1866 г. издания. М., 1867. 574 с.

23. Богдановский А. О земледельческих колониях и исправительных школах во Франции, Англии, Бельгии и Германии. *Торжественный актъ Ришельевского Лицея по случаю окончанія 1860–1861 года*. Одесса., 1861. С. 1–82.

24. Дриль Д. А. Наши Исправительно-воспитательные заведения и вопросы исправительного воспитания. *Отд. отт. изъ «Журнала Министерства Юстиции»*. 1899. С. 173–193.

25. Дети-преступники: сб. ст. с предисловием / под ред. М. Н. Гернета. М.: тип. В. И. Знаменского и К-о, 1912. 550 с.

26. Исправительно-трудовое право: учебник / отв. ред. Н. А. Беляев, М. И. Федоров. М.: Юрид. лит., 1971. 416 с.

27. О лишении свободы, как мере наказания, и о порядке отбывания такового: временная инструкция Народного комиссариата юстиции УССР. *Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України* / упоряд. Г. О. Радов, І. І. Рєзнік. К., 1999. Т. 2. Ч. 1. С. 100–105.

28. Астемиров З. А. Трудовая колония для несовершеннолетних М.: Юрид. лит., 1969. 120 с.

29. Миньковский Г. М. Профилактика правонарушений среди несовершеннолетних. К.: Политиздат Украины, 1987. 225 с.

30. Уголовный кодекс УССР: введен в действие постановлением Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета 23 августа 1922 г. *Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України* / упоряд. Г. О. Радов, І. І. Рєзнік. К.: Говард Пресс, 1999. Т. 2. Ч. 1. С. 201–209.

31. Об изменениях и дополнениях Уголовного кодекса УССР: Постановление Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета от 10 октября 1923 г. *Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України* / упоряд. Г. О. Радов, І. І. Рєзнік. К., 1999. Т. 2. Ч. 1. С. 217–219.

32. Об изменениях и дополнениях некоторых статей Уголовного кодекса УССР: постановление Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, 3 января 1923 г. *Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України* / упоряд. Г. О. Радов, І. І. Рєзнік. К., 1999. Т. 2. Ч. 1. С. 212–213.

33. Поправно-трудоий кодекс 1925 року. *Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України* / упоряд. Г. О. Радов, І. І. Рєзнік. К., 1999. Т. 2. Ч. 1. С. 307–343.

34. Виправно-трудоий кодекс України (зі змінами та доповненнями станом на 1 жовтня 1994 р.) К.: РВВ КІВС при УАВС, 1994. 80 с.

35. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: наказ Міністерства юстиції України від 29 грудня 2014 р. № 2186/5. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1656-14>.

36. Кримінально-виконавчий кодекс України: чинне законодавство станом на 15 жовтня 2005р. К.: Вид. Паливода А. В., 2010. 88 с.

37. Наумов А. В. Применение уголовно-правовых норм. Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1973. 167 с.

38. Ретюнских И. С. Условное осуждение к лишению свободы с обязательным привлечением осужденного к труду. Воронеж: Воронеж. ун-т, 1977. 107 с.

39. Уткин В. А. Наказание и исправительно-трудоое воздействие. Томск: Томск. ун-т, 1984. 189 с.

40. Йосипів А. О. Проблемні питання ресоціалізації неповнолітнього злочинця, засудженого до позбавлення волі. *Порівняльно-аналітичне право: електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДНУЗ «Ужгородський національний університет»*. 2017. Вип. 4. С. 223–224.

41. Ной И. С. Теоретические вопросы лишения свободы. Саратов: Саратов. ун-т, 1965. 156 с.

42. Шмаров И. В., Кузнецов Ф. Т., Подымов П. Е. Эффективность деятельности исправительно-трудоовых учреждений. М.: Юрид. лит., 1968. 183 с.

43. Марцев А. И. Задачи исправительно-трудоовых учреждений. *Актуальные проблемы научной организации исправления и перевоспитания осужденных:*

матер. Всесоюз. науч.-практ. конф. (г. Рязань, 18–20 сентября 1973 г.). Рязань, 1974. С. 21–23.

44. Багрий-Шахматов Л. В. О задачах и критериях эффективности деятельности исправительно-трудовой колонии. *Актуальные проблемы научной организации исправления и перевоспитания осужденных*: матер. Всесоюз. науч.-практ. конф. (г. Рязань, 18–20 сентября 1973 г.). Рязань, 1974. С. 23–26.

45. Канунник А. И. Определение задач органов, исполняющих наказание в виде лишения свободы. *Проблемы исполнения уголовных наказаний*: сб. науч. тр. Рязань, 1991. С. 13–23.

46. Шамис А. В. Правовые и организационные основы деятельности воспитательно-трудовых колоний: учеб. пособ. / под. ред. Н. С. Кирьякова. М.: ВНИИ МВД СССР, 1975. 157 с.

47. Кундусов А. П. Лишение свободы как вид наказания, применяемый к несовершеннолетним по советскому уголовному праву: автореферат дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук. Саратов, 1966. 14 с.

48. Дементьев С. И. Исправительно-трудовые учреждения: учеб. пособ. Краснодар, 1980. 96 с.

49. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр/print>.

50. Конвенція ООН про права дитини, прийнята і відкрита для підписання від 20 листопада 1989 р. *Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій*. К.: Сфера, 2002. С. 44–55.

51. Права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій. К.: Сфера, 2002. 293 с.

52. Про додаткові заходи щодо забезпечення виконання Національної програми «Діти України» на період до 2005 року: указ Президента України від 24 січня 2001 р. № 42. *Офіційний вісник України*. 2001. № 4. Ст. 116.

53. Про затвердження Положень про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціальних виховних установах: постанова Кабінету Міністрів

України від 1 квітня 2004 р. № 429. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/429-2004-п>

54. Про затвердження Положення про педагогічну раду виховної колонії та Типового положення про батьківський комітет при виховній колонії: наказ Міністерства юстиції України від 9 січня 2013 р. № 65/5. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0099-13/print>

55. Дементьев С. И. Классификация заключенных и система исправительно-трудовых учреждений: автореферат дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук. Свердловск. 1967. 25 с.

56. Богатырев И. Г. Пенитенциарная система Украины как институт реализации государственной политики в сфере исполнения наказаний. *Вестник Владимирского юридического института*. 2008. № 4. С. 278–282.

57. Марцев А. И. Вопросы правового регулирования деятельности исправительно-трудовых учреждений: учеб. пособ. / под ред. проф. Н. А. Стручкова. Омск: Омск. ВШ МВД СССР, 1972. 126 с.

58. Меретуков Г. М., Упоров И. В., Кашоида В. В. Конституционные права осужденных к лишению свободы. Краснодар: Юрид. ин-т МВД России, Кубанский социально-экономический ин-т, 2001. 184 с.

59. Упоров И. В. Наказание в виде лишения свободы в советском государстве: монография. Краснодар: Юрид. ин-т МВД России, Кубанский социально-экономический ин-т, 2000. 133 с.

60. Исправительно-трудовое право. Общая часть: учебник для слушателей вузов МВД СССР / под ред. М. П. Мелентьева, Н. А. Стручкова, И. В. Шмарова. Рязань: Рязан. ВШ МВД СССР, 1987. 351 с.

61. Уголовно-исполнительное право. Общая часть: учебник / под общ. ред. Ю. И. Калинина. Рязань: Акад. права и управления Минюста России, 2001. 584 с.

62. Осауленко О. І. Конституційні основи формування змісту та системи правового регулювання статусу засуджених до позбавлення волі та їх втілення в законодавстві України (загальнотеоретичні питання): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 1997. 204 с.

63. Осауленко О. І. Система юридичних гарантій прав і свобод засуджених. *Пробл. пенітенціарної теорії і практики*: щоріч. бюл. Київ. ін-ту внутр. справ. К., 1999. № 4. С. 9–14.

64. Про освіту: Закон України: станом на 8 грудня 2006 р. К.: Парламентське вид-во, 2006. 40 с.

65. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21 листопада 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 5. Ст. 21.

66. Про соціальну роботу з дітьми та молоддю: Закон України 21 червня 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 42. Ст. 213.

67. Кримінально-процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 ч. 2-е вид. перероб. і доп. / за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. Г. Гончаренка. К.: ФОРУМ, 2004. Ч. 1. 426с.

68. Сімейний кодекс України від 10 січні 2002 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135.

69. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 28 лютого 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 16. Ст. 200.

70. Про загальну середню освіту: Закон України від 13 березня 1999 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 28. Ст. 230.

71. Про позашкільну освіту: Закон України від 22 червня 2000 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 46. Ст. 393.

72. Про державне мито: декрет Кабінету Міністрів України від 11 січня 1993 р. *ЗП України*. 1993. № 3. Ст. 46.

73. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України від 15 листопада 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 10. Ст. 70.

74. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. (станом на 1 квітня 2008 р.). К.: Форум, 2008. 217 с.

75. Про молодіжні та дитячі громадські організації: Закон України від 1 грудня 1998 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 1. Ст. 2.

76. Кодекс законів про працю України (станом на 21 березня 2005 р.). К.: Велес, 2005. 91 с.

77. Європейські пенітенціарні Правила, затв. Комітетом Міністрів 12 лютого 1987 р. *Права людини і професійні стандарти для працівників міліції та пенітенціарних установ в документах міжнародних організацій / Українсько-американське бюро захисту прав людини*. Амстердам; Київ, 1996. С. 134–162.

78. Минимальные стандартные правила ООН, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила). *Сборник международных стандартов и норм ООН в области правосудия в отношении несовершеннолетних*. М., 1998. С. 51–85.

79. Вітвіцька В. В. Кримінологічні проблеми попередження злочинних посягань на моральний і фізичний розвиток неповнолітніх: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». К., 2002. 20 с.

80. Конституція України: із змінами, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV. К.: Велес, 2008. 48 с.

81. Львовчкін В. А. Нормативно-правові та організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». К., 2002. 18 с.

82. Житловий кодекс Української РСР, прийнятий Верховною Радою УРСР 30 червня 1983 р.: текст станом на 15 січня 1997 р. К.: Укр. інформ.-правовий центр., 1997. 126 с.

83. Санитарные правила устройства, оборудования и содержания общежитий для рабочих, студентов, учащихся средних специальных учебных заведений и профессионально-технических училищ, затв. Головним державним санітарним лікарем СРСР 1 листопада 1988 р. № 4719.

84. Примірне положення про гуртожитки, затв. постановою Ради Міністрів УРСР від 3 червня 1986 р. № 208. *ЗП України*. 1986. №6. Ст. 30.

85. Про затвердження Норм добового забезпечення продуктами харчування засуджених до позбавлення волі, а також осіб, що перебувають у

слідчих ізоляторах, лікувально-трудовах профілакторіях та ізоляторах тимчасового утримання Міністерства внутрішніх справ України, норм заміни одних продуктів іншими та порядку застосування вказаних норм: постанова Кабінету Міністрів України від 16 червня 1992 р. № 336.

86. Про затвердження тимчасових нормативів (норм) забезпечення неповнолітніх у центрах медико-соціальної реабілітації харчуванням, одягом, взуттям, предметами для навчання і дозвілля, комунально-побутовими послугами неповнолітніх: наказ Міністерства охорони здоров'я від 7 серпня 1997 р. № 250. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0424-97>

87. Гаверов Г. С. Проблемы наказания несовершеннолетних преступников. Иркутск: Иркут. ун-т, 1986. 231 с.

88. Джужа О. М., Моїсєєв Є. М., Василевич В. В. Кримінологія: Спеціальний курс лекцій зі схемами. Загальна і Особлива частини: навч. посіб. К.: Атіка, 2001. 368 с.

89. Петков В. П. Пенітенціарне законодавство і його реформування: навч. посіб. Запоріжжя: ВПК «Запоріжжя», 1997. 272 с.

90. Публичная лекция прочитанная проф. судебной медицины И. М. Гвоздевым. Казань, 1886. 35 с.

91. Герцензон А. А. Уголовное право и социология (Проблемы социологии уголовного права и уголовной политики). М.: Юрид. лит., 1970. 286 с.

92. Кримінологія: учебник. 2-е изд. перераб. и доп. / под ред. акад. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. М.: Юристъ, 2000. 678 с.

93. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підруч. для студентів юрид. спец. вищ. навч. закладів / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман, О. В. Лисодед; за ред. проф. І. М. Даньшина. Х.: Право, 2003. 352 с.

94. Шакун В. І. Суспільство і злочинність. К.: Атіка, 2003. 784 с.

95. Кримінологія (общая часть): курс лекцій. Чебоксары, 1999. 119 с.

96. Кримінологія: учебник для юридических вузов / под общей ред. доктора юрид. наук, профессора А. И. Долговой. М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. 784 с.

97. Криминология: учебник / под ред. акад. В. Н. Кудрявцева, В. Е.Эминова. М.: Юристъ, 1995. 512 с.
98. Криминология: учебник / под ред. Б. В. Коробейникова, Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. М.: Юрид. лит., 1988. 384 с.
99. Лихолат П. В. Борьба с преступностью несовершеннолетних в Украинской ССР: дис. ... канд. юрид. наук: 12.715.718. К., 1970. 198 с.
100. Кирилюк А. В., Джужа О. М. Пенітенціарна кримінологія та спеціально-попереджувальна діяльність. Загальна частина: навч. посіб. К.: Правник; НАВСУ, 1997. 115 с.
101. Інформаційний бюлетень № 3: Оперативно-службова діяльність органів і установ виконання покарань України у першому півріччі 1999 року. К., 1999. 77 с.
102. Державна доповідь про становище дітей в Україні. Праця дітей в Україні / Держ. Комітет України у справах сім'ї та молоді. Держ. ін-т сім'ї та молоді. К.: Укр. ін-т соціальних досліджень, 2001. 127 с.
103. Основні питання діяльності кримінально-виконавчої системи. К.: Леся, 2001. Ч. 1. 51 с.
104. Основні питання діяльності кримінально-виконавчої системи. К.: Леся, 2001. Ч. 2. 117 с.
105. Основні питання діяльності кримінально-виконавчої системи. К.: Леся, 2001. Ч. 3. 37 с.
106. Основні питання діяльності кримінально-виконавчої системи. К.: Леся, 2001. Ч. 4. 67 с.
107. Основні питання діяльності кримінально-виконавчої системи. – К.: Леся, 2001. Ч. 5. 71 с.
108. Основні питання діяльності кримінально-виконавчої системи. – К.: Леся, 2001. Ч. 6. 49 с.
109. Мотринець І. М. Проблеми девіантної поведінки молоді в умовах демокритизації українського суспільства. Питання теорії і практики. Львів: Друкарня госп. відділу УМВСУ у Львівській області, 1994. 224 с.

110. Корецький С. М. Кримінологічна характеристика девіантної поведінки неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 2003. 185 с.
111. Курс кримінології. Особлива частина: підруч. / під заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. К.: НАВСУ, 2001. 383 с.
112. Кон И. С. Психология ранней юности: книга для учителей. М.: Просвещение, 1989. 255 с.
113. Богатирьов І. Г. Пробація – як альтернатива позбавленню волі в Україні. Хмельницький: ХмЦНТЕІ, 2010. 76 с.
114. Васильченко Д. Опыт работы Мелитопольской ВТК. *Гуманізація процесу виховання неповнолітніх засуджених в Україні*. Х., 1999. С. 59–62.
115. Богатирьов І. Г. Доктринальна модель побудови пенітенціарної системи України нового типу: інноваційний проект. К., 2014. 56 с.
116. Таганцев Н. С. Исследования об ответственности малолетних преступников по русскому праву и проект законоположений об этом вопросе. СПб., 1871. 146 с.
117. Бандурка О. М., Трубніков В. М., Яровий А. О. Проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з виховно-трудова колоній. Х.: УВС, 2003. 260 с.
118. Краткий словарь по социологии / под общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина; сост. Э. М. Коржева, Н. Ф. Наумова. М.: Политиздат, 1989. 479 с.
119. Кіреєв Ю. І. Виступ начальника відділу організації діяльності ВТК ДДУзПВП на науково-практичному семінарі: «Діти в конфлікті із законом. Підліткове правосуддя. Дотримання прав неповнолітніх як найважливіший чинник профілактики дитячої злочинності» (м. Дніпропетровськ, 22–23 квітня 1999 р.). Дніпропетровськ, 1999.
120. Домічева А. В. Проблеми девіантної поведінки молоді в умовах трансформації сучасного українського суспільства: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.06. Дніпропетровськ, 1998. 183 с.
121. Башкатов И. П., Фицула М. Н. Основы исправления и перевоспитания осужденных в воспитательно-трудова колониях / МВД СССР. Отд. ВТК ГУИТУ. М., 1984. 325 с.

122. Долгова А. И. Некоторые вопросы диалектики познания преступности и ее причин. *Методологические проблемы изучения преступности и ее причин*: сб. науч. тр. М., 1986. С. 5–24.

123. Рекомендації парламентських слухань про проблему бездомних громадян та безпритульних дітей і шляхи її подолання: постанова Верховної Ради України від 3 лютого 2004 р. № 1428-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 16. Ст. 246.

124. Інформаційний бюлетень № 20: Оперативно-службова діяльність органів і установ кримінально-виконавчої системи у 1997 році. К., 1998. 113 с.

125. Кальченко Т. Л. Запобігання злочинності неповнолітніх в Україні спеціальними органами та установами: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 2003. 225 с.

126. Александровский Ю. В. Положение о воспитательно-исправительных заведениях для несовершеннолетних. Законодательные мотивы и постатейные разъяснения. СПб.: Новое законодательство, 1909. 112 с.

127. От тюрем к воспитательным учреждениям: сб. ст. / под общ. ред. А. Я. Вышинского. М.: Советское законодательство, 1934. 453 с.

128. Альбицкий Е., Ширген А. Исправительно-воспитательные заведения для несовершеннолетних преступников и детей, брошенных в связи с законодательством о принудительном воспитании. Саратов, 1893. 302 с.

129. Познышев С. В. Основы пенитенциарной науки. М., 1923. 343 с.

130. Гернет М. Н. История царской тюрьмы: в 5 т. 3-е изд. / вступ. ст. А. Герцензона. М.: Госюриздат, 1960. Т. 5: 1907–1917. 1963. 340 с.

131. Миньковский Г. М. Профилактика правонарушений среди молодежи. К.: Вища школа, 1985. 53 с.

132. Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюремоведением. СПб.: Типография МПС, 1889. 504 с.

133. Статистичний щорічник України за 2001 рік / за ред. О. Г. Осауленка. К.: Техніка, 2002. 643 с.

134. Васильченко Д. В. Тезисы выступления на международной научно-практической конференции: «А это возможно, будьте в мире со всеми». *Сборник статей сотрудников Мелитопольской ВТК, посвященный 30-летию трудовой деятельности*. Мелитополь: Мелитопольский редакционно-издательский центр газеты «Новый день», 1997. 36 с.

135. Безорчук О. Організація виховної роботи із неповнолітніми засудженими. *Аспект*: Інформ. бюл. 2001. № 1 (2). С. 3–5.

136. Фицула М. Н. Теория и практика перевоспитания несовершеннолетних осужденных в воспитательно-трудовых колониях: дисс. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Тернополь, 1991. 414 с.

137. Шамис А. В. Правовые и организационные основы деятельности воспитательно-трудовых колоний: учеб. пособ. / под. ред. Н. С. Кирьякова. М., 1975. 157 с.

138. Трансформація кримінально-виконавчого законодавства України (пенітенціарна доктрина) / І. Г. Богатирьов та ін. К.: Дакор, 2014. 156 с.

139. Про Державний бюджет України на 2006 рік: Закон України від 20 грудня 2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 9; № 10–11. Ст. 96.

140. Стефанов С. О. Організаційно-правові проблеми трудової зайнятості засуджених у місцях позбавлення волі: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Одеса, 2002. 19 с.

141. Реализация системы воспитательных функций сотрудников ИТК в условиях гуманизации исполнения наказания. *Гуманизация советской уголовно-исполнительной политики и совершенствование правоприменительной деятельности исправительно-трудовых учреждений*. К., 1991. С. 3–14.

142. Черных Г. А. Из опыта организации и преподавания основ советского государства и права и основ правовых знаний. *Вопросы исправления и перевоспитания несовершеннолетних осужденных*: сб. матер. из опыта работ воспитательно-трудовых колоний УВД Белгородского облисполкома / под общ. ред. В. И. Гуркина. М., 1987. 79 с.

143. Про проведення у виховно-трудових колоніях фестивалю «Червона калина»: наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 15 квітня 1999 р. № 21.

144. Про затвердження Положення про спартакіаду засуджених, які відбувають покарання у виховно-трудових колоніях: спільний наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань, Державного комітету України з питань фізичної культури і спорту та Центральної Ради фізкультурно-спортивного товариства «Динамо» України від 9 серпня 1999 р. № 128/1619/111.

145. Про фізичну культуру і спорт: Закон України від 24 грудня 1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 14. Ст. 80.

146. Цільова комплексна програма «Фізичне виховання – здоров'я нації»: указ Президента України від 1 вересня 1998 р. № 963/98. URL: www.ligazakon.ua/

147. Про затвердження Порядку організації навчання у загальноосвітніх навчальних закладах при виправних колоніях та слідчих ізоляторах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України: Спільний наказ Міністерства освіти та науки України і Міністерства юстиції України від 10 червня 2014 р. № 691/897/5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0629-14>

148. Про затвердження Положення про загальноосвітній навчальний заклад: постанова Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. № 778. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/778-2010-п>

149. Про затвердження Положення про вечірню (змінну) школу: наказ Міністерства освіти і науки України 4 липня 2005 р. № 397. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0758-05>

150. Про типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 2001/2002 – 2004/2005 навчальні роки: наказ Міністерство освіти і науки України від 25 квітня 2001 р. № 342. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS604.html

151. Про затвердження Нормативів наповнюваності груп дошкільних навчальних закладів (ясел-садків) компенсуючого типу, класів спеціальних

загальноосвітніх шкіл (шкіл-інтернатів), груп подовженого дня і виховних груп загальноосвітніх навчальних закладів усіх типів та Порядку поділу класів на групи при вивченні окремих предметів у загальноосвітніх навчальних закладах: наказ Міністерства освіти і науки України від 20 лютого 2002 р. № 128. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0229-02>

152. Про професійно-технічну освіту: Закон України від 10 лютого 1998 р. № 103/98-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/103/98-вр>.

153. Радов Г. О. Пенітенціарна ідея. Думки на тему. К.: Леся, 1997. 286 с.

154. Ткачевський Ю. М. Отрядная система в исправительно-трудовых колониях: лекция для студентов юрид. фак. М.: МГУ, 1962. 31 с.

155. Шамис А. В. Взаимодействие ВТК с иными органами, ведущими борьбу с преступностью. М.: ВНИИ МВД СССР, 1972. 24 с.

156. Про прокуратуру: Закон України від 5 листопада 1991 р. № 1789-ХІІ. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1789-12/print>

157. Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей: наказ Генеральної прокуратури від 6 грудня 2014 р. № 16гн. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GP14019.html

158. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. Ст. 99.

159. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 4. Ст. 20.

160. Про створення кримінальної міліції у справах неповнолітніх: постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 1995 р. № 502. *ЗП України*. 1995. № 9. Ст. 237.

161. Наливайко В. С. Кримінологічні проблеми ресоціалізації осіб, звільнених з місць позбавлення волі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 2000. 143 с.

162. Яровий А. О. Проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених із виховно-трудова колоній: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Х., 2002. 20 с.

163. Вопросы организации воспитательной работы с осужденными в воспитательно-трудовых колониях: матер. в помощь воспитателю ВТК. М., 1996. Вып. 1. 116 с.

164. Васильев А. И. Проблемы социальной реабилитации осужденных к лишению свободы. *Проблемы исполнения уголовных наказаний*: сб. науч. тр. Рязань, 1991. С. 30–43.

165. Зубкова В. И., Тяжкова И. В. Проблемы назначения наказания несовершеннолетним. *Проблемы исполнения уголовных наказаний*: сб. науч. тр. Рязань, 1991. С. 169–177.

166. Уголовное право буржуазных стран. Общая часть: сб. законод. актов / под ред. А. Н. Игнатова и И. Д. Козочкина. М.: УДН, 1990. 312 с.

167. Уголовное право: Часть Общая. Часть Особенная: учебник / под общ. ред. проф. Л. Д. Гаухмана, проф. Л. М. Колодина и проф. С. В. Максимова. М.: Юриспунденция, 1999. 784 с.

168. Шнайдер Г. Й. Криминология / пер. с нем.; под. общ. ред. с предисл. Л. О. Иванова. М.: Прогрес–Универс, 1994. 504 с.

169. Дік Вітфілд. Вступ до вступу апробації: монографія. 2-ге вид перероб. та допов. К.: Атіка, 2004. 236 с.

170. Чакубаш Ю. В. Социально-педагогические основы деятельности пенитенциарной системы США: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. М., 1993. 273 с.

171. Пенитенциарные системы зарубежных стран: учеб.-практ. пособ. / сост.: В. И. Гуржий, М. П. Мелентьев. К.: РИО МВД Украины, 1993. 104 с.

172. Букалов А. Подростки в местах лишения свободы. *Аспект*: інформ. бюл. 2001. № 1 (2). С. 23–26.

173. Хамфрис Н. Воспитательный аспект кабинетного правосудия во Франции / пер. с англ. Н. Смагловой. *Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика и перспективы в России*: в 2 кн. / под ред. М. Г. Флямера. М., 2000. Кн. 1. С. 72–89.

174. Фредерик Мак Эрли. Новозеланская модель семейных конференций / пер. с англ. Т. Громовой. *Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая*

мозаика и перспективы в России: в 2 кн. / под ред. М. Г. Флямера. М., 2000. Кн. 1. С. 40–71.

175. Преступность несовершеннолетних в капиталистических странах. М.: Юрид. лит., 1967. Ч. 1. 151 с.

176. Хосе Артур Риос. Безпризорные дети: Положение в Латинской Америке. *Международ. обзор уголовной политики*: спец. сдвоенный выпуск, посвященный международной перспективе в области правосудия несовершеннолетних. Нью-Йорк, 1990. № 39–40. С. 143–150.

177. Преступление и наказание в Англии, США, Франции, ФРГ, Японии: Общая часть уголовного права / И. С. Власов, Н. Ф. Кузнецова, Н. А. Голованова и др.; отв. ред. Н. Ф. Кузнецова. М.: Юрид. лит., 1991. 288 с.

178. Кратноски П., Уолкер Д. Исправительные учреждения для несовершеннолетних. *Вопросы борьбы с преступностью за рубежом*: реферативный сб. М., 1987. Вып. 4. С. 33–35.

179. Kodeks karny wykonawczy. *Kodeks karny, postepowania karnego, karny wykonawczy*. Stan prawny na dzien 1 sierpnia 2001 r. Krakow: wydawnictwo «Drukarnia Narodowa S. A., 2001. P. 389–643.

180. Алферов Ю. А., Воробьев И. А. Пенитенциарные системы для несовершеннолетних в странах Восточной Европы: учеб. пособ. Домодедово, 1992. 47 с.

181. Покора А. О некоторых формах профилактики преступности несовершеннолетних. *Вопросы борьбы с преступностью за рубежом*: реферативный сб. М., 1987. Вып. 4. С. 11–13.

182. Леленталь С., Вержбицкий П. Исполнение наказания в виде лишения свободы в европейских социалистических государствах / пер. с польск. М.: Юрид. лит., 1978. 160 с.

183. Стерн Вивьен. Грех против будущего. Тюремное заключение в мире. Международная тюремная реформа. М., 1998. 124 с.

184. Правила ООН, касающиеся защиты несовершеннолетних, лишенных свободы. *Права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій*. К., 2002. С. 134–162.

185. Руководящие принципы Организации Объединенных Наций для предупреждения преступности среди несовершеннолетних (Эр-Риядские руководящие принципы): приняты и провозглашены резолюцией 45/112 Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1990 г. *Права человека: сборник международных договоров*. М., 1994. Т. I: Универсальные договоры Организация Объединенных Наций Нью-Йорк и Женева.

186. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями. *Права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій*. К., 2002. С. 62–118.

187. Про затвердження Інструкції про порядок виконання європейських конвенцій з питань кримінального судочинства: наказ Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, Верховного Суду України, Державної податкової адміністрація України, Державного департаменту України з питань виконання покарань від 29 червня 1999 р. № 34/5/22/103/512/326/73.

188. Загальна декларація прав людини, прийнята ГА ООН 10 грудня 1948 р. *Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій*. Амстердам-Київ, 1996. С. 6–9.

189. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, прийнятий ГА ООН від 17 грудня 1966 р. *Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій*. Амстердам; К., 1996. С. 9–19.

190. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. *Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій*. Амстердам; К., 1996. С. 37–44.

191. Міжнародне право з прав дитини: шляхи практичного застосування: метод. реком. / упоряд.: Г. М. Лактіонова та ін. К.: Наук. світ, 2001. 37 с.

192. Пасенок О. Кримінальна реформа. *Юрид. вісн. України*. 2001. 10–16 листопада. № 45 (333).

193. Петков В. П. Управління виховно-виправним процесом: монографія: у 2 ч. Запоріжжя: Запоріж. юрид. ін-т МВС України, 1998. Ч. 1. 538 с. Ч. 2. 278 с.

194. Терещенко В. И. Система профилактики правонарушений среди детей и подростков средствами гуманизации современной школы: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1997. 221 с.
195. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / пер. с ит. Ю. М. Юмашева. М.: Междунар. отношения, 2000. 240 с.
196. Топольська І. О. Кримінально-правові та кримінологічні аспекти боротьби зі втягненням неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». К., 2003. 20 с.
197. Новые подходы для нового века: матер. междунар. конф. по реформе исполнения наказаний (Лондон, 13–17 апреля 1999 г.). Донецк: Penal Reform International «Донецкий Мемориал», 1999. 80 с.
198. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». К., 2002. 19 с.
199. Шинальський О. І. Покарання та його місце у сфері боротьби зі злочинністю. *Держава і право*: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. К., 2002. Вип. 16. С. 295–298.
200. Бакаєв Ю. Передмова. *Система виконання покарань в Україні: проблеми та перспективи гуманізації*: навч.-метод. посіб. К., 2000. С. 4–6.
201. Ожегов С. И. Словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. М.: Сов. энцикл., 1973. 848 с.
202. Тихомирова Л. В., Тихомиров М. Ю. Юридическая энциклопедия / под ред. М. Ю. Тихомирова. М.: Тихомиров, 1997. 526 с.
203. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. 2-ге вид., виправ. / уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. К.: Аконті, 2003. Т. 1: А–К. 862 с.
204. Первозванский В. Б. К вопросу о реформе исправительно-трудового законодательства. *Проблемы исполнения уголовных наказаний*: сб. науч. тр. Рязань, 1991. С. 3–13.

205. Пташинський О. Основні напрямки реформування кримінально-виконавчої системи України. *Система виконання покарань в Україні: проблеми та перспективи гуманізації*: навч.-метод. посіб. К., 2000. С. 7–15.

206. Мельник М., Ярошенко В. Громадський контроль – передумова реформування пенітенціарної системи. *Система виконання покарань в Україні: проблеми та перспективи гуманізації*: навч.-метод. посіб. К., 2000. С. 34–40.

207. Фенкенауер Джеймс О., Макардли Томас П. Возможности исправительных учреждений для несовершеннолетних правонарушителей. *Международ. обзор уголовной политики*: спец. сдвоенный выпуск, посвященный международной перспективе в области правосудия несовершеннолетних. Нью-Йорк, 1990. № 39–40. С. 129–135.

208. Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР: постанова Кабінету Міністрів Української РСР від 11 липня 1991 р. № 88. URL: www.ligazakon.ua/

209. Про затвердження Програми подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 р. № 167. *Офіційний вісник України*. 2002. № 8. Ст. 350.

210. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования: учеб. пособ. М.: ФОРУМ-ИНФРА-Малкін, 1998. 216 с.

211. Гунявская Н. И., Долгова А. И., Миньковский Г. М. Расследование и судебное разбирательство дел о преступлениях несовершеннолетних. М.: Юрид. лит., 1974. 208 с.

212. Дровосеков Г. В. Основные вопросы применения наказания в виде лишения свободы к несовершеннолетним по советскому уголовному праву: автореферат дисс. на соискание уч. степени канд. юрид наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; исправительно-трудовое право». Свердловск, 1974. 19 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця 2.2.1

Вікова характеристика осіб, що утримуються у виховних колоніях, %

Вік засуджених	01.01.01		01.01.02		01.01.03	
	Заг. кількість	%	Заг. кількість	%	Заг. кількість	%
Від 14 до 16 років	360	13,3	360	13,3	454	13,8
Від 16 до 17 років	762	28,3	762	28,3	889	27,5
Від 17 до 18 років	1052	39,1	1052	39,1	1177	36,0
Старші 18 років	513	19,0	513	19,0	739	22,0

Таблиця 2.2.2

Вік засуджених	01.01.04		01.01.05		01.01.08	
	Заг. Кількість	%	Заг. кількість	%	Заг. кількість	%
Від 14 до 16 років включно	326	11,3	370	11,4	115	6,0
Від 16 до 17 років включно	839	29,1	897	27,7	405	21,3
Від 17 до 18 років	1268	44,0	1352	41,8	770	40,5
Старші 18 років	449	15,6	617	19,1	612	32,2

Таблиця 2.2.3

Вік засуджених	01.01.10		01.01.16		01.01.17	
	Заг. кількість	%	Заг. кількість	%	Заг. кількість	%
Від 14 до 16 років включно	116	7,9	9	3	3	1,5
Від 16 до 17 років включно	283	19,3	57	19	31	15
Від 17 до 18 років	526	35,8	109	36	77	37,5
Старші 18 років	594	40,4	127	42	95	46

Таблиця 2.2.4

Сімейний стан осіб, які утримуються у виховних колоніях, %

Сімейний стан неповнолітніх	2001		2002		2003		2004		2005	
	Заг. кількість	%	Заг. кількість	%	Заг. кількість	%	Заг. кількість	%	Заг. кількість	%
Всього неповнолітніх	2687	100	2889	100	2882	100	3236	100	2698	100
Мають обох батьків	1195	44,4	1276	44,1	963	33,4	1470	35,1	1009	27,5
Мають одного з батьків	1320	49	1357	47	1675	58	1483	45,8	1401	51,9
Сироти	172	6,6	256	8,9	244	8,6	283	19,1	288	20,6

Таблиця 2.2.5

Сімейний стан осіб, які утримуються у виховних колоніях, %

Сімейний стан неповнолітніх	2006		2007		2008		2009		2010	
	Заг. кількість	%	Заг. кількість	%	Заг. кількість	%	Заг. кількість	%	Заг. кількість	%
Всього неповнолітніх	2215	100	1902	100	1700	100	1607	100	1469	100
Мають одного з батьків	1401	63,3	1159	60,9	1000	58,8	886	55,1	813	55,3
Сироти	288	13,0	291	15,3	216	12,7	296	18,4	329	22,3

Таблиця 2.2.6

Соціальне становище неповнолітніх

Соціальне становище	01.01.04		01.01.06		01.01.07		01.01.09	
	Заг. кількість	%	Заг. кількість	%	Заг. кількість	%	Заг. кількість	%
Навчалися в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах	1843	57,0	1249	56,4	1306	68,7	1064	72,4
Працювали на підприємствах та в інших установах	142	4,4	247	11,2	94	4,9	75	5,1
Не працювали і не навчалися	1250	38,6	750	33,9	448	23,6	335	24,2
Виховувалися у спецзакладах Міністерства освіти	226	7,0	209	9,4	210	11,0	214	14,6

Таблиця 2.2.7

Види злочинів, учинених неповнолітніми, які відбували покарання у виховних колоніях (2001–2003 рр.).

Злочини	2001		2002		2003	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Умисне вбивство	176	6,5	171	6,0	136	4,7
Умисне тяжке тілесне ушкодження	85	3,2	86	3,1	98	3,4
Згвалтування	87	3,2	83	3,0	82	2,8
Розбій	353	13,1	355	13,2	362	12,6
Грабіж	323	12,0	359	13,3	413	14,4
Крадіжка	1404	52,2	1629	56,3	1529	53,0
Хуліганство	130	4,8	89	3	68	2,4
Інші	134	4,9	117	4	194	6,7

Таблиця 2.2.8

**Види злочинів, учинених неповнолітніми,
які відбували покарання у виховних колоніях (2004–2006 рр.)**

Злочини	01.01.04		01.01.05		01.01.06	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Умисне вбивство	136	4,7	150	4,6	149	5,5
Умисне тяжке тілесне ушкодження	98	3,4	103	3,2	103	3,8
Згвалтування	82	2,8	78	2,4	67	2,5
Розбій	362	12,6	308	9,5	292	10,8
Грабіж	413	14,3	492	15,2	462	17,1
Крадіжка	1529	53,1	1940	60	1419	52,6
Хуліганство	68	2,4	69	2,1	41	1,5
Інші	194	6,7	190	5,9	165	6,1

Таблиця 2.2.9

**Види злочинів, учинених неповнолітніми,
які відбували покарання у виховних колоніях (2007–2009 рр.)**

Злочини	01.01.07		01.01.08		01.01.09	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Умисне вбивство	157	13,0	107	6,7	112	7,6
Умисне тяжке тілесне ушкодження	89	8,0	80	5,0	98	6,7
Згвалтування	81	4,0	85	5,3	63	4,3
Розбій	280	20,0	218	13,6	218	14,8
Грабіж	397	22,0	391	24,3	353	24,0
Крадіжка	693	36,4	551	34,3	491	33,4
Хуліганство	40	2,1	34	2,1	42	2,9
Інші	165	8,7	143	8,9	132	9,0

Таблиця 2.2.11

	2001	%	2002	%	2003	%	2004	%	2005	%
Кількість засуджених, які відбувають покарання у виховних колоніях	2687	100	2889	100	2882	100	3236	100	2698	100
мали умовну судимість	460	16,7	811	29,0	1017	36,3	1643	52	2667	98,9
Мали відстрочку виконання вироку	689	25,6	561	20,1	520	18,5	159	5	1405	52,7
До засудження не мали судимості	1538	57,7	1517	50,9	1345	45,2	1434	43	439	16,5
Раніше відбували покарання у виховних колоніях	74	2,7	96	3,3	77	2,7	111	3,4	31	1,1

Таблиця 2.2.12

		2007	%	2008	%	2009	%
Раніше відбували покарання без позбавлення волі		1147	60,3	1022	63,6	840	57,2
Відбувають покарання у виді позбавлення волі	вперше	1868	98,2	1352	84,1	1398	95,2
	вдруге і більше разів	34	1,8	29	1,8	26	1,8

Таблиця 2.2.13

**Строки покарання,
призначені неповнолітнім засудженим до позбавлення волі**

Строк покарання засуджених	2001	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Кількість засуджених, які відбували покарання у виправних колоніях	2687	2882	3236	2698	2215	1902	1607	1469
до 1 року	14	18	15	14	13	12	5	7
від 1 до 2 років	319	192	192	157	105	90	87	92
від 2 до 3 років	476	413	388	358	264	231	190	140
від 3 до 5 років	1407	1813	1982	1576	1380	1032	842	798
Більше 5 років	471	446	659	593	453	537	428	432

Таблиця 2.2.14

Кількість виховних колоній та утримуваних у них засуджених

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Кількість виховних колоній	11	11	11	11	11	11	11	10	10	10	10
Кількість вихованців	2459	2123	2889	2882	3236	2689	2215	1092	1607	1469	1245

Таблиця 3.2.1

**Кількість неповнолітніх засуджених до позбавлення волі
та їх відсоток на 100 000 населення у країнах Європейського Союзу**

Країна	Неповнолітні	
	%	Максимальний вік притягнення до кримінальної відповідальності
Австралія	1,6	18
Англія та Уельс	28,6	21
Бельгія	0,9	18
Великобританія	27,7	21
Ірландія	25,5	21
Греція	7,8	21
Ісландія	16,0	22
Іспанія	13,4	21
Італія	1,8	18
Кіпр	24,7	21
Люксембург	4,7	21
Мальта	0	18
Нідерланди	21,8	23
Норвегія	9,0	21
Португалія	14,9	21
Північна Ірландія	9,2	21
Туреччина	0,9	–
ФРН	13,4	–
Франція	15,6	21
Швейцарія	0,1	18
Швеція	2,5	21
Шотландія	28,3	21

Таблиця 3.2.2

**Кількість молодих і дорослих осіб у Новій Зеландії,
які тримаються в тюрмі (середні цифри за кожен рік)**

Вік	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
14–16 р.	275	240	160	173	64	71	51	53	78	70	81
17+	5657	5900	5849	6434	6613	6773	6936	7083	6415	6304	6841
Всі	5932	6140	6009	6607	6677	6844	6987	7136	6493	6374	6922
% 14–16 р.	4,6	3,9	2,7	2,6	1,0	1,0	0,7	0,7	1,2	1,1	1,2

РЕЗУЛЬТАТИ

анкетування, проведеного серед неповнолітніх засуджених
до позбавлення волі на певний строк щодо питань,
пов'язаних із відбуванням покарання

№			
1	<i>Чи Ви знали до засудження, що за Ваше правопорушення:</i>		
	а) Вас можуть позбавити волі;	19	21
	б) не знали, що вчиняєте злочин;	15	16,4
	в) знали, що вчиняєте щось протизаконне, але не думали, що справа дійде до суду?	67	62,6
2	<i>Чи серед ваших друзів були ті, хто притягувався до кримінальної чи адміністративної відповідальності?</i>		
	а) так;	53	58,2
	б) ні;	39	42,8
	в) Ваш варіант.		
3	<i>Ваші дії залежать від:</i>		
	а) саме Ваших думок;	68	74,7
	б) від бажань і думок Ваших товаришів;	7	7,7
	в) від бажань старших та досвідчених людей.	16	17,6
4	<i>Чого у виховній колонії Вам найбільше хочеться?</i>		
	а) їсти;	36	40
	б) спати;	18	20
	в) розважатись;	31	34,1
	г) навчатись;	15	16,5
	д) працювати;	28	30,8
	е) займатися спортом;	57	62,6
	є) Ваш варіант:		
	– побачень	2	2,2
	– передач	2	2,2
	– читати книги	3	3,3
	– цінних порад	2	2,2
	– додому	19	20,9
	– відпочинку	3	3,3
	– більше підтримки від рідних	2	2,2
	– курити	2	2,2
	– всього по трохи	2	2,2
– попрацювати над собою і звільнитися іншим.	2	2,2	
5	<i>Чи потрібно бути чесним, справедливим, людяним?</i>		
	а) так;	33	36,8
	б) ні;	0	0
	в) не завжди;	52	57,7
	г) Ваш варіант:		
	– дивлячись з ким	3	3,8
– «якщо жити морально, то так, але зараз це дуже тяжко»	1	1,1	
6	<i>Яку б річ Ви купили швидше?</i>		
	а) дорого, але не дуже гарну;	7	7,7
	б) недорого, але гарну;	57	62,6
	в) якісну;	5	5,5

	г) Ваш варіант:		
	– дорогу і гарну	10	11
	– дивлячись кому	2	2,2
	– яка мені подобається	6	6,6
	– яка потрібна.	4	4,4
7	<i>В колонії у вільний час Ви:</i>		
	а) читаєте книги, журнали;	41	45,1
	б) спите;	20	22
	в) дивитесь телевізор;	79	86,8
	г) займаєтесь спортом;	30	33
	д) граєте в шахи, шашки, нарди;	13	14,3
	е) навчаєтесь;	12	13,2
	є) займаєтесь своєю улюбленою справою (напишіть якою):		
	– пишу листи	15	16,5
	– програмую своє життя у майбутньому	5	5,5
	– перечитую листи	1	1,1
	– згадую життя	1	1,1
	– малюю	1	1,1
	– думаю як швидше звільнитися	1	1,1
	– спілкуюся з товаришами	6	6,6
	– думаю про рідних	1	1,1
	– тут займаються всі тим, що хто захоче	1	1,1
	– немає можливості зайнятися своєю улюбленою справою	1	1,1
	– пишу вірші	1	1,1
	– складаю кросворди	1	1,1
	– займаємося пранням.	1	1,1
8	<i>Ви завжди вчасно виконуєте завдання?</i>		
	а) так;	23	30,8
	б) ні;	44	48,4
	в) я їх не виконую;	1	1,1
	г) інколи	14	15,4
	д) Ваш варіант:		
	– за можливості	4	4,4
	– дивлячись яким	4	4,4
	– залежно від настрою і обставин	2	2,2
	– якщо це розумно сказано і дано час.	1	1,1
9	<i>З ким Ви проводили найбільше часу до засудження?</i>		
	а) батьком;	3	1,6
	б) мамою;	6	7,1
	в) з батьком і мамою;	16	18,1
	г) бабусею;	5	6,0
	д) дідом;	1	1,1
	у) тіткою;	1	1,1
	є) дядьком;	1	1,1
	ж) братом;	14	15,4
	з) сестрою;	11	11,5
	й) товаришами;	29	31,9
	к) з вихователями в інтернаті, будинку дитини;	1	1,1
	л) учителями;	0	0
	м) більше часу були самі;	4	4,4
	н) Ваш варіант.		

10	<i>Вам розповідали чи читали казки, вірші, оповідання?</i>			
	а) так;	45	49,5	
	б) ні;	22	24,7	
	в) інколи;	22	24,7	
11	г) не знав, що це таке.			
	г) не знав, що це таке.			
	г) не знав, що це таке.			
	г) не знав, що це таке.			
	г) не знав, що це таке.			
	г) не знав, що це таке.			
	г) не знав, що це таке.			
	г) не знав, що це таке.			
	г) не знав, що це таке.			
12	<i>Скільки разів Ви ходили до цирку, зоопарку, на концерти, в театр для дітей?</i>			
	а) жодного;	4	4,4	
	б) кілька разів;	55	60,4	
	в) часто;	20	22	
	г) дуже часто;	8	8,8	
	д) Ваш варіант:			
	– 1 раз	1	1,1	
	– коли заманеться	2	2,2	
	– зараз вони не цікаві, тому і не відвідував.	1	1,1	
	13	<i>Чому Ви припинили ходити до школи?</i>		
		а) ходив до школи;	34	37,4
		б) перестав ходити в школу тому, що батьки послали заробляти гроші;	1	1,1
в) сам заробляв гроші;		23	25,3	
г) був притягнутий до кримінальної відповідальності;		7	8,2	
д) не хотів вчитися;		17	19,2	
е) хворів;		4	4,4	
є) мене не приймали до жодної школи;		1	1,1	
ж) відрахували зі школи за неуспішність;		1	1,1	
з) Ваш варіант:				
– відрахували зі школи за зухвальство;		1	1,1	
– не допустили до екзаменів.	1	1,1		
14	<i>Чи Ваша сім'я мала пральну машину?</i>			
	а) так;	71	78	
	б) ні.	20	22	
15	<i>Чи Ваша сім'я мала автомобіль?</i>			
	а) так;	17	18,7	
16	б) ні;			
	б) ні;			
	б) ні;			
17	<i>Ваша сім'я мала кольоровий телевізор:</i>			
	а) так;	66	72,5	
	б) ні.	25	27,5	
	б) ні.			
18	<i>Хто Вам розповідав про те, як потрібно поводитись на вулиці?</i>			
	а) ніхто;	11	12,6	
	б) батьки;	34	37,4	
	в) брат, сестра;	7	8,2	
	г) сторонні люди;	4	4,4	
	д) вчителі;	16	19,8	
	е) міліціонер (поліцейський);	6	6,6	
	є) товариші;	7	7,7	
	ж) Ваш варіант:			
	– бабуся	1	1,1	
	– усі перелічені, але кожен по-своєму	1	1,1	
– вихователі в інтернаті.	1	1,1		

17	<i>Чому Ви вчинили злочин?</i>		
	а) тому що поспорив;	0	0
	б) хотів їсти;	7	7,7
	в) хотів здобути грошей на алкоголь, цигарки;	8	8,2
	г) хотів здобути грошей на наркотики;	2	2,2
	д) заради забави;	4	4,4
	е) тому що так сказали зробити старші;	2	1,1
	є) не знав, як діяти в тій ситуації;	3	3,3
	ж) тому що не було іншого виходу	8	8,8
	з) був у стані алкогольного сп'яніння;	15	16,5
	й) був у стані наркотичного сп'яніння;	5	6,0
	к) тому що так робили всі;	3	3,3
	л) тому що хвилювався;	1	1,1
	м) хотів продемонструвати свою сміливість, дружбу;	2	2,2
	н) хотів показати свою грубість, жорстокість;	1	1,1
	о) хотів набути авторитету;	4	4,4
	п) хотів дістати певні речі;	7	7,7
	р) хотів помститись;	1	1,1
	с) не знаю, чому це зробив;	10	11,5
	т) Ваш варіант:		
	– через свою тупість	1	1,1
	– потрібні були гроші	3	3,8
	– хотілося жити не гірше за інших	2	2,2
– це було справою честі	1	1,1	
– хотів ні в чому собі не відмовляти	1	1,1	
– був у важкому матеріальному становищі	1	1,1	
– хотів провчити.	1	1,1	
18	<i>Ви вчинили злочин:</i>		
	а) сам;	18	20,3
	б) з дорослими;	21	23,1
	в) з однолітками;	53	58,8
	г) Ваш варіант.		
19	<i>На Вашу думку, за вчинений злочин Вас краще було б:</i>		
	а) помістити у ВК;	27	30,2
	б) примусити працювати у парках, на вулицях, дорогах у позаурочний, позаробочий час чи вихідні дні;	42	46,7
	в) Ваш варіант:		
	– з відстрочкою виконання вироку	3	3,3
	– помістити у ВТК, але на менший термін	5	5,5
	– не можу сказати	2	2,2
	– відпустити	2	2,2
	– вбити	1	1,1
	– дати роботу, щоб заробляти на життя	3	3,3
	– віддати батькам на поруки	1	1,1
	– покарати, але не так суворо	1	1,1
	– не знаю	2	2,2
	– працювати	1	1,1
– все що завгодно, але щоб бути на свободі.	1	1,1	
20	<i>Чого від Вас вимагають у виховній колонії?</i>		
	а) добре поводитись;	85	93,4
	б) виконувати норми роботи;	60	65,9
	в) займатися спортом;	23	25,3
	г) добре вчитись;	75	82,4

	д) нічого не вимагають;	1	1,1
	е) отримати спеціальність;	52	57,1
	є) «сидіти» спокійно;	34	37,4
	ж) брати участь у самодіяльності;	33	36,3
	з) Ваш варіант:		
	– виконувати накази	1	1,1
	– все	1	1,1
	– хочуть, щоб ми стали людьми, а не злодюжками та бандитами	1	1,1
	– достроково сплатити позов	1	1,1
	– підкорятись	1	1,1
	– стати людиною	2	2,2
	– втримувати інших від порушень	1	1,1
	– бути «тихішим води і нижчим трави»	1	1,1
	– поважати себе і старших.	1	1,1
21	<i>Кому Ви більше довіряєте?</i>		
	а) прокурору;	1	1,1
	б) оперуповноваженому;	0	0
	в) вчителю;	2	2,2
	г) майстру;	5	5,5
	д) начальнику ВК;	4	4,4
	е) заступнику по соціальній роботі;	2	2,2
	є) нікому;	27	29,7
	ж) вихователю;	13	14,3
	з) не знаю;	14	15,4
	й) священику;	26	28,6
	к) Ваш варіант:		
	– матері	7	7,7
	– собі	21	23
	– знайомим	1	1,1
	– товаришам	2	2,2
	– дивлячись у чому довіряти	1	1,1
	– батькам	9	9,9
	– рідним	4	4,4
	– Богу	1	1,1
	– батькові.	1	1,1
22	<i>Як до Вас ставляться співробітники виховної колонії?</i>		
	а) чуйно;	4	4,4
	б) з розумінням;	20	22
	в) добре;	38	41,2
	г) зневажливо;	2	2,2
	д) не хочуть розуміти;	5	5,5
	е) тактовно;	2	2,2
	є) байдуже;	7	7,7
	ж) ввічливо;	7	7,7
	з) Ваш варіант:		
	– як коли	1	1,1
	– як які	4	4,4
	– інколи недбало	1	1,1
	– кожен старається як може, щоб допомогти	1	1,1
	– наказують за непокору, тому вихованці злі.	1	1,1

23	<i>Ви краще б виконали:</i>		
	а) наказ;	2	2,2
	б) прохання;	73	80,2
	в) Ваш варіант:		
	– розпорядження;	2	2,2
	– рекомендацію	12	13,2
	– нічого б не виконав	1	1,1
	– не знаю.	1	1,1
24	<i>Після виходу із виховної колонії Ви хотіли б:</i>		
	а) повернутися до своєї сім'ї;	73	79,7
	б) потрапити в іншу сім'ю, яка б гарно прийняла Вас;	3	3,3
	в) жити самому;	4	4,4
	г) проживати з товаришами, з якими дружив до засудження;	1	1,1
	д) потрапити у такий заклад, який би допоміг мені прожити;	6	7,1
	е) Ваш варіант:		
	– повернутися туди, де можна жити чесно, спокійно, впевнено і щасливо	1	1,1
	– продовжити навчання	1	1,1
	– чесно заробляти на життя	1	1,1
	– створити власну сім'ю	1	1,1
	– до дівчини.	1	1,1
25	<i>Що Вас об'єднує з товаришами в колонії?</i>		
	а) земляцтво;	42	46,2
	б) попереднє знайомство;	4	4,4
	в) вчинили той самий злочин;	1	1,1
	г) прагнення захистити один одного;	14	15,4
	д) те, що мої товариші сміливі і не бояться інших, навіть сильніших;	6	6,6
	е) захоплення музикою;	1	1,1
	є) захоплення спортом;	8	8,8
	ж) захоплення певною роботою;	4	4,4
	з) те, що мої товариші хороші люди;	41	45
	к) Ваш варіант:		
	– один одного розуміємо	13	14,3
	– характер	4	4,4
	– я «вовк»	1	1,1
	– те, що мої друзі хороші люди	2	2,2
	– матеріальне становище	2	2,2
	– товаришева передача, тому що всі дуже голодні	1	1,1
	– нічого	1	1,1
	– довіра	2	2,2
	– серйозне ставлення до життя	1	1,1
– дружні взаємини	1	1,1	
– спілкування.	1	1,1	
26	<i>Кого Ви звинувачуєте в тому, що потрапили у виховну колонію?</i>		
	а) себе;	56	61,5
	б) такі закони;	7	7,7
	в) батьків;	0	0
	г) товаришів;	22	24,2
	д) нікого;	5	5,5

	е) складне життя;	32	35,2
	є) школу;	0	0
	ж) Ваш варіант:		
	– свою долю	1	1,1
	– державу	1	1,1
	– суддю і прокурора	1	1,1
	– сусідів.	1	1,1
27	<i>Чи знаєте Ви свої права?</i>		
	а) так;	46	50,5
	б) ні;	6	6,6
	в) Ваш варіант:		
	– не дуже, бо ніхто мені їх не читав, за винятком того, коли мені говорили їх перед закриттям	1	1,1
	– не всі	36	39,6
	– з них мало толку	1	1,1
	– ознайомлювався з ними.	1	1,1
28	<i>Хто підтримує порядок у загоні?</i>		
	а) вихователь;	39	43,4
	б) актив;	36	39,6
	в) начальник виховної колонії;	5	5,5
	г) майстер;	2	2,2
	д) оперуповноважений;	3	3,3
	е) бригадир;	3	3,3
	є) Ваш варіант:		
	– я	1	1,1
	– всі співробітники	1	1,1
	– всі «зеки».	2	2,2
29	<i>Перебування у виховній колонії принесло Вам:</i>		
	а) певний життєвий досвід;	33	36,8
	б) певну насолоду;	0	0
	в) страждання;	17	18,7
	г) розчарування про даремно прожите в ній життя;	12	13,7
	д) нормальну освіту;	18	19,8
	е) нормальну професію;	22	24,2
	є) багато товаришів;	6	6,6
	ж) Ваш варіант:		
	– щоб це послужило мені уроком	1	1,1
	– покалічили здоров'я	1	1,1
	– любов до волі	2	2,2
	– ускладнило відносини батьків і розорило сім'ю	1	1,1
	– довгу розлуку з рідними	1	1,1
	– навчився гарно малювати	1	1,1
	– горя в душі	1	1,1
	– дало трохи розуму	1	1,1
	– зробив багато висновків	1	1,1
	– змінило життя.	1	1,1
30	<i>Для чого, на Вашу думку, Вас помістили у виховну колонію?</i>		
	а) щоб виконати вирок суду;	9	10,4
	б) щоб виправити і виховати;	26	28,6
	в) щоб покарати;	12	13,2

	г) щоб навчити професії;	9	9,9
	д) щоб дати загальну освіту;	9	9,9
	е) щоб більше не вчиняв злочинів;	25	27,2
	є) Ваш варіант.		
31	<i>Чого Вам хотілось би отримувати більше у виховній колонії?</i>		
	а) їжі;	20	22
	б) вітамінів;	31	34,1
	в) води;	3	3,3
	г) тепла;	18	19,8
	д) чистоти;	18	19,8
	е) затишку;	14	14,8
	є) порядку;	15	17
	ж) відпочинку;	18	19,2
	з) вільного часу;	10	11
	й) спілкування;	12	13,7
	к) лікувальних препаратів;	18	19,8
	л) гарного одягу;	12	13,7
	м) солодощів;	23	25,3
	н) можливості займатися спортом;	22	24,2
	о) Ваш варіант:		
	– хотілося б мати більше порядку між вихованцями	1	1,1
	– всього, що є на свободі	1	1,1
	– хорошої роботи	1	1,1
	– побачень	4	4,4
	– додому	1	1,1
	– помитись у бані 30 хв.	1	1,1
	– уваги рідних	1	1,1
	– всього	1	1,1
	– курива.	1	1,1
32	<i>Вам подобається спеціальність, яку Ви отримали у виховній колонії?</i>		
	а) так;	54	59,9
	б) ні;	16	18,1
	в) Ваш варіант:		
	– не буде зайвою	1	1,1
	– не дуже	10	11,5
	– не отримав	7	7,7
	– байдуже	1	1,1
	– хочеться кращої освіти.	1	1,1
33	<i>Що Вам потрібно для того, аби більше не вчиняти правопорушень?</i>		
	а) багато грошей;	5	5,5
	б) хорошої освіти;	9	10,4
	в) роботи;	25	27,5
	г) знання певної спеціальності;	4	4,4
	д) повернутися у сім'ю;	35	39
	е) мати нормальні умови життя;	29	31,9
	є) потрапити під хорошу опіку;	6	7,1
	жа) Ваш варіант:		
	– роботу, яка б мені подобалась	1	1,1
	– померти.	1	1,1

34	<i>Що б Вам хотілося, щоб Вам допомогли отримати у виховній колонії?</i>		
	а) загальну освіту;	17	18,7
	б) професію, яка б дала можливість жити;	24	26,4
	в) глибокі наукові знання;	4	4,4
	г) висококваліфіковану професію;	10	11,5
	д) відновити і зміцнити здоров'я (вилікуватись);	12	13,7
	е) заробити грошей;	10	11
	є) навчитися правильно поводитися серед інших людей;	24	26,4
	ж) Ваш варіант:		
	– звільнення	1	1,1
	– не можу висловити своєї думки	1	1,1
	– заробити грошей на «перший час»	1	1,1
	– нічого не потрібно, тому що ВК нічого не може дати	1	1,1
– нічого.	1	1,1	
35	<i>Що чи хто допомагає Вам бути спокійним, врівноваженим?</i>		
	а) психолог;	9	9,9
	б) вихователь;	35	38,5
	в) кімната релаксації;	0	0
	г) заступник по соціальній роботі;	2	2,2
	д) сеанси аутотренінгу;	0	0
	е) товариші;	28	30,8
	є) начальник виховної колонії;	1	1,1
	ж) Ваш варіант:		
	– я сам	24	26,4
	– віра в Бога	2	2,2
	– звільнення	3	3,3
	– УДЗ	1	1,1
	– сім'я	3	3,3
	– думка про сім'ю	1	1,1
	– нічого і ніхто	4	4,4
– те, що в мене є батьки	1	1,1	
– листи від рідних	2	2,2	
– добре ставлення.	1	1,1	
36	<i>Що Вам не подобається у виховній колонії?</i>		
	а) режим;	16	18,1
	б) ізоляція;	19	20,9
	в) примусове життя;	15	17
	г) відрив від сім'ї;	41	44,5
	д) відрив від товаришів;	16	17,6
	е) недостатнє харчування;	22	24,2
	є) перебування у середовищі злочинців;	8	9,3
	ж) утиски з боку сильніших;	6	7,1
	з) неможливість нормально жити;	10	11,5
	й) неможливість мати нормальні статеві стосунки;	8	8,8
	к) будівлі, казарми, асфальт;	7	7,7
	л) Ваш варіант:		
	– все	2	2,2
	– «будь-який злочинець теж людина»	1	1,1
	– одноманітність	1	1,1
– постійна перекличка	1	1,1	

	– робота	1	1,1
	– вивід на роботу	1	1,1
	– атмосфера спілкування	1	1,1
	– відрив від волі.	1	1,1
37	<i>Ви хотіли б, щоб загін:</i>		
	а) був меншим (мав 10–15 чоловік);	45	49,5
	б) залишався таким як є;	36	39,6
	в) був більшим;	1	1,1
	г) Ваш варіант:		
	– не знаю	1	1,1
	– байдуже	2	2,2
	– щоб його взагалі не було	3	3,3
	– зробити камерну систему	1	1,1
	– щоб змінився колектив загону	1	1,1
	– чим менше, тим менше свавілля	1	1,1
38	<i>Скільки часу Ви провели в СІЗО?</i>		
	а) до 1 місяця;	16	18,1
	б) до 2 місяців;	52	58,6
	в) 3 місяці і більше;	49	53,3
	г) Ваш варіант.		
39	<i>Скільки товаришів Ви маєте у виховній колонії?</i>		
	а) 1–2;	44	48,4
	б) 2–5;	20	22
	в) 5–7;	7	7,7
	г) 10–15;	2	2,2
	д) 15–20;	5	5,5
	е) Ваш варіант:		
	– багато	3	3,3
	– не маю	9	9,9
	– не можу сказати.	1	1,1
40	<i>Як Ви ставитесь до співробітників?</i>		
	а) чуйно;	7	7,7
	б) з розумінням;	23	25,8
	в) зневажливо;	3	3,3
	г) не помічаю їх;	5	5,5
	д) тактовно, тому що так треба;	12	13,7
	е) поважаю;	15	16,5
	є) ненавиджу;	5	5,5
	ж) Ваш варіант:		
	– нормально	3	3,3
	– байдуже	2	2,2
	– де в чому поважаю	3	3,3
	– дивлячись до яких	6	6,6
	– взаємно	5	5,5
41	<i>Чи порушують Ваші права в цій установі її співробітники? Якщо так, то які причини цього?</i>		
	а) особиста неприязнь;	13	14,3
	б) зневажливе ставлення;	24	26,4
	в) безнаказовість;	14	15,4
	г) безконтрольність;	13	14,3

	д) Ваш варіант:		
	– не скажу	1	1,1
	– від нашої поведінки залежить ставлення співробітників	1	1,1
	– не знаю	2	2,2
	– порушують	1	1,1
	– ні	20	22
	– несправедливість	1	1,1
	– порушують, адже лише так вони можуть нас виправити	1	1,1
42	<i>Чи були у Вас конфлікти зі співробітниками виховної колонії з їхньої вини?</i>		
	а) так;	25	27,5
	б) ні.	63	69,2
	в) Ваш варіант:		
	поки що ні.	3	3,3
43	<i>Кого із співробітників Ви більше поважаєте?</i>		
	а) начальника ВК;	10	11
	б) вихователя;	27	29,7
	в) заступника по соціальній роботі;	3	3,3
	г) співробітників режимної частини;	2	2,2
	д) психолога;	8	8,8
	е) лікаря;	7	7,7
	є) контролерів;	3	3,3
	ж) священника;	10	11,5
	з) прокурора;	1	1,1
	й) вчителя;	14	15,4
	к) нікого;	7	7,7
	л) Ваш варіант:		
	– потрібно поважати усіх старших	1	1,1
	– майстра	3	3,3
	– бібліотекаря	1	1,1
	– хоч не хоч, а потрібно поважати всіх співробітників	1	1,1
	– всі однакові – начальство	1	1,1
	– є багато людей, яких я поважаю.	1	1,1
44	<i>Які якості у співробітників ВК Ви вважаєте найкращими?</i>		
	а) справедливість;	13	14,3
	б) людяність;	26	28,6
	в) суворість;	2	2,2
	г) відповідальність;	8	9,3
	д) доброзичливість;	14	15,4
	е) чесність;	18	19,2
	є) авторитетність;	2	2,2
	ж) вимогливість;	12	13,7
	з) працьовитість;	4	4,4
	й) Ваш варіант:		
	– не знаю	2	2,2
	– розуміння.	1	1,1
45	<i>Яких якостей не вистачає працівникам виховної колонії?</i>		
	– більшої поваги до засуджених	2	2,2
	– сумлінного ставлення до праці	1	1,1
	– чесності	2	2,2

	– не знаю	10	11
	– всього вистачає, окрім зарплатні та харчів	4	4,4
	– гарного ставлення	3	3,3
	– доброти	5	5,5
	– розуміння	17	18,7
	– справедливості	9	9,9
	– правдивості	2	2,2
	– в них немає ніяких почуттів до «зеків»	2	2,2
	– не маю права засуджувати людей	1	1,1
	– людяності	3	3,3
	– нехай дають курити	1	1,1
	– якщо їх не вистачає в одного, то вони є в іншого	1	1,1
	– ласки	1	1,1
	– довіри	1	1,1
	– співчуття	1	1,1
	– бути трішки простішим.	1	1,1
46	<i>Чи бажаєте Ви знати права та обов'язки працівників виховної колонії?</i>		
	а) так;	44	48,4
	б) ні;	20	22
	в) вже знаю;	23	25,3
	г) Ваш варіант:		
	– байдуже	1	1,1
	– частково	2	2,2
	– лише права	1	1,1
47	<i>Чи відвідував Вашу виховну колонію священник? Що Ви відчували при цьому?</i>		
	а) нічого;	19	21,4
	б) мені було дуже приємно;	63	69,8
	в) я не хотів би, щоб він знову приходив;	3	3,3
	г) Ваш варіант:		
	– почувався при цьому винним	1	1,1
	– ще не доводилось зустрічатись	1	1,1
	– полегшення	2	2,2
	– було ніяково	1	1,1
48	<i>Працівник виховної колонії для Вас:</i>		
	а) товариш;	5	5,5
	б) начальник;	28	30,2
	в) вихователь;	27	29,7
	г) ворог;	6	6,6
	д) наставник;	15	16,5
	е) Ваш варіант:		
	– Людина	3	3,3
	– ніхто/тінь	4	4,4
	– працівник	1	1,1
	– начальник	3	3,3
49	<i>Скільки Вам років?</i>		
50	<i>Скільки класів Ви закінчили?</i>		
51	<i>Ваша національність (росіянин, білорус, казах, татарин, поляк, не маю).</i>		
52	<i>Скільки Ви маєте судимостей?</i>		
	а) 1;	52	56,6
	б) 2;	36	39
	в) 3;	2	4,4

53	<i>Раніше Ви проживали у:</i>			
	а) столиці;	10	11	
	б) обласному центрі;	13	14,8	
	в) районному центрі;	19	20,9	
	г) невеликому містечку;	14	15,4	
	д) селі;	15	16,5	
	е) селищі міського типу;	8	9,3	
	є) хуторі;	0	0	
	ж) постійно переїжджав з одного місця на інше разом зі сім'єю;	6	6,6	
	з) не мав певного місця проживання;	5	5,5	
	й) Ваш варіант.			
54	<i>Яку Ви маєте спеціальність?</i>			
	а) механіка;	15	8,2	
	б) слюсаря;	39	43,4	
	в) техніка;	0	0	
	г) програміста;	0	0	
	д) повара;	4	4,4	
	е) Ваш варіант:			
		– годинникар	2	2,2
		– штукатур	9	9,9
		– зварювальник	2	2,2
		– інвалід	2	2,2
		– верстатник	2	2,2
		– реставратор	2	2,2
		– токар	5	5,5
		– швачка	7	7,7
		– фрезерувальник	2	2,2
		– розпилувач	2	2,2
		– каменяр	2	2,2
		– лицювальник	3	3,3
		– дорожній робітник	2	2,2

РЕЗУЛЬТАТИ
анкетування, проведеного серед співробітників виховних колоній
щодо питань, пов'язаних із виконанням покарання

№	Зміст питання	Кількість опитаних співробітників	%
1	Ваш вік		
2	Посада		
3	Стаж роботи в системі		
4	Базова спеціальність		
5	Інші спеціальності		
6	Сімейний стан		
7	Наявність дітей		
8	Місце найтривалішого проживання:		
	а) місто	68	90,6
	б) село	6	9,4
9	Чи маєте Ви умови для нормальної діяльності?		
	а) так;	46	71,9
	б) ні;	13	20,3
	в) Ваш варіант:		
	г) не повністю.	5	7,8
10	Яка Ваша думка щодо пояснення відомчого, прокурорського, суспільного контролю за діяльністю виховної колонії?		
	а) сприяє діяльності виховної колонії ;	44	68,6
	б) не сприяє;	3	4,7
	в) не впливає на діяльність виховної колонії ;	13	20,3
	г) Ваш варіант:		
	– інколи заважає	2	3,1
	– впливає	1	1,6
	– частково впливає.	1	1,6
11	Назвіть три основні якості, які повинні мати співробітники виховних колоній:		
	– цілеспрямованість	1	1,6
	– принциповість	1	2,3
	– врівноваженість	3	3,9
	– сумлінність	1	1,6
	– вимогливість	7	10,9
	– справедливість	7	10,9
	– відповідальність	3	3,9
	– непідкупність	1	1,6
	– сила волі	1	3,2
	– патріотизм	1	1,6
	– освіченість	1	1,6
	– доброта	1	1,6
	– компетентність	2	4,7
	– досвідченість	1	1,6
	– гумор	1	1,6

	– чуйність	2	3,2
	– дисциплінованість	2	3,2
	– ввічливість	1	1,6
	– порядність	9	14
	– людяність	6	8,6
	– чесність	14	27,3
	– витримка	3	4,8
	– безкорисливість	1	1,6
	– відданість справі	5	7,8
	– любов до дітей	1	1,6
	– об'єктивність	2	3,2
	– правдивість	1	1,6
	– терпимість	4	3,2
	– уважність	1	1,6
	– працелюбність	1	1,6
	– вихованість	3	3,2
	– тактовність	1	1,6
	– співчутливість	1	1,6
	– тактовність	1	1,6
	– культурність	1	1,6
	– професіоналізм	1	1,6
	– гуманність	1	1,6
	– правдивість	1	1,6
	– добросовісність	1	1,6
	– гнучкість	1	1,6
	– чистота	1	1,6
	– мудрість.	1	1,6
12	Назвіть три основні якості з-поміж перелічених, які, на Вашу думку, сприяють порушенням під час виконання службових обов'язків співробітниками виховних колоній:		
	– легковажність	2	4,7
	– безініціативність	2	3,2
	– халатність	4	6,3
	– грубість	4	6,3
	– байдужість	3	5,4
	– аморальність	2	3,2
	– злобність	1	1,6
	– користолюбність	1	1,6
	– заздрість	4	5,4
	– лінь	1	1,6
	– некомпетентність	2	3,2
	– зарозумілість	3	5,4
	– безвідповідальність	6	10,2
	– нечесність	2	3,2
	– недисциплінованість	2	3,2
	– слабкодухість	1	1,6
	– неврівноваженість	2	3,1
	– низька підготовка	2	3,1
	– низький матеріальний рівень	1	1,6
	– неповага	1	1,6
	– вживання спиртного	5	7,8

	– вульгарність	1	1,6
	– не мають покликання до роботи у ВК	1	1,6
	– м'якість	1	1,6
	– непослідовність	1	1,6
	– нетактовність	2	3,2
	– нерозуміння дитячих душ	1	1,6
	– безпринципність	1	1,6
	– нестриманість	1	1,6
	– егоїзм	1	1,6
	– нервозність	1	1,6
	– невимогливість	1	1,6
	– деградація	1	1,6
	– несправедливість.	1	1,6
13	Чи вважаєте Ви, що співробітник ВК захищений:		
	– фізично:		
	а) так;	17	26,6
	б) ні;	43	67,2
	в) частково;	4	6,3
	– юридично:		
	а) так;	24	38,3
	б) ні;	33	50,8
	в) частково;	7	10,9
	– соціально:		
	а) так;	19	29,7
	б) ні;	40	62,5
	в) частково.	50	7,8
14	Чи сприятиме поліпшенню роботи співробітників ВК їх розатестація за умови збереження всіх норм забезпечення?		
	а) так;	6	9,4
	б) ні;	52	81,3
	в) Ваш варіант:		
	– частково	2	3,1
	– не знаю	3	4,7
	– вважаю, що спеціальна форма повинна бути.	1	1,6
15	Які, на вашу думку, головні цілі діяльності працівників виховних колоній?		
	а) виправні;	23	43,8
	б) забезпечення порядку;	23	20,3
	в) нагляд та охорона;	15	24,2
	г) організація праці;	17	26,6
	д) ізоляція засуджених від суспільства;	15	24,2
	е) покарання;	10	15,6
	є) надання вихованцям освіти;	20	32
	ж) надання вихованцям певної спеціальності;	16	25,8
	з) оздоровлення (вилікування) дітей;	4	6,3
	й) релігійне виховання;	3	3,9
	к) Ваш варіант:		
	– підготовка до життя на волі	1	1,6
	– культурно-масові заходи	1	1,6
	– надання спеціальності за бажанням	1	1,6
	– усі.	3	2,3

16	Яку сферу діяльності виховних колоній Ви вважаєте найпрестижнішою?		
	а) виховну;	23	36,7
	б) психологічну;	11	17,2
	в) режимну;	10	15,6
	г) кадрову;	3	5,4
	д) оперативну;	7	10,9
	е) виробничу;	4	6,3
	є) постачальну;	2	3,1
	ж) інженерно-технічну;	1	1,6
з) освітню.	2	3,1	
17	Ви можете сказати, що знаєте особливості дітей?		
	а) не знаю, тому що мене не навчали цьому;	1	1,6
	б) знаю із життєвого досвіду;	42	66,4
	в) знаю, тому що цього мене навчали;	7	11,7
	г) знаю, але недостатньо через незначний досвід;	7	11,7
	д) Ваш варіант:		
	– здатен на все	3	4,7
	– можу, але не про всіх	1	1,6
	– знаю, тому що вивчаю вихованців	1	1,6
– їх поведінку важко передбачити.	1	1,6	
18	Чи були у Вас конфлікти з вихованцями з їхньої вини?		
	а) так;	38	60,6
	б) ні;	20	32
	в) інколи	5	7,8
19	Наявність якої зі зазначених освітньої підготовки необхідна для роботи у виховній колонії?		
	а) юридичної;	17	26,6
	б) педагогічної;	23	36,7
	в) психологічної;	20	31,3
	г) економічної;	1	1,6
	д) технічної;	2	3,1
	е) управлінської;	1	1,6
	є) Ваш варіант.		
20	Як Ви сприймаєте мету виправлення?		
	а) формальна мета;	9	14
	б) недосяжна;	4	6,3
	в) реальна і необхідна;	50	78,1
	г) Ваш варіант:		
– деякою мірою реальна і необхідна.	1	1,6	
21	Чи задоволені Ви своєю роботою?		
	а) дуже задоволений;	4	6,3
	б) задоволений;	42	65,6
	в) не дуже задоволений;	15	23,4
	г) не задоволений;	2	3,1
	д) дуже не задоволений;	0	0
е) роботою – так, а оплатою – ні	1	1,6	
22	Чого, на Ваш погляд, найбільше потребують вихованці?		
	а) вимогливості;	18	30,5
	б) суворості;	4	6,3
в) доброти;	11	17,2	

	г) уваги;	8	12,5
	д) розуміння;	16	25
	е) людяності;	16	25
	є) справедливості.	25	39,1
23	Із скількома засудженими в середньому за день Ви проводите ґрунтовні бесіди?		
	а) з одним;	13	20,3
	б) з 2–3;	25	39,1
	в) з 5–7;	13	20,3
	г) з 7–10;	4	6,3
	д) понад 10;	9	14
	е) взагалі не спілкуюсь;	0	0
	є) Ваш варіант.		
24	Як, на Вашу думку, діє належність системи для неповнолітніх до системи для дорослих на результати впливу?		
	а) позитивно;	12	19,5
	б) негативно;	42	74,2
	в) Ваш варіант:		
	– не впливає	1	1,6
	– не знаю.	3	4,7
25	Чи впливають невирішені особисті проблеми на Вашу роботу?		
	а) так;	33	51,6
	б) ні;	23	35,9
	в) Ваш варіант		
	– деякою мірою	5	7,8
26	Яку б частину неповнолітніх, котрі утримуються нині в колонії, Ви взагалі б не поміщали у виховні заклади?		
	а) більшу частину;	1	1,6
	б) меншу частину;	6	9,4
	в) деяких дітей;	40	62,5
	г) всі заслуговують бути у виховній колонії ;	10	15,6
	д) для таких неповнолітніх потрібні інші заклади;	5	7,8
	е) Ваш варіант:		
	– всіх, але б зменшив строки покарання	1	1,6
	– близько 30%.	1	1,6
27	Якби засуджених дітей не направляли у виховні колонії , а скеровували на суспільно-корисні роботи, це було би краще для таких дітей?		
	а) так;	3	4,7
	б) ні;	10	15,6
	в) не для всіх;	51	79,7
	г) Ваш варіант.		
28	Чого Ви вимагаєте від вихованців?		
	а) гарно поводитись;	30	46,9
	б) виконувати норми виробітку;	12	18,6
	в) займатися спортом;	9	14,8
	г) добре вчитись;	23	35,2
	д) брати участь у самодіяльності;	11	17,2
	е) лікуватись;	6	9,4
	є) отримати спеціальність;	13	21,1
	ж) нічого не вимагаю;	0	0
	з) Ваш варіант:		
	– дотримуватися режимних вимог (контр.)	2	3,9

	– всього в міру	1	1,6
	– дотримуватися елементарних норм моралі.	1	1,6
29	Кому вихованці більше довіряють?		
	а) начальнику виховної колонії ;	8	12,5
	б) заступнику по соціальній роботі;	8	12,5
	в) співробітникам режимної служби;	3	4,7
	г) оперуповноваженому;	4	5,4
	д) вихователю;	19	30,5
	е) прокурору;	1	1,6
	є) священику;	2	3,2
	ж) контролерам;	1	1,6
	з) майстру;	2	3,2
	й) вчителю;	9	14
	к) нікому;	3	4,7
	л) Ваш варіант:		
	– психологу	3	4,7
	– тому, від кого залежать їх УДЗ	1	1,6
	– людині, яку вони поважають	1	1,6
	– не знаю	1	1,6
	– залежить від особистості	1	1,6
	– вихователю, якщо він на своєму місці.	1	1,6
30	Своє розпорядження Ви подали б у формі:		
	а) наказу;	10	16,4
	б) прохання;	11	18
	в) Ваш варіант:		
	– розпорядження	36	57
	– залежно від ситуації	3	5,4
	– залежно від вихованця	1	1,6
	– побажання	1	1,6
31	Вкажіть, що, на Вашу думку, заважає виконувати Вашу роботу?		
	а) велика кількість вихованців;	9	14,8
	б) жорсткий режим;	0	0
	в) м'який режим;	2	3,2
	г) недостатнє фінансування;	23	36,7
	д) недостатність професійних працівників;	4	7
	е) недосконалість законодавства;	9	13,3
	є) неналежні комунально-побутові та санітарно-гігієнічні умови;	4	6,3
	ж) низькі загальноосвітні, професійно-освітні послуги, психолого-педагогічна допомога;	3	4,7
	з) неправильність у розподілі обов'язків і повноважень;	2	3,2
	й) велика кількість «паперової» роботи;	8	13,3
	к) відсутність вимогливості з боку вищого начальства;	1	1,6
	л) велика кількість перевірок;	5	7,8
	м) Ваш варіант.		
32	Заміна заговоної системи сімейною з перенесенням усіх функцій сім'ї на певну кількість неповнолітніх, на Вашу думку, дала би позитивні результати?		
	а) так;	3	4,7
	б) ні;	22	34,4
	в) не знаю;	37	57,8
	г) Ваш варіант:		

	– потребує апробації	1	1,6
	– частково.	1	1,6
33	Який метод впливу на неповнолітніх діє ефективніше?		
	а) приклад;	20	31,3
	б) примус;	7	10,9
	в) переконання;	28	44,5
	г) якщо комплекс методів, то яких:		
	– всіх	4	7
	– виховно-педагогічних	2	3,2
	– заохочення виховання	2	3,2
34	На Вашу думку, сучасні механізми виконання покарань стосовно неповнолітніх передбачають принципові відмінності у засобах перевиховання у виховних колоніях і в установах виконання покарання для дорослих?		
	а) так;	24	38,3
	б) ні;	6	9,4
	в) не знаю;	18	28,9
	г) так, такі відмінності є, але вони мають характер пом'якшених засобів для перевиховання дорослих;	2	3,2
	д) для неповнолітніх потрібні якісно нові засоби впливу;	13	20,3
	е) Ваш варіант.		
35	Ви погодились би взяти у свою сім'ю дитину-злочинця, якщо всі витрати на неї будуть компенсовані?		
	а) так;	1	1,6
	б) ні;	48	75,8
	в) взяв би лише тих, кого добре знав;	12	19,5
	г) Ваш варіант:		
	– не знаю.	2	3,2
36	Яких із неповнолітніх правопорушників необхідно поміщати у виховні колонії?		
	а) вперше засуджених;	8	13,3
	б) вдруге засуджених;	9	14
	в) тих, хто систематично вчинює суспільно небезпечні діяння;	16	25,8
	г) тих, хто вчинив тяжкі злочини;	18	28,9
	д) тих, хто вчинив злочини середньої тяжкості;	9	14,8
	е) Ваш варіант:		
	– суспільно небезпечних	2	3,2
	– вперше засуджених, але міру покарання встановив від 1 до 6 місяців.	1	1,6
37	Дітей якого віку, на Вашу думку, необхідно поміщати у виховні колонії чи подібні заклади?		
	а) суспільно небезпечних, незалежно від віку;	11	17,2
	б) суспільно небезпечних, але не молодше 10 років;	2	3,2
	в) суспільно небезпечних, але не молодше 12 років;	5	7,8
	г) суспільно небезпечних, але не молодше 14 років;	31	49,2
	д) суспільно небезпечних, але не молодше 16 років;	12	18,8
	е) Ваш варіант:		
	– всіх порушників закону і їхніх батьків.	3	3,9
38	До якого часу, на Вашу думку, дітей необхідно утримувати у виховних колоніях?		
	а) доти, доки він самостійно чесно зможе жити в суспільстві;		
	б) до закінчення терміну;		
	в) до досягнення 18 років;	10	
	г) до досягнення 20 років;	31	

	д) до досягнення 21 року;	10	
	е) до досягнення 22 років;	9	
	е) до того часу, доки адміністрація виховної колонії вирішить, що неповнолітній виправиться;		
	ж) Ваш варіант:		
	– за умов хорошої поведінки до кінця строку	2	
	– краще їх не переводити у колонії для дорослих.	1	
39	Майбутню систему для неповнолітніх засуджених до позбавлення волі Ви вбачаєте:		
	а) самостійною;	24	37,5
	б) у складі Державного департаменту України з питань виконання покарань;	23	35,9
	в) у складі Міністерства юстиції;	0	0
	г) у складі МВС;	14	21,9
	д) у складі Міністерства охорони здоров'я;	0	0
	е) у складі Міністерства молоді та спорту;	0	0
	є) Ваш варіант:		
	– не знаю	1	1,6
	– до системи, що матеріально забезпечуватиме виховну колонію	1	1,6
	– це все не впливає.	1	1,6
40	Як Ви вважаєте, потреби неповнолітніх засуджених потрібно:		
	а) забезпечувати і задовольняти;	11	
	б) уникати їх забезпечення;	13	
	в) ігнорувати;	7	
	г) дивлячись які.	22	
41	З дітьми якого регіону України Вам легше працювати:		
	а) західного;	35	54,7
	б) південного;	0	0
	в) східного;	0	0
	г) центрального;	6	9,4
	д) північного;	4	6,25
	е) того регіону, де розташована колонія;	13	18,8
	є) Ваш варіант:		
	– не має значення	15	23,4
	– дітей сільської місцевості	1	1,6
	– як коли	1	1,6
	– залежить від вихованців і їхніх батьків	2	3,2
	– залежить від ступеня вихованості	1	1,6
42	Чи було б, на Вашу думку, доцільніше відмовитися від загової системи і створити малі групи типу сім'ї, в яких би були представники різних вікових груп і з якими працювали б чоловік і жінка (наприклад, чоловік і дружина)?		
	а) так;	4	6,25
	б) ні;	40	63,3
	в) Ваш варіант:		
	– не знаю	10	16,4
	– потребує апробації	4	6,25
	– частково.	5	7,8
43	Чи вважаєте Ви, що сучасна система дитячих установ спроможна забезпечити формування особистості з необхідними для нормального життя якостями (включаючи фізичне і психічне здоров'я)?		
	а) так;	49	77,3
	б) ні;	15	22,7
	в) Ваш варіант.		

44	Чи відомий Вам досвід роботи пенітенціарних систем для неповнолітніх інших країн?		
	а) так;	29	45,3
	б) ні;	35	54,7
	в) Ваш варіант.		
45	Чи відомі Вам принципи роботи з неповнолітніми, встановлені «Пекінськими правилами»?		
	а) так;	13	21,1
	б) ні.	51	78,9
46	Чи вважаєте Ви доцільним відшкодування коштів на виховання неповнолітніх засуджених за рахунок їхніх батьків?		
	а) так,	41	63,9
	б) ні;	14	21,9
	в) не знаю;	2	3,2
	г) Ваш варіант:		
	– частково	1	1,6
	– так, але в деяких випадках	2	3,2
	– так, але не за існуючої соціально-економічної ситуації в країні	1	1,6
	– батьки повністю несуть відповідальність за своїх дітей	1	1,6
	– у більшості випадків це неможливо	1	1,6
– залежно від фінансового становища батьків	1	1,6	

СПИСОК

публікацій здобувача за темою дисертації

1. Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Кримінально-виконавче право України: підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін.; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О. М. Джужі. К.: Атіка, 2010. 752 с. (Розділи 11, 24, в яких розглянуто загальну характеристику міжнародних нормативно-правових актів у сфері виконання покарань і поводження зі засудженими; розкрито загальну характеристику виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк стосовно неповнолітніх, правовий статус неповнолітніх як суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин, з'ясовано особливості застосування основних засобів виправлення і ресоціалізації неповнолітніх).

2. Діяльність Державної кримінально-виконавчої служби України: адміністративно-правовий аспект: навч. посіб. / ред. колегія: В. П. Петков (голова) та ін. К.: КНТ, 2011. 648 с. (Розділ V. С. 249–277, де розкрито правову природу, організаційну та функціональну структури виховних колоній для неповнолітніх, особливості застосування до неповнолітніх основних засобів виправлення та ресоціалізації).

3. Стаднік В. В. Соціально-правовий статус пенітенціарної системи для неповнолітніх. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1999. № 4. С. 44–49.

4. Стаднік В. В. Соціально-правовий статус неповнолітніх як суб'єктів пенітенціарного процесу. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2001. № 6. С. 170–176.

5. Стаднік В. В. Філософсько-правові засади розбудови системи пенітенціарних закладів для неповнолітніх. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2002. № 7. С. 86–92.

6. Стаднік В. В. Виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх: історико-правовий аспект. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2003. № 8. С. 44–50.

7. Стаднік В. В. До питання виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх у зарубіжних країнах. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2004. № 9. С. 235–240.

8. Стаднік В. В. Характеристика неповнолітніх, які відбувають кримінальне покарання у виховних колоніях. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2005. № 10. С. 453–460.

9. Стаднік В. В. Правове регулювання виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх. *Право України*. 2005. № 5. С. 95–97.

10. Стаднік В. В. Організаційно-правові аспекти забезпечення ефективної діяльності виховних колоній. *Публічне право*. 2011. № 2. С. 85–91.

11. Стадник В. Формирование модели пенитенциарной системы для несовершеннолетних как направление профилактики преступности среди несовершеннолетних. *Leges si Viata*. 2017. № 7. С. 101–104.

2. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

12. Стаднік В. В. Історія виникнення та розвитку виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх. *Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю на етапі реформування кримінального судочинства*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 14–15 травня 2002 р.). Запоріжжя: Юридичний ін-т МВС України, 2002. Ч. 2. С. 237–241.

13. Стаднік В. В. Пенітенціарний вплив на неповнолітніх злочинців у системі заходів по боротьбі зі злочинністю. *Теорія та практика криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах*: тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 22–23 березня 2001 р.). К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2001. Ч. 2. С. 257–259.

14. Стаднік В. В. Організаційно-правові аспекти забезпечення ефективної діяльності виховних колоній. *Розвиток юридичної науки в контексті набрання чинності новим кримінально-процесуальним кодексом України*: збірник наукових матеріалів круглого столу (м. Київ, 28 березня 2013 р.). К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2013. С. 52–54.

15. Стаднік В. В. Європейський досвід виконання покарання щодо неповнолітніх. *Проблеми уніфікації національного законодавства України до правової системи Європейського Союзу*: збірник наукових матеріалів круглого столу (м. Київ, 30 жовтня 2014 р.). К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2014. С. 52–54.

16. Стаднік В. В. Соціальні права неповнолітніх у міжнародних нормативно-правових актах та стандартах поведження із неповнолітніми засудженими до позбавлення волі. *Права людини і національне законодавство*: збірник наукових матеріалів круглого столу (м. Київ, 11 грудня 2014 р.). К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2015. С. 28–30.

17. Стаднік В. В. «Пенітенціарна система»: за і проти. *Сучасна наука – пенітенціарній практиці*: зб. матеріалів II Міжнар. науково-практ. конф. (м. Київ, 4 грудня 2014 р.). К.: Ін-т крим.-вик. служби; Київський регіональний центр НАПрН України, 2014. С. 301–303.

18. Стаднік В. В. Характеристика неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі. *Актуальні проблеми протидії злочинам проти життя, здоров'я, волі, честі та гідності особи*: зб. наукових матеріалів круглого столу (м. Київ, 15 січня 2015 р.). К.: НАВС, 2015. С. 145–148.

19. Стаднік В. В. Релігійний вплив на засуджених, які відбувають покарання у виховних колоніях. *Боротьба зі злочинністю: проблеми теорії і практики*: збірник наукових матеріалів круглого столу (м. Київ, 19 лютого 2015 р.). К.: НАВС, 2015. С. 58–61.

20. Стаднік В. В. До питання про мету позбавлення волі неповнолітніх. *Теорія і практика правозастосування в умовах реформування органів публічної влади в Україні*: зб. наукових матеріалів круглого столу (м. Київ, 24 грудня

2015 р.) / за заг. ред. к.ю.н., доцента О. М. Калюка, к.ю.н., доцента О. В. Дручек, к.ю.н., доцента М. М. Пендюри. К.: НАВС, 2016. С.88–93.

21. Стаднік В. В. Реформування виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх. *Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх*: матеріали наукового семінару (м. Київ, 17 березня, 2016 р.). К.: Державна пенітенціарна служба України, Інститут кримінально-виконавчої служби, 2016. С. 63–66.

3. Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

22. Стаднік В. В., Крижна Л. В. Характеристика неповнолітньої особи у виховних колоніях: науково-методологічні проблеми. *Держава і право*. 2004. Вип. 23. С. 451–456 (Особистий внесок автора становить 90%: на підставі аналізу соціологічного дослідження з'ясовано особливості характеристики осіб, котрі перебувають у виховних колоніях; зроблено висновок, що вивчення особи неповнолітнього засудженого має значення для формування взаємин персоналу виховних колоній із вихованцями у профілактичних цілях).

ВІДОМОСТІ

про апробацію результатів дисертації

1. Всеукраїнська науково-практична конференція: *«Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю на етапі реформування кримінального судочинства»* (м. Запоріжжя, 14–15 травня 2002 р.). – форма участі очна.

2. Міжнародна науково-практична конференція: *«Теорія та практика криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах»* (м. Київ, 22–23 березня 2001 р.). – форма участі очна.

3. Круглий стіл: *«Розвиток юридичної науки в контексті набрання чинності новим кримінально-процесуальним кодексом України»* (м. Київ, 28 березня 2013 р.). – форма участі очна.

4. Круглий стіл: *«Проблеми уніфікації національного законодавства України до правової системи Європейського Союзу»* (м. Київ, 30 жовтня 2014 р.). – форма участі очна.

5. Круглий стіл: *«Права людини і національне законодавство»* (м. Київ, 11 грудня 2014 р.). – форма участі очна.

6. Міжнародна наукового-практична конференція: *«Сучасна наука – пенітенціарній практиці»* (м. Київ, 4 грудня 2014 р.). – форма участі очна.

7. Круглий стіл: *«Актуальні проблеми протидії злочинам проти життя, здоров'я, волі, честі та гідності особи»* (м. Київ, 15 січня 2015 р.). – форма участі очна.

8. Круглий стіл: *«Боротьба зі злочинністю: проблеми теорії і практики»* (м. Київ, 19 лютого 2015 р.). – форма участі очна.

9. Круглий стіл: *«Теорія і практика правозастосування в умовах реформування органів публічної влади в Україні»* (м. Київ, 24 грудня 2015 р.). – форма участі очна.

10. Науковий семінар *«Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх»* (м. Київ, 17 березня 2016 р.). – форма участі очна.

Адміністрація Президента України

Уповноважений Президента України

з прав дитини

07.07.2017 № 32-07/1847

АКТ

На № _____

впровадження матеріалів дисертаційного дослідження В.В. Стадніка "Виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх" правозастосовчу діяльність відділу забезпечення діяльності Уповноваженого Президента України з прав дитини

Комісія у складі: Уповноваженого Президента України з прав дитини Кулеби Миколи Миколайовича, завідувача відділу забезпечення діяльності Уповноваженого Президента України з прав дитини Ремень Олени Миколаївни, головного спеціаліста Сергієнко Марини Григорівни, провідного фахівця Харченко Мирослави Анатоліївни склала даний акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження В.В. Стадніка "Виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх" впроваджені у практичну діяльність відділу забезпечення діяльності Уповноваженого Президента України з прав дитини наступним чином:

1. Результати кримінологічних досліджень, які були отримані в результаті дослідження, аналіз правового статусу неповнолітніх засуджених до позбавлення волі на певний строк використовуються у процесі моніторингу додержання в Україні конституційних прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері та внесення в установленому порядку Президентіві України пропозицій щодо припинення і запобігання повторенню порушень прав і законних інтересів дитини;

2. Результати досліджень та висновки, які були отримані в результаті дослідження, враховані при аналізі та узагальненні практики застосування законодавства з питань забезпечення та захисту прав і законних інтересів дитини, підготовці проектів законів, актів Президента України з питань прав та законних інтересів дитини;

3. Результати дослідження В.В. Стадніка використовуються відділом забезпечення діяльності Уповноваженого Президента України з прав дитини при здійсненні заходів, спрямованих на захист і відновлення порушених прав та законних інтересів дитини, інформування громадськості про такі заходи та їх результати та при здійсненні аналітичної та статистичної роботи відділу.

Голова Комісії:
Уповноважений Президента
України з прав дитини

Члени комісії:

М.М. Кулеба

О.М. Ремень

М.Г. Сергієнко

М.А. Харченко